

CONTENTS

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

THE DEVELOPMENT OF ANTI-SOCIALIST POLITICAL THEATER A Baran Dural	7
AN EVALUATION OF SÖZCÜ AND SABAH NEWSPAPERS THROUGHOUT THE 2019 LOCAL ELECTION CAMPAIGNS A. Baran Dural, Bahriye Eseler	15
PARTICIPATION TO PUBLIC POLITICS (POLICIES) IN CONCEPT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) Osman Sümer, Egnar Özdikililer	19
SOCIAL WORKER'S ROLES IN THE REGULATION OF INTERPERSONAL COMMUNICATION IN A TRAINING GROUP Silvia Tsvetanska	25
DEVELOPMENT OF THE EU MIGRATION POLICY Eduard Marinov	32
THE POST-STRUCTURALIST APPROACH TO INTERNATIONAL RELATIONS. <i>BULGARIA AND THE REJECTION OF THE ISTANBUL CONVENTION</i> Evgeniya Vasileva	42
MODERN APPROACHES TO INVESTIGATE THE DOMESTIC VIOLENCE PHENOMENON Maria Dishkova	51
A NEW STRATEGIC FOCUS OF DIGITALIZATION, MANAGEMENT AND DIGITAL PERSONALIZATION Nikolay Atanasov	61
GERMAN NEOLIBERALISM AND THE SOCIAL MARKET ECONOMY Nikolay Alexandrov	71
THE CHURCH OF SAINT POLYEUKTOS IN CONSTANTINOPLE – A LITTLE KNOWN BYZANTINE MONUMENT. Alexander Stankov	78
ANXIETY AS A BARRIER TO COMMUNICATION REFERRING ELDERLY AND OLD AGE PEOPLE Anna Mihaylova	88
ENVIRONMENTAL RISK. MANAGEMENT AND EVALUATION Veselina Ivanova	96
MIGRATION POLICY Veselina Ivanova	101
INTELLECTUAL DISABILITIES: DEFINITION, CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION. MENTAL HEALTH OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES Dimitrina Kaloyanova	107
EMOTION AND EMOTION REGULATION Dimitrina Kaloyanova	111
THE PSYCHO-SOCIAL PHENOMENON OF LONELINESS IN THE ELDERLY Donka Nikolova, Stanislava Pavlova	114
STUDY OF THE REACTIONS AND EXPERIENCES DURING AN EPIDEMIC – PART 1 Irena Levkova	122

STUDY OF THE REACTIONS AND EXPERIENCES DURING AND EPIDEMIC – PART 2 Irena Levkova	130
METHODOLOGICAL ORIENTATIONS OF SOCIAL WORKERS ACCORDING TO PREFERENCES FOR DIFFERENT LEVELS OF PRACTICING Ginka Mehandzhiyska	139
THE ONTOLOGICAL FEARS OF THE BULGARIAN TEENAGERS LIVING IN BULGARIA AND HUNGARY Nelly Koleva	144
BASIC MODEL FORECAST FOR SOCIAL FORECASTING Plamen Ivanov	149
METHODOLOGY OF SURVEY FORECAST IN SOCIAL PREDICTION Plamen Ivanov	155
THE GAME AS A SOCIALISATION PROCESS Plamen Minchev	163
ERICH FROMM’S VIEW ON CHILD SOCIALIZATION Plamen Minchev	167
SOME CAUSES OF DESOCIALIZATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS DIAGNOSED WITH BRONCHIAL ASTHMA Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova	174
COMMUNICATION - A PREDICTOR OF STIMULATING THE PATIENT'S MOTIVATION TO ASSIST IN THE TREATMENT PROCESS Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova	177
THEORIES ON THE COGNITIVE CONSISTENCY OF ATTITUDES (FRITZ HEIDER, LEON FESTINGER) AND THEORY OF SELF-PERCEPTION (DARYL BEM). MECHANISMS FOR CHANG- ING ATTITUDES Sonya Stefanova	182
THE COMMUNITY DEVELOPMENT AS A METHOD OF SOCIAL WORK AT MACRO LEVEL FOR SOCIAL INCLUSION Teodorina Milusheva	193
COMPARATIVE NOTES ON THE HOLOCAUST AMONG THE ALLIES OF GERMANY – SOCIO- PSYCHOLOGICAL ASPECTS Andrey Popatanasov	203

СЪДЪРЖАНИЕ

ХУМАНИТАРНИ И СОЦИАЛНИ НАУКИ

РАЗВИТИЕ НА АНТИСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ТЕАТЪР Баран Дурал	7
ОЦЕНКА НА ВЕСТНИЦИТЕ SÖZCÜ AND SABAH ПО ВРЕМЕ НА КАМПАНИЯТА ЗА МЕСТНИТЕ ИЗБОРИ ПРЕЗ 2019 Баран Дурал, Бахрие Езелер	15
УЧАСТИЕ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ПОЛИТИКА (ПОЛИТИКИ) В КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ИНФОРМАЦИОННИТЕ И КОМУНИКАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ (ИКТ) Осман Сюмер, Егнар Йоздикилиер	19
РОЛИ НА СОЦИАЛНИЯ РАБОТНИК ПРИ РЕГУЛИРАНЕ НА ИНТЕРПЕРСОНАЛНАТА КОМУНИКАЦИЯ В ТРЕНИНГ ГРУПА Силвия Цветанска	25
РАЗВИТИЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПОЛИТИКА В ОБЛАСТТА НА МИГРАЦИЯТА И УБЕЖИЩЕТО Едуард Маринов	32
ПОСТСТРУКТУРАЛИСТИЧНИЯТ ПОДХОД КЪМ МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ. <i>БЪЛГАРИЯ И ОТХВЪРЛЯНЕТО НА ИСТАНБУЛСКАТА КОНВЕНЦИЯ</i> Евгения Василева	42
СЪВРЕМЕННИ ПОДХОДИ за ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЯВЛЕНИЕТО ДОМАШНО НАСИЛИЕ Мария Дишкова	51
НОВ СТРАТЕГИЧЕСКИ ФОКУС НА ЦИФРОВИЗАЦИЯ, УПРАВЛЕНИЕ И ЦИФРОВА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ Николай Атанасов	61
НЕМСКИЯТ НЕОЛИБЕРАЛИЗЪМ И СОЦИАЛНОТО ПАЗАРНО СТОПАНСТВО Николай Александров	71
ЦЪРКВАТА "СВ. ПОЛИЕВКТ" В КОНСТАНТИНОПОЛ - ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ВИЗАНТИЙСКИ ПАМЕТНИК Александър Станков	78
ТРЕВОЖНОСТТА КАТО БАРИЕРА В КОМУНИКАЦИЯТА НА ХОРА В НАПРЕДНАЛА И СТАРЧЕСКА ВЪЗРАСТ Анна Михайлова	88
ЕКОЛОГИЧЕН РИСК. УПРАВЛЕНИЕ И ОЦЕНКА Веселина Иванова	96
МИГРАЦИОННА ПОЛИТИКА Веселина Иванова	101
ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ: ДЕФИНИЦИЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАСИФИКАЦИЯ. ПСИХИЧНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ХОРА С ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ Димитрина Калоянова	107
ЕМОЦИИ И ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ Димитрина Калоянова	111
САМОТАТА КАТО ПСИХО-СОЦИАЛНО ЯВЛЕНИЕ ПРИ ВЪЗРАСТНИТЕ И СТАРИ ХОРА Донка Николова, Станислава Павлова	114

ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕАКЦИИТЕ И ПРЕЖИВЯВАНИЯТА В УСЛОВИЯТА НА ЕПИДЕМИЯ - I ЧАСТ Ирена Левкова	122
ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕАКЦИИТЕ И ПРЕЖИВЯВАНИЯТА В УСЛОВИЯТА НА ЕПИДЕМИЯ - II ЧАСТ Ирена Левкова	130
МЕТОДИЧЕСКИ ОРИЕНТАЦИИ НА СОЦИАЛНИТЕ РАБОТНИЦИ СПОРЕД ПРЕДПОЧИТАНИТЕ НАЧИНИ НА ПРАКТИКУВАНЕ Гинка Механджийска	139
ОНТОЛОГИЧНИТЕ СТРАХОВЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ТИЙНЕЙДЖЪРИ ЖИВУЩИ В БЪЛГАРИЯ И УНГАРИЯ Nelly Koleva	144
ПРОГНОЗЕН ФОН НА БАЗОВ МОДЕЛ ПРИ СОЦИАЛНО ПРОГНОЗИРАНЕ Пламен Иванов	149
МЕТОДИКА НА ПРОУЧВАТЕЛНА ПРОГНОЗА В СОЦИАЛНОТО ПРОГНОЗИРАНЕ Пламен Иванов	155
ИГРАТА КАТО СОЦИАЛИЗАЦИОНЕН ПРОЦЕС Пламен Минчев	163
ВЪЗГЛЕДЪТ НА ЕРИХ ФРОМ ЗА ДЕТСКАТА СОЦИАЛИЗАЦИЯ. Пламен Минчев	167
НЯКОИ ПРИЧИНИ ЗА ДЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ДЕЦА И ЮНОШИ С ДИАГНОЗА БРОНХИАЛНА АСТМА Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова	174
КОМУНИКАЦИЯТА - ПРЕДИКТОР ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА МОТИВАЦИЯТА НА ПАЦИЕНТА ЗА СЪДЕЙСТВИЕ В ПРОЦЕСА НА ЛЕЧЕНИЕ Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова	177
ТЕОРИИ ЗА КОГНИТИВНАТА КОНСИСТЕНТНОСТ НА НАГЛАСИТЕ (ФРИЦ ХАЙДЪР, ЛЕОН ФЕСТИНГЪ) И ТЕОРИЯ ЗА АЗ-ПЕРЦЕПЦИЯТА (ДАРИЛ БЕМ).МЕХАНИЗМИ ЗА ПРОМЯНА НА НАГЛАСИТЕ Соня Стефанова	182
РАЗВИТИЕТО НА ОБЩНОСТТА КАТО МЕТОД ЗА СОЦИАЛНА РАБОТА НА МАКРОРАВНИЩЕ С ЦЕЛ СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ И ПРИОБЩАВАНЕ Теодорина Милушева	193
СРАВНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ХОЛОКОСТА СРЕД СЪЮЗНИЦИТЕ НА ГЕРМАНИЯ – СОЦИО-ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ Андерей Попатанасов	203



THE DEVELOPMENT OF ANTI-SOCIALIST POLITICAL THEATER

A Baran Dural

РАЗВИТИЕ НА АНТИСОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ТЕАТЪР

Баран Дурал

ABSTRACT: Political theater was born when left-wing director Erwin Piscator began to exhibit plays involving revolutionary postulas using his own demonstrative approach. In the face of the devastation, misery, and capitalist financial impositions that exploited the peoples of the world following the First World War, public mind has been the grist for this politics instead of resisting the global liberal attack of the period. Subsequently, the rebellion of the masses- nonchalance – deterritorialization has manifested. While massive political actions pulled peoples from central political movements and dragged them to center-right alternatives, the rising new ideology socialism gained appeal for the working class, especially with some of the petty bourgeoisie faced with the threat of losing its class positions. Havel, who placed his three plays "Audience- Unveiling- Protest", "Temptation", "Largo Desalato" as a fixture for the non-socialist regime and daily life criticism of the political theater, was among the three most powerful theater writers in the world of his period. In the surveys organized by the American foreign Policy and British Prospect magazines to determine the global intellectuals of the year, Havel was ranked 4th in 2005 and 26th in 2008 by participants. And so, Havel is a well-known theatre man in Turkey. Havel, which was shown as rival to Brecht with his expressive power in his works, and who was superior to Gorky by some theater critics, made a difference from other critical writers in his printing regimes, when he put the problems of the marginal currents and political impotence on the basis of his characters and opened them up for discussion.

Keywords: Political Theatre, Vaclav Havel, Brecht, Gorky, anti- socialist political texts.

Introduction: Erwin Piscator and the Development of Epic Theater¹

Political theater was born when left-wing director Erwin Piscator began to exhibit plays involving revolutionary postulas using his own demonstrative approach. In the face of the devastation, misery, and capitalist financial impositions that exploited the peoples of the world following the First World War, public mind has been the grist for this politics instead of resisting the global liberal attack of the period. Subsequently, the rebellion of the masses- nonchalance- deterritorialization has manifested. While massive political actions pulled peoples from central political movements and dragged them to center-right

alternatives, the rising new ideology socialism gained appeal for the working class, especially with some of the petty bourgeoisie faced with the threat of losing its class positions. Putting out the social conditions under which political theater was formed under all these conditions, Piscator said, "*Political theater is neither a personal discovery nor the result of social grouping in 1918; their roots are traced back to the last century*", and they open up the past-future pattern of the species. . (Ay, 2012)

However, the same Piscator has become one of the first creators of the political theater technique by incorporating the demonstrator technique into the Epic theater understanding. Even though its semantic origins date back to the 19th century, Piscator's ²"Proletarian theater" was the

¹ This article is frequently cited in Article 7 of Dural's, "Ideology and Theater" writing series. This source is emphasized in the Bibliography. Apart from one-to-one quotations, the textual source link will not be given.

² Erwin Friedrich Maximilian Piscator: "(17 December 1893 - 30 March 1966) is the founder of the German theater director, writer and producer Class-based political (Agit-Prop) Theater genre and one of the first representatives of the contemporary

beginning of the political theater as the first of its kind.

Ay briefly includes the following information about the development of the political theater: *"The political theater, which proved that it was the first experiment in the early 1900s and proved its mid-century, was born in Germany between the ashes of the two imperialist wars of sharing. Brutality, poverty, unemployment and uprisings were ravaging Europe during and after the war. On the other hand, there was an age of fascist dictatorships that left their mark on cultural and artistic life. Meanwhile, the theaters were performing plays unrelated to the realities of the time, such as Shakespeare's comedies or Greek tragedies. As Piscator says: 'The calendar starts on August 4, 1914. Since that day, the barometer started to rise rapidly. 13 million dead, 11 million disabled, 50 million soldiers on the front, 6 billion rifles, 50 billion cubic meters of toxic gas. In this case, what does "personal development" mean? Nobody can personally improve themselves under such conditions. Other things develop it. In those years, the age of 20 faced war and fate made any other trainer unnecessary.'*" (AY, 2012)

Piscator, whose name is often accompanied by Brecht, goes to East Germany after Brecht's death in 1956. The famous master (Piscator) attending the memorial ceremonies underlined that Brecht is the inventor of the concept of "epic theater" by name, which is located right in the center of the political theater and combined the epic theatre within the political theatre which improved by himself.

Also he expressed his acceptance of being a great commentator as the representative of Germany during the war-confusion period. Piscator, who closed his eyes to life in 1966, owes his fame to his performance in the aftermath of 1962, when he was put in charge of the people's Theatre in Berlin. Piscator, who was the director of the institution for the second time, did not step

back from his passion for political theater during this task; With Rolf Hachhutt's work called *"Delegate"*, which comes to mind with his anti-pope, he put the play *"Follow"* on Peter Weiss. (Güzel, 2011:3) Güzel, who believes that the composition of the proletariat and the theatre lies at the root of the political theatre, refers to the political theatre as the place where the working class going to the plays of simple theatre groups, the intelligentsia who produce for themselves and the proletariat, which was approached with a crude but critical tone and jokes from within the business life, meet. Güzel continues his analysis briefly as follows:

Class Meets Its Audience

"...Dr. Bruno Wille suggested that the masses merge to support the free public scene, a theater that does not only offer salon jokes and distraction literature, but rather serves art in the search for truth in his article in Berliner Volksblatt, a socialist newspaper. An ideal program, but despite everything, the idealist is still. The adoption of the new slogan, 'Art for the People' did not mean abandoning the bourgeois intellectual position. The concept of art as determined by bourgeois society was never mentioned. At this point, perhaps it would be an early attempt to use art as a political element and to offer art tools to the workers' movement. Time was not yet suitable for this job. Even bringing together two extremely important social elements, the theater and the proletariat was sufficient for that period. For the first time, the proletariat emerged as an art consumer, not as small groups or as individual, but as a whole and organized masses. When the two theater clubs merged, the total number of members reached 80 thousand, which was the clearest evidence of the cultural hunger of this class, as opposed to the view that the working class, which has a widespread belief

Epic and Documentary Theater genres with Bertolt Brecht. He was forced to serve in the infantry class of the German army from World War I in 1915, and this later fueled his anti-militarism and anti-war, which was also the subject of his poems published in Die Aktion magazine. In the returning of the war, he establishes the Tribunal Theater in Königsberg, near Berlin in 1919, as well as the Proletarische Theater in Berlin. The number of members reached four thousand when Piscator's Proletariat Theater, which was not only contented with political propaganda, but also tried to improve the artistic form of its performances, closed in 1921 when the license was

not renewed by the police because it was not artistic. Then, as an alternative to Volksbühne, he founded *"Proletarian Volksbühne"* (*"People's Stage"*) in Berlin with the writer Hans Rehfisch and performed adaptation games from Maxim Gorky, Romain Rolland and Leo Tolstoy in 1922-1923. Between 1924 and 1927, he performed social and political plays as a director in Volksbühne and as producer and director in his theater *"Piscator-Bühne"* in 1927 and later. Its aim was to explain the left policy to the public and try to transform people in this direction. "(VİKİPEDI, 2018)

among the ruling classes, is the 'uneducated herd'." (Güzel: 5)

At this point, when it comes to political theater techniques, the article "Theater in terms of Sociology" published in the Journal of Theater Research of Emre Kongar is important. In his work, Kongar evaluated the theater (product) and the audience (mass) as a duo forming a small group; It underlines that the social structure-social role- social group / class pattern puts its reaction to the climax with the concepts of social change / revolution. Kongar, who acts on the fact that the event described in the theater is a social product, notes that the product has the power to influence the society by causing an effect through system theory. As every theater event is based on abstraction, it emphasizes some aspects of the social better, while emphasizing that the remaining divisions of social integrity open only to discussion in an abstractive-imaginative context. (Kongar, 1976: 34-37)

Reminding that classes, values, feelings, institutions constitute three elements in the society, Kongar states that some elements are conservative and some are progressive. Adding that the reactionary/ progressive direction of the social situation is included by the theater works, Emre Kongar states that the content-style relationship resulted in some social groups taking an attitude to the theater and thus the access of some of the exhibited text to the audience was prevented from the beginning.

The thinker argues that all forms of interaction, other than this possibility, will give rise to different means of social change. Consequently, Kongar noted that theater is positioned at the center of the political sphere as a sharing-interaction area of social powers, and points out that theater emerged as a historical phenomenon as a social phenomenon. (Kongar: 38-40)

Emre Kongar, who brought to mind that theater is different from other branches of art in terms of sociology, suggests that the theater, which does not require the audience in the context of the text, has exhibited a different space of existence with the audience since it was not only a literary commodity.

He emphasizes the importance of organizing different reactions by processing the theatre works that encounter different audience types with the ontological values of the audience that they encounter in terms of class - status - sexual and intellectual.

The Sociality of Political Theatre

"Theater is a more social event.' The first reason for this depends on its production. It requires the contribution of at least three distinct social role holders, as writer, stage performer and actor. (In natural, two or three of these social roles can be performed by the same person). And if we add to these the décor, clothes, light and similar functions required by contemporary theatre, it becomes clear how much of the theatrical event is the product of a group work. This group work unerringly emphasizes the sociality of the theater. Second, the theatrical event without an audience is unthinkable. The work as text does not require an audience, but the text alone is not a 'theatrical event'. Theatre is therefore an event that requires a direct link between the transmitter and the receiver. With this quality, it is separated from other works of art and thought." (Kongar: 40)

Kongar is certainly not the only one who worries about the social and educational nature of theatre. Just like Kongar, Gray points out that theater is separated from other arts by its educational, transformative structure. Gray says; *The game is an important instructive force but the player plays it mainly for enjoyment while playing the game. The thought of playing games to learn reduces the teaching of the game. One of the most important features of the game is that it contains repetition. In many game genres, players unwittingly perform learning while performing repetitive actions over and over. The game provides a pleasant learning for the person, as each repeat action brings new creativity and experience into play"*. He also emphasizes that the instructive - enhancing feature of theatre is the product of its being one of the mimetic arts. (Gray, 2009)

Grey, who asserts that the power of theatre techniques stems from the basis of the human upbringing- learning process, states that the child gains almost all of his abilities through the practice of trial- and-error acquired from replays in the play process. Gray recalls that the human species, which he/ she describes as a "*linguistic animal*," increases its ability to make use of the attitudes- behaviors exhibited in theatre plays again after reaching adulthood. The Thinker mentions that just as the child reaches a more creative and efficient learning pace when he/she is alone, the adult is able to continue his/her free - creative development through the representation played out in the mystery created by the dim

lights, free from the pressure of daily life. (Gray: 2009) Accordingly, the theater, within the mediation relationship it creates, provides the individual with the function of cohesion in the face of social events. Sezgin, who shares the view that the political theater affects human cognition with its instructive-educational function on both a mass and individual basis, describes the continuity feature of the political theater in the level of the Brecht theater tradition as follows:

It is also known that Brecht was influenced by Denis Diderot on acting theory and practices and reinterpreted Stanislavski teachings. Brecht's essays and ideas on epic acting and epic narrative are essentially intended to reveal social gestus on the stage of the actor. The emphasis of Brecht on the actor's observation power, his political attitude, his critical approach from the audience's perspective finds his equivalent in many articles of Boal, Heathcote and Bolton.

For example, Boal's joker actor is a player which nurtures by the epic narrator of the Brecht theater. However, he has different functions. The lack of narrative excellence from the participating actor in the forum theater is about Brecht's approach to amateur actors revealing social gestures. For example, Heathcote's different role traditions are fed by the idea that the epic narrator intervenes in the game with the technique of 'in the role of teacher in the drama process. Or Bolton's performance mode and dramatic play concepts are influenced by Stanislavski's 'inner action-outer action' and Brecht's 'actor's social attitude' approaches.” (Sezgin, 2013: 18)

Aşir, who makes a historical analysis of the political nature of theatre, differs from other writers by basing the beginning of his political tone in theatre on Ancient Greece. Aşir, who accepts that Brecht and his successors use the political element extensively, underlines the use of the political element in all Greek works, from Dionysian festivities to Sophokles, from

Aristophanes' works to Bakkhas and King Oedipus texts. (Aşir, 2017: 65-68)

“The Loss of Values of the Sociality From Ancient Greek to the Present”

Aşir again points out that modern political theatre is based on Ancient Greece, and suggests that political elements in today's works, apart from a few originals, are overpowered compared to the past. As the cinema has increased its influence on the masses under the effect of technology today, the theatre has lost its effectiveness.

If we follow in the footsteps of Ceren Aşir (Aşir:73-74), who argues that the political elements should be brought more into the theatre in order to reach its former power, the agitation - provocation and the mobilization of the masses by disturbing which are not part of the left theater rhetoric should be noted.

As a matter of fact, the left-wing political theatre movement, which was the cornerstone of the political theatre for a period, continued its influence in the early 1970s but then the rapid decline began in 1975 and later. It would have to gradually leave the superiority to alternative formations against the Red Theater.

The new examples of political theater, which grew with anti-socialist resistance movements that started in parallel with the failure of the socialist left policy in the countries of the USSR and close to the Eastern Bloc, proved that not the political theater but the Orthodox Marxist politics was resolved. Despite the tense political environment of Czechoslovakia by integrating with the leadership of the opposition, Vaclav Havel³ plays a key role within fearlessly criticizing the regime and even opening a dissenting area deridingly.

³ Vaclav Havel: He was born in Prague in 1936. Having studied the drama at the Prague Academy of Arts, Havel published his best-known theater work "The Garden Party" in 1963. Havel, who was blacklisted after the occupation of the Warsaw Pact after the occupation of Czechoslovakia after the Spring of Prague in 1968, was forbidden for 4 years in prison. However, Havel, who continued to explain his work and ideas, became the pioneer of the Velvet Revolution in 1989, which consisted of 18-day mass demonstrations and resulted in the overthrow of the

government. He was appointed as the President of Czechoslovakia by the Citizenship Forum, which held the revolution on December 29, 1989. He became President in the free elections held in 1990. Havel, which played an important role in the peaceful division of the country in the Czech Republic and Slovakia in December 1992, was elected as the first president of the new Czech Republic. Havel, who was re-elected as President in 1998, was defeated by his former political rival Václav Klaus in February 2003 and the Presidency ended. (Wikipedia, 2019)

Havel Factor at the Development of Anti-Socialist Theater

Havel, who placed his three plays "*Audience-Unveiling- Protest*", "*Temptation*", "*Largo Desolato*" as a fixture for the non-socialist regime and daily life criticism of the political theater, was among the three most powerful theater writers in the world of his period. In the surveys organized by the American foreign Policy and British Prospect magazines to determine the global intellectuals of the year, Havel was ranked 4th in 2005 and 26th in 2008 by participants. And so, Havel is a well-known theatre man in Turkey. Havel, which was shown as rival to Brecht with his expressive power in his works, and who was superior to Gorky by some theater critics, made a difference from other critical writers in his printing regimes, when he put the problems of the marginal currents and political impotence on the basis of his characters and opened them up for discussion.

Another reason for Havel's stamp on the 1970s-80s was that socialist writers, who were concerned about the desperation of the oppressed classes and vast masses of people, consumed their capital except for the first masters. The burning capability of the power struck the socialist critical theatre and the epic political production, and the restricted-guided accusations of freedom expressed against the bourgeoisie were aimed at socialism and made this political doctrine to be portrayed as the address of the loss of freedom. The anti-socialist writers who came into play in this process left the direction of the ideological theater from the propaganda of socialism to the anti - socialist criticism. In this context, Havel's advantage is to express his scientific- theoretical attacks against socialism through the basic characters he used in his plays, not with pure melodrama, during the years when the reaction against the socialist regimes in Czechoslovakia and Central Europe. Facing the popularity of the opposition Czechoslovak People's Movement from the regime attacks, Vaclav Havel brought life to the opposition ideologically in an era when the opposition was concerned about creating elements that would support their views and lead the people to gather against the government. The Czech writer, as a reminder of Marx's "*Theory of Alienation*", has been a story of the enlightened Leopold, who had difficulties in communicating with the society he lived in, losing his identity and personality in the work of Buruk Ezgi. This Czech writer tries to portray a social lament,

psychological terror and the reflection of this terrorism on people. He also describes them in a house that opens the doors to each other within the main protagonist axis of the work that has fear of being arrested due to its article titled as, "*Phenomenology of the Human Body*". Havel, who constructs the decor that opens out from the hall to the room, the balcony and the outside as the interior of the social life, problematizes how the suspicions of the person lead to political impotence at individual level. The theater critic explains the composition that the author wants to create in the "*The Memorandum*" work he handles together with Largo Desolato:

"In Havel's games, mechanicalized, alienated people around themselves, are like worms who accelerate decay, and language facilitates this gnawing, not communication. He witnessed humanity's creation of its own prison with its own hands again and offered no solution. In these games, which have absurd characteristics in terms of functioning and editing, Havel wishes that we can go deep into the desperation that we have created ourselves, face our own tragicomic stories, and create hope at the end of this reckoning." (Ataoglu, 2017 :46)

From Largo Desolato to the Power Of The Powerless

Vaclav Havel was elected the first State and President of Czechoslovakia following the fall of the socialist regime and saved his country from the grip of ethnic conflict by ensuring the peaceful secession of Czechia and Slovakia in his first term. He also not only guided the society with his theatrical productions, but also managed to prevent the fantasy of "*the leader cannot be the leader of intellectuals*", which is generally desired to be created by conservative oppression regimes. Havel, who continues to discuss the phenomenon of "*learned helplessness*" in his essays as well as his theatrical works, mentions in his famous work "*The Power of the Powerless*" that a greengrocer who was maltreated by the regime. This greengrocer, who shows very strange reactions consciously- unconsciously, put an affiche that said "*Proletarians of all countries get united!*" between carrots and onions on the counter. Thus, it is described as trying to protect himself. He said that the greengrocer, using the famous socialist slogan "*I am an ordinary harmless person like everyone else*", was trying to spread the message, rather than showing a radical reaction. He underlines that an action done as an

antidote to personal fear serves the reproduction of the repressive regime:

"I think we can rightly assume that the overwhelming majority of the greengrocers do not think about the texts of the affiches displayed on their stalls; there is no necessary to mention their desire to convey something about their worldview. That affiche was given to our greengrocer by the company along with onions and carrots; he hung this poster on his counter because it was done like this for years, because everybody did it, because it was like as well. If he had not hung up, he had have trouble. It could be condemned that he did not have an affiche on his counter. He could even be accused of unfaithfulness. He did this because it is part of what to do when you want to take care of your life; because it is one of thousands of trinkets that provide him with a relatively comfortable life in harmony with society." (Havel, 1989) (Bayrı, 2018)

Havel's Greengrocer (Greengrocer Allegory)

The text removed him from critical theatre writer to one of the most important political players in the country. Undoubtly, this is one of the important keystones of Havel's theatre career ending by being the president. Let us ratiocinate about he first part of his essay: *If the greengrocer had been ordered to hang an affiche that written 'I am afraid, so I obey everything' on his counter, then he would not have acted so loosely in view of the semantic content of the affiche; although the meaning of the affiche is exactly the same with the other affiche. The greengrocer probably refused to put a statement that humiliated himself so markedly; it would be hard for him, he would be ashamed. This is understandable: he is ultimately a human being, and therefore has a sense of human dignity. In order to overcome this complication, the declaration of fidelity should take the form of a sign that sends at least a high degree of commitment in the superficial level of the text. Greengrocer should be able to say to himself: "Really! After all, why should not the proletarians of all countries unite?"* 'The sign helps the individual in covering the" down "foundations of obedience" or the" down" foundations of the power." It hides them behind the upper authority front.' *That 'upper authority is ideology.*⁴ (Bayrı, 2018) Using his expressions, he

proves that ideology progresses by striking the cognitive ability of the masses it confronts. In other words, the metalanguage of ideology proceeds by opening irreparable wounds in the minds of the masses, both on the individual and on the mass plane.

It is possible to examine the works of the famous writer in three stages. These stages can be divided into stages in accordance with the theater technique. The writer draws attention the ethical-political gap that the public fell into in the first stage allegorically, the main subject changes in the second stage quickly and he examines the narrative in the plane of an intellectual problem. Photographing the ordinary people in the first scene, the audience examines the intellectual section, that is the elite, and finds itself at the decision scene. At this stage, the audience, who falls into the dilemma of deciding either Havel's dissenting discourse or socialist politics, will realize that Vaclav Havel is addressing all the peoples of the world through the themes discussed by the Czechoslovak society axis. The ultimate aim of the second scene, which is already relatively long, is to compel the viewer to a difficult decision. In his series of essays titled "Ideology and Theater" which he wrote in New Thought, Dural makes the following determinations about the style used:

"While Havel judges the intellectual who a believer on people, nationalist and anti-establishment placed on one side of the scale, he put the group still attached to socialist theory on the other scale. His goal is to make the people agree with the idea of national awakening that exists in their minds and to support the popular movement through art." (Dural, 1992)

Three Basic Techniques in Ideological Theatre

Especially the work titled *Largo Desolato*, which was staged in countries ruled by the socialist regime at the time, showed that the audience was able to get rid of the dilemma that it was consciously created in the second stage and began to establish its intellectual connection with the popular movement and to contemplate the opportunities that a new regime could create. The techniques and motifs used by the author during the third stage are aimed at presenting a series of political messages to the audience and ensuring

⁴ In-paragraph highlights are included in the original text. (an.)

that the audience is tied to alternative political elements. At the end of the second stage, the writer who wants to present a roadmap to the masses who identify himself with the popular movement, wants to knit the path he will follow with scientific facts, the realities of life and knits a very scientific culture of revolt until the end of the theatre. Therefore, the conclusion scenes of Havel are very important and it cannot be said that the viewer who cannot perceive the messages in this screen gained much from the play. Because social messages have been wasted. In Havel's plays, two heroes are told; one is real and the other one is fictional. These heroes can be mentioned as intellectual and the order.

Dural states that the order, which is not integrated with the people but is constructed as a completely separate, external, oppressive- evil device, is defined by the subtle/ ironic language of the social calamities it creates. Baran Dural emphasizes that order as an "ugliness" is left outside rather than being placed inside or between people. And so he notes the importance of the ideational fiction. This fiction is that while Leopold, who is the chief stage actor in Largo Desolato, is hold in the house but the order is shown outside of the house. Dural, who suggests that the type of dissident intellectuals were brought up against the order, states that this character was used to gain the trust of the people on the one hand and to deal big blows on the socialist cult on the other. (Dural, 1992) Dural continues his words as follows with his relationship between Shakespeare and Havel:

"This technique is called the 'comparative-satire' technique in theater literature. The technique used by the famous British tragedy writer Shakespeare has gained ideological meaning for the first time with Havel. The writing technique of the author carries the marks of black humor⁵ (comedy). In scenes where the order and intellectual are captured, the grinding of order is done through black humor and this technique stands out in the concluding scenes. The final scene of Havel's plays reserved for dreamers who attempt to defend socialist order despite the end of the 21st century. The depiction of this audience is also done through black humor." (Dural, 1992)

⁵ Black humor: It takes its foundation from irony and satire. It is ironic because it handles serious situations such as death, illness, war in a humorous way. That is why there are many who accuse the unloved and the

Conclusion: The New Discourse of Political Theatre from the Masses to the Individual

In this context, it should be pointed out that ideological theatre is written in three different techniques. When the large and small side techniques and propositions observed almost exclusively in the examples of socialist theatre are left out, these techniques can be distinguished as black humor, tragic work- new epics and lyrical poetic works are often preplanned in the texts. As it is known, another name of the black humor is ironic theater. All works written in black comedy style can be viewed in a critical and ideological plane.

The work is usually limited within two stages, the first stage is satisfied by introducing the heroes and explaining the distortions of the targeted ideology. . In the second section devoted to the way out, it is treated as an allure area with its anti-ideology advantages and makes itself felt. The last 20-minute part of the work, designed as the most effective part, depicts a highly dramatic conclusion for the mass who cannot afford to switch to anti-ideology. Being cut off at the top of humor and suddenly faced with hard life facts, the audience is forced to think intuitively. It is well known that tragic endings are used as a technique of socialist literature. While the suffering suffered by the oppressed class is exaggerated, ideological propaganda is brought to the fore in the last parts of this type of work.

The lyrical technique to be introduced finally is an artistic element often referenced by philosophical writers who place a premium on poetic narrative Artists, who wrote semi-verse works with poetic-pathetic expression, explain the suffering of the people and the difficulties they encounter with the power of verse writing technique. In the said texts, which send the audience to an emotional atmosphere, the last part is again reserved for political propaganda. The most influential feature of the lyric technique is that the size of pain is constantly increased with poetic language, and it is not avoided to exploit emotions. It can even be said that emotion exploitation is the most prominent feature of lyric technique. It should be noted that in today's anti-socialist or non-socialist theater examples, anti-

disrespectful. It aims to make people laugh and think through these elements by addressing the scary elements that people avoid even talking about. It is also possible that black humor does this sometimes with harsh and heavy criticism. (Milliyet, 2018)

socialist policies are not put in the audience's eye, but instead of attempting to confront a discourse of satire, individual distress, unwarranted desolation and hybridism.

REFERENCES

- 1- Aşir, Ceren (2017), “Antik Yunan ve Günümüz Tiyatrosunun Siyasi ve Toplumsal İşlevinin Kültürel Sürdürülebilirliğe Katkısı Üzerine İncelemeler ve Düşünceler”, Süleyman Demirel Üniversitesi Yalvaç Akademik Dergisi s:2, Süleyman Demirel Üniv: Isparta.
- 2- Ataoğlu, Berna (2017), “Vaclav Havel’in Oyunları Bildirim ve Largo Desalato”, TEB OYUN Magazine s: 32, Mitos Boyut: İstanbul.
- 3- Ay, Cumhur (2012), “Politik (Siyasal) Tiyatro”, <http://www.etiyatro.net/index.php/tr/genel-bilgiler/tyatro-akimlari/politik-tyatro>, ET: 10.10.2020.
- 4- Bayrı, Haldun (2018), “Güçsüzlerin Gücü: Havel’in 1978’de Yazdığı ve Yeraltında Dağıtılan Tarihi Bildirisi”, <https://medyascope.tv/2018/08/29/gucsuzlerin-gucu-vaclav-havelin-1978de-yazdigi-ve-yeraltinda-dagitilan-tarihi-denemesi-birinci-bolum/>, ET: 07.02.2020.
- 5- Dural, A. Baran (1992), “İdeoloji ve Tiyatro-7”, Yeni Düşünce Gazetesi, Yeni Çığır: Ankara.
- 6- Gray, Peter (2009), “The Value of Play- IV: Nature’s Way of Teaching Us New Skills”, <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/free-dom-learn/200901/the-value-play-iv-nature-s-way-teaching-us-new-skills>, ET: 12.01.2020.
- 7- Güzel, İpek (2011), “Araştırma Teknikleri Vize Çalışması”, İstanbul Aydın Üniversitesi Güzel

Sanatlar Fakültesi Drama ve Oyunculuk Bölümü Yayınlanmamış Ödev Çalışması, İstanbul Aydın Üniv: İstanbul.

- 8- Havel, Vaclav (1989), “The Power of the Powerless”.

https://en.wikipedia.org/wiki/The_Power_of_the_Powerless, ET: 07.02.2020.

- 9- Kongar, Emre (1976), “Toplumbilim Açısından Tiyatro”, Tiyatro Araştırmaları Dergisi s.7, Ankara Üniv: Ankara.

- 10- Sezgin, Bülent (2013), “Brecht, Boal, Heathcote ve Bolton Açısından Tiyatronun ve Dramanın Öğretici Niteliği”, Tiyatro Araştırmaları Dergisi s:36, Ankara Üniv: Ankara.

- 11- _____ (2018), “Erwin Piscator”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Erwin_Piscator, ET: 21.01.2020.

- 12- _____ (2018), “Kaza Mizah Nedir, Kara Mizah Nasıl Yapılır? Kara Mizah Örneği”, <https://www.milliyet.com.tr/kara-mizah-nedir--kara-mizah-nasil-yapilir--kara-mizah-ornegi-molatik-913/>, ET: 07.02.2020.

- 13- _____ (2019), “Vaclav Havel”, https://tr.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1clav_Havel, ET: 06.02.2020.

A. Baran DURAL

Prof. Dr. TR Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne
e-mail: b_dural@yahoo.com



AN EVALUATION OF SÖZCÜ AND SABAH NEWSPAPERS THROUGHOUT THE 2019 LOCAL ELECTION CAMPAIGNS

A. Baran Dural, Bahriye Eseler

ОЦЕНКА НА ВЕСТНИЦИТЕ SÖZCÜ AND SABAH ПО ВРЕМЕ НА КАМПАНИЯТА ЗА МЕСТНИТЕ ИЗБОРИ ПРЕЗ 2019

Баран Дурал, Бахрие Езелер

ABSTRACT: Besides the theories that internet news will contribute to democratically positive developments, there are also theories that claim the opposite view. The first view is that sharing and comments on the internet cannot be easily realized, contrary to what is actually thought. The main reason for this is that identities are very easily accessible on the internet. In other words, revealing the identity of the individual creating the identity is a very easy process. Morozov also states that in his work, people will have very limited confidence in the people they know only in virtual life, so they will not be able to realize the political and social relationships they can establish with real people in virtual environment. (Özçetin-Arslan-Binark, 2012:54) According to the opposing views, who also find the argument that individuals are in an equal environment wrong, everyone has not equal conditions in terms of the tendency to access the internet and use the internet. (Barber, 2006:8) In addition, the internet is not an environment where real information or democratic sharing can be done, but rather the areas where citizens reveal their hatred in order to discharge. Therefore, believers of this view claim the internet newspapers are not considered to have any contribution to political development and democracy. In this paper, the local elections of 2019 will be discussed under the scope if the internet versions of Sözcü and Sabah newspaper had any contribution on the readers' political behaviour.

Keywords: Internet newspapers, mass communication, Sabah, Sözcü, democratic improvement.

Introduction: Do the Internet Newspapers Contribute to Democratic Development or Not?

Besides the theories that internet news will contribute to democratically positive developments, there are also theories that claim the opposite view. The first view is that sharing and comments on the internet cannot be easily realized, contrary to what is actually thought. The main reason for this is that identities are very easily accessible on the internet. In other words, revealing the identity of the individual creating the identity is a very easy process. Morozov also states that in his work, people will have very limited confidence in the people they know only in virtual life, so they will not be able to realize the political and social relationships they can establish with real people in virtual environment. (Özçetin-Arslan-Binark, 2012:54)

According to the opposing views, who also find the argument that individuals are in an equal environment wrong, everyone has not equal conditions in terms of the tendency to access the

internet and use the internet. (Barber, 2006:8) In addition, the internet is not an environment where real information or democratic sharing can be done, but rather the areas where citizens reveal their hatred in order to discharge. Therefore, it is not considered to have any contribution to political development and democracy. It should also be noted that the internet has a commercial concern when considering internet ads. Therefore, it does not seek to consolidate democracy, but because of its commercial concerns, it makes political sharing. (Polat, 2005:449) According to Papacharissi, although the internet offers an additional space in political debate, it is also an insufficient institution to overcome the current political problems. Moreover, the debate on the internet is insufficient to reflect the facts, as it takes place by a very small minority. (Papacharissi, 2012:13)

Methods of Study

As a result, there are those who believe that it has improved democracy, as well as those who

believe that it has not contributed to the development of democracy. Therefore, in this study, reader comments will be examined and they will be analyzed in terms of the opposition-support and freedom of sentence.

The study will examine how readers evaluate the texts in the 2019 local election news and try to understand whether political and social comments appropriate to the quality of the news are made. For this purpose, the internet newspaper Hürriyet, which can be comment by readers, and the facebook pages of the two opposing ideological newspapers, Sözcü and Sabah, will be examined.

All of the selected news coverage of the 2019 local elections will help reach individuals of different political views. In addition, different ideological poles have been chosen and a general analysis is aimed.

Review of Reader Comments in 2019 Local Election News

All of the above-mentioned opinions were taken into account when examining the news of the 2019 local elections and the political debate was intended to be examined from a democratic perspective. In addition, newspapers are selected from different poles and it is aimed to be evaluated in terms of sovereign reading, negotiator reading and dissent reading. The review was first started from the Internet news of Hürriyet newspaper.

The news published under the heading "*Where did Erdogan set the Bar in Local Elections?*" generally states that Recep Tayyip Erdogan is aiming for 52 percent of the vote in the Republican Alliance. In addition, the news headline states that Recep Tayyip Erdogan gave a "*democracy adjustment*" in 2010 and undertook the elections for a repeat of success. It is noted that they aim to definitely win the elections in Istanbul and Ankara and to make "*two in two*" for this success. When the content of the news is read, there is generally a positive attitude towards the activities of the AKP.

There are four comments under the headline of the news. One of them is "*we are wondering about the results*" without any election evaluation. There has been no assessment of the content of the news and more "a negotiator attitude has been shown". The other negotiator comment made a point without the two cities mentioned: "*What about Izmir, which has outstanding beauty?*" The third one is an opposition reader comment which also stated that "*Ankara is difficult but may win*

Istanbul election." The forth one is that domaninat reader comment which did not exhibit a certain attitude and said "*In the year 2009 local election results, the AKP got 38.8%. Would it fall below it, this is the main question.*".

Evaluation of Sözcü Newspaper Throughout the Concerns of the Dominant, Negotiator and Opposition Readers' Types

Since Sözcü newspaper does not have any comment on the internet newspaper, the news comments of the newspaper are read from its facebook page and the reader comments of the news published in the internet newspaper. Firstly, the comments below the news on its internet newspaper about the counting of votes in local elections were examined.

Looking at the details of the news that "*Published in the Official Gazette, the votes will now be counted like this*", a change was made in the article titled "*Transferring the election results to the counting and cost tables in the provincial council and municipal elections*". After the news content gives general information about the vote counts in the local elections, there are 33 comments that are generally opposed to the news sharing.

Comments are made under the headline of the news that emphasize the lack of election security generally. Comments emphasizing that there is insecurity in the counting of the votes take a larger place than the comments regarding the content of the news. Critical comments are made as well "*Were the votes counted?*" or "*I do not trust YSK*". Given the general ideological structure of the Sözcü newspaper, the news has been presented in a critical manner in line with its ideology. The reader has similar views with the news. In this context, the negotiator reader attitude is dominant. Apart from this, although there is no comment regarding the counting of votes or that the system will be better / worse, general distrust is emphasized in the counting of elections against the YSK (Supreme Election Council).

On 15.01.2019, There was a headline on the Sözcü newspaper page: "*LAST MINUTE! Candidates of CHP in 5 provinces and 65 districts have been announced!*" Under this headline, the candidates in the last provinces and districts that are not explained are listed. Below the news, there are 48 comments that support CHP in general. News commentary generally emphasizes trust in CHP. There are some independent comments under the headline of the news: "*CHP has never*

been subservient to external forces and How happy is he who can say I am a Turk.” However, these comments show that its electorates back their party. In here, it is seen that the views of the “sovereign reader” dominate. A significant number of voters, namely readers of the internet newspaper, made comments highlighting their party affiliations.

However, it is possible to mention the existence of a critical reader under the same article. The opposition readers, who are quite few compared to the dominant readers, again emphasize their critical attitude towards the CHP regardless of the news. There are irrelevant comments of the news to criticize the CHP: “They used to give bread with a report card. When I go to primary school, I never forget that they did not give me bread with a report card. Later I learned that my mother had a headscarf.” Here, the voter has an attitude of informing the other voters/readers and the CHP about why he/she did not vote.

Evaluation of Sabah Newspaper

News commentators except the opposition ones make comments to express their wishes or complaints to their party that they are voters. In other comments of the same news, the first of these heavily criticised for their late announcement of candidates despite voting for the CHP. And they have been criticising their parties for not yet announcing provincial and district candidates as, “*Why don't you announce the candidate of İzmir Metropolitan Municipality? ... You work like AKP supporters ... Deniz Baykal's leftovers...*” there are comments targeting the internal structure of the CHP.

In addition, sarcastic comments are made to be late. “*Explain the candidate of Izmir on April 1, do not rush*” in the form of humorous and but criticisms are present. Some may think, there is a tendency for voters to send messages to their parties and other voters regarding the people they wish to be nominated for in the provinces where they expect their candidates.

One of the comments voiced his candidate clearly and sent a message to his party. “*If Aziz Koçoğlu is nominated for Izmir Metropolitan Municipality, my vote should be left to Aziz, or CHP should leave its place to the younger generations*” Just below this comment, voters expressed their expectations by making comments on the display of other candidates.

Conclusion: No Surprises for Anyone

When the content of the news article of Sabah newspaper “*January 13, President Erdoğan introduced Sakarya candidates at the candidate promotion event in Sakarya*”, the notes on local elections and candidates for mayor of Sakarya were announced. In general, following the success of the local elections, in Sakarya and other provinces will be done and Recep Tayyip Erdogan's words are widely mentioned.

Like in Sözcü newspaper, readers tend to report their support and requests to the party they voted for in the elections. They declare their allegiance to the party with News comments such as “*We are with you together with the alliance of the Republic, who loves his homeland, Reis (Great Master).*” and “*No Stop, Keep Walking on the Road, Reis.*” However, they also comment on voicing their wishes from the party they will vote for regardless of the news. The voter, who criticizes the nomination of the mayors who are not working, also reports their complaints about the job under the headline of news: “*Some municipalities do not work, especially in small places do not work at all. Let the nation be employed first, Mr. Reis, not always the same people. The rich are getting richer.*”

Regardless of the news, voters who want to find solutions to their complaints on other issues comment and that reader said “*Mr. Reis, do not let the retired people do a second job, and what about the Uighurs? Let's not shop from China as the state.*”

When the comments of the news were examined, there was a general debate among the voters and the general focus was on the AKP and the CHP. In terms of political solutions, an environment has been created in which those who mutually support the AKP and the CHP can comment against each other's comments. In the “*Important Remarks from the President*” published by Sabah newspaper on 12.01.2019, information about local elections and country targets was given in the news after Kocaeli local election candidates were announced. News comments are again heavily made up of AKP voters.

REFERENCES

- 1- Özçetin, Burak- Arslan, Umut Tümay-Binark Mutlu (2012), “Türkiye’de İnternet, Kamusal ve Demokratik Kanaat Oluşumu,” Forklor ve Edebiyat Dergisi,

<http://dergipark.gov.tr/fe/issue/26037/274234>,
RT: 15.12.2018.

2- Papacharissi, Z (2004), "Democracy Online: Civility, Politeness and the Democratic Potential of Online Political Discussion Groups," <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1461444804041444>, RT:13.12.2017.

3- Polat, R. Karakaya (2005), "The Internet and Political Participation Exploring the Explanatory Links", European Journal of Communication, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/0267323105058251>, RT:11.11.2019.

4- Sabah internet newspaper archives.

5- Sözcü internet newspaper archives.

A. Baran DURAL

Prof. Dr. TR Trakya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Administration, Balkan Yerleskesi, IIBF. Merkez/Edirne

e-mail: b_dural@yahoo.com

Bahriye ESELER

Lecturer at Üsküdar University Vocational High School Social Security Department, Üsküdar/ İstanbul.

e-mail: bahriye.eseler@uskudar.edu.tr



PARTICIPATION TO PUBLIC POLITICS (POLICIES) IN CONCEPT OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT)

Osman Sümer, Egnar Özdikililer

УЧАСТИЕ НА ОБЩЕСТВЕНАТА ПОЛИТИКА (ПОЛИТИКИ) В КОНЦЕПЦИЯТА ЗА ИНФОРМАЦИОННИТЕ И КОМУНИКАЦИОННИТЕ ТЕХНОЛОГИИ (ИКТ)

Осман Сюмер, Егнар Йоздикилилер

ABSTRACT: “Public Politics” is an arena; that is formed by common good in one perspective, from another point of view; in that arena there are actors who try to come forward. In this respect public politics is an interaction area in which some profits become ahead or settlement being set between those profits time to time.

However, forming public policies is based on a longlasting and repeating process, which contains interaction of numerous actors including those who are affected by decision makers and executions, covering a wide range from appearance of the idea to the evaluation of the execution.

In another respect public politics affect personal, social and economical life by all means. Besides, the public governance executives, who are decision makers of the process of politics, become a subject to so many reform movements which are to increase the efficiency of determining policies. In this respect, one of the important approaches is that to provide participation in policy making process.

It is necessary to say that participation is not an alternative approach substituting present governance setups when it is evaluated in the aspect of existing approaches and executions. It is been jointed and become the part of the making process of public politics instead. As it stands, public politics not only have positive reflections but also contains negative impacts which are going to be mentioned.

On the other hand public governances consider chances provided by information and communication technologies (ICT) with the studies surrounding ‘e-Government’ concept. “ICT” and “e-Government” provides opportunities that are non available before with its present level and it promises for more with its development course too.

In this respect there is a need for citizens who can criticize information and communication sources while using them, who are aware of ethical results of online behaviors, who can use technology without harming others and who shows right attitude with his/her sharings and cooperations while encouraging others into that way. This situation affected the term ‘citizenship’ and put forward the term of ‘digital citizenship’.

In this work, after the literature review of theoretical and intellectual substructure of “public politics” and “ICT”, the interaction between “participation” and “e-Government” is going to be determined theoretically. Besides, new communication devices, which appeared thanks to the development and progression of technology, are going to be discussed in critical dimension upon ‘digital citizenship’ example.

Keywords: Public Politics, Participation, Information and Communication Technologies (ICT), Digital Citizenship, Making Policies

Introduction

Public policy to join the voting behavior becomes more important and the choices that will provide this in the modern political operations come to the fore. For reducing political participation to voting behavior causes this action to be incomplete. A unity in which active participation in the political system and the equality of votes are realized is managed in a narrow democratic process. A more comprehensive assessment consid-

ers political participation as a political behavior. Political life is becoming increasingly complex (Dahl, 1989: 139). Even if political participation's being decisive upon political power, there are some transformations in politics.

In this context; transition to the digital age was triggered by a collapse in the area of democracy and social life. Media has lost the principle of neutrality democracy has become just a word and the real faces of politicians have become invisible. As the new generation, who grew up in this way, had no confidence in anything in the public sense. It

severed its connection with the political system and political personalities. As a result of all, public domain has undergone a virtual transformation by the effect of developing technologies (Bennett, 2007: 1-10).

Now, public policies are used to describe political decisions for programs implemented for social purposes and refer to the actions of the political system and their intentions (Cochran, et al., 2012: 1).

Public Policy

The idea of public policy is based on the assumption that there is a common space that individuals living in. According to this approach the public can be considered as government intervention or regulation or at least common social activities should be considered as a whole which makes humanitarian activities necessary (Parsons, 2005: 3).

The most general and broad definition of public policy is that; 'it can be regarded as everything that the state chooses not to do'. (Dye, 2002 : 1)' This concept covers the whole of the relations and actions of the administration and its environment (Anderson, 2003: 2).

Likewise, public policy is defined as a process that involves decision-making and purpose-oriented practices that arise as a result of the continuity and legitimacy of the state in line with socially emerging demands (Smith & Larimer; 2009: 4). Laswell and Kaplan defined public policies as projected programs for goals, values and practices (Laswell & Kaplan, 1970: 71). Friedrich defines this as every policy must have its own goals, targets or purposes (Friedrich, 1963: 79).

However, as it is known, public policy should be considered as a process which consists of three parts or stages: programs, decisions and impacts. All three stages are interrelated. The programs are the steps taken for the implementation phase. The decisions, which involves executional steps, forms and be affected by the implementation phase and the outcome of the policy as a result of these stages. The results shapes the process (Dye, 2002 : 2).

In addition, a public policy manufacturing process which separating the policy-making process steps as a cyclical model is considered to be extremely rational and unchangeable. The specified policy-making process is formed by those steps that; consisting the definition of the problem, regulation of policy recommendations, legitimizing its policy, implementation of policy and

evaluation of policy implementation results (Dye, 2002 : 24).

On the other hand, it is not easy to separate the process of public policy production into stages. The planned and regular steps show exactly how the process of public policy production works. Moreover, policy production is rather a complex interactive process that has no beginning or ending (Lindblom & Woodhouse, 1992: 11).

While looking at the factors driving the public policy production process, there are two cases. The first is the fact that the masses who are affected by politics, that is, the public also affects the policy. The other is the possibility that policy makers, ie decision makers, can influence the opinion of the public and the policy they want to produce (Dye , 2002: 341).

In addition, the classification is made out of a relationship of participants in the policy-making process and the effects on society of public policies; policies can be divided into four categories as regulator, distributor, redistributor and complementary (Lowi, 1972: 300).

From this point of view, the definition and characteristics of the mentioned concept, the formation, scope, application etc. of the policies given considering aspects can be divided into four groups (Torjman, 2005: 2-3):

- Vertical and horizontal policies: Vertical policies are the policies developed within a single organization. These are often referred as institutional or framework policies. Horizontal policies are policies carried out by more than one organization. Each organization is concerned with the dimension of policy that is of interest to itself.

- Reactive and proactive policies: Reactive policies are policies that arise in response to emergencies involving a crisis potential such as environment or health. Proactive policies can be defined as policies that are created by taking the initiative in a more conscious and non-responsive way.

- Material and administrative policies: The first consists of legislation, programs and practices governing the material aspects of community work. Social assistance policies, income security policies and employment initiatives are of this type. Second policies focus on administrative processes.

- Current and future policies: As the name suggests, some of the policies are produced to regulate the current situation, and some are created for future situations.

However, the individuals who will be affected by the production processes or executions of this

policies must be aware of those public policies. Another emerging issue is who will bring to the agenda "the existence of social problems appeared by policy issues". In other words, in the process of bringing and creating the agenda, the answer depends on "who" determines the agenda. Nothing can be defined as an agenda nor a policy issue if it's not defined as a problem (Dye, 2002: 335).

Participation

Public participation in public policy making process can be resembled "to eat spinach". Everyone knows it's beneficial, so no one is against it. Therewithal, the participation of the governed into governance is one of the cornerstones of democracy (Arnstein, 1969: 216).

It appears that the breakthrough on the dynamism of society, the changes in the preferences of individuals can interfere with the political decision-making process. Moreover, through participation, the political system incorporates more and more accurate information into the policy making process. In addition to the information that is processed by participation, implicit information is also obtained. Thanks to more accurate and more knowledge-based decision-making processes, the quality of public policy would increase the possibility of implementation and impact. Participation increases the possibility of implementing policies as it allows the shaping of policies to be adopted by the society (OECD, 2005: 5).

However and yet; advancing, including decisions to influence and even determining the ultimate purpose, the preparation of policy decision-making process applies to all stages of decision-making and judgment results of the evaluation. Also the basic claim of participation in the process is due to the accumulation and demands of all the actors need to be involved in the process. So that the material foundations and the legitimacy ground are more robust and the framework of reconciliation gives more opportunities to produce wider, more accurate and applicable policies than other mechanisms (OECD, 2005). : 5).

On the other hand, by evaluating the possibilities of breakthrough knowing the policy views, both the views of other individuals as well as public administrations' evaluations enter into the negotiation process. This allows mutual learning between individuals and public administration (McLean, 1986: 143).

From this point of view participation methods can be grouped as (1) selection by voting such as

"electronical selection (e-Voting), voting by mail etc.", (2) consultation, (3) negotiation, (4) co-governance, (5) direct democracy and (6) e-Democracy titles (Smith, 2005: 7-10).

Obviously, participation in groups also increases the legitimacy of the peace among people and acts as a means of controlling the public powers in terms of the political system and making them accountable to the people or institutions using them (Martin, 2009: 312; Bovens, 2007: 449). Moreover, technologic developments increases differentiated concepts of democracy in individual participation.

In fact, the decision-making process in the politics of public belongs to the political power. It can be said that different can be effective in the period until the maturation of decisions . However, in order to be effective in this process, citizens must have the knowledge in the process of creating and implementing public policy (Bryner, 2005: 304).

Information and Communication Technologies (ICT)

In general terms, Information and Communication Technologies (ICT) can be defined as a collection of technologies that automatically collect, store and transfer information to where it is needed or access it from anywhere (Avison & Elliot, 2006: 5).

On the other hand, ICT is a tool that allows individuals to have a real sense of policy actors (Jackson & Lillemor, 2009: 232). Moreover, ICT by means of accessing to information, the individual's freedom of expression, transparency, diversification of media ownership and public space to create opportunities or the possibilities of their traditional means of communication, which dramatically expanded and has or has not previously been said, has brought new opportunities to the agenda (United Nations, 2003: 91-92).

Also, ICT based practices on information sharing and policy issues provides citizens to determine their preferences and obtain the weighted opinion in any field by its hosting facilities such as uncovering the limiting of public opinion. These practices include: (1) reaching wider segments, (2) contributing to wider segments, (3) access to information, (4) more rapid and systematic analysis of contributions, (5) feedback to citizens, (6) monitoring of processes and (7) giving time to the policy-making processes in terms of recognition of time and space flexibility, and in

some cases raises possibilities which were not previously possible (OECD, 2003: 77).

So that, when the information and communication technologies are used, the process will become easier, more negotiating and interactive. It will facilitate the democratic responsibility of the political system (Caglianese, 2004: 19).

Together with the integration of technology and society, people started trying to keep pace with developments and changes revealed by the technology. The concept of digital citizenship is also a new dimension of citizenship, which is the result of the impact of technology on social life .

Digital Citizenship

The concept of citizenship as we know it, which is originated from the French Revolution, was used by national states with similar meaning. This concept gives an egalitarian status to a member of a society. In this sense, it can be said that a citizen may have a connection with a particular political authority as well as a geographic region and a cultural connection (Lips, 2007: 33-47).

In addition, four different definitions of the term are used. In the first definition, the citizen, in both the old and modern democracies, means the person who has the political rights to enable the active participation of the people in the process of self-management (voting, taking part in governance etc.). Second, the citizen is defined as a legal member of a political community that formally has specific and complete rights to be independent. In this sense, citizenship is considered equivalent to carrying the nationality of a modern state. In the third definition, the citizen is a member of any human community, whether political or not. The fourth definition of the citizen is the definition of a group (which is based on the first and the third definition in particular) being a member of a society is adopting the behavior required to become a member of that group. In this context, from time to time people who give up their own rights and work for the benefit of political communities, clubs or any human community and actively contribute to the functioning of these communities are considered to be citizens of that community (Smith, 2002: 107).

Digital citizenship, on the other hand, implies the effective use of mass media, participation in society online, and the ability of individuals to exhibit their expected obligations in their daily lives in a digital environment. In addition, it can be expressed as citizenship that individuals can use the

internet and the channels of access to information in an ethical, legal, safe and responsible way (Mossberger & Tolbert & McNeal, 2008; 1-2).

Digital citizenship is separated to dimensions as following; digital access, digital communication, digital literacy, digital ethics, digital commerce, digital law, digital rights and responsibilities, digital health and digital security. If we define these dimensions respectively (Ribble & Bailey, 2007: 10) :

- Digital Ethics: Behavioral standards expected from digital technology users

- Digital Communication: Information exchange in digital media

- Digital Literacy: Knowledge and skills about when and how to use technology

- Digital Access: Access to digital resources from the desired environment at any time

- Digital Trade: Buying and selling goods and services in digital environment

- Legal Law: Restrictions on the use of legal rights and technology

- Digital Security: Network and personal information security of digital vehicle users

- Digital Rights and Responsibilities: Freedoms of digital technology users

- Digital Health: It is the physical and psychological elements that occur with the use of digital technology.

Under the illumination of what has been said so far, fast and continuous developments in the field of technology, which is an integral part of the individuals' lives and their daily life, has been used in many actions. Today, actions which carried out electronically in a virtual environments emphasized by "e" letter added initially. E-mail, e-community, e-government, e-school, e-shopping, are such commercial / corporate or individual actions are done in virtual environments. Technology age is a digital age that provides and ensures individual citizen rights for the society to participate all electronically (Villano, 2008: 47-48).

In short, as e-Government became widespread throughout the world, governments tried to be citizen-centered in every move they made. Over time, these improvement efforts were seen as a reflection of modernization and began to be transformed in the aspect of the citizen oriented state (Lips, 2007: 33-47).

Conclusion

Technological developments in the age of information have changed the way of how individuals live with the opportunities they provide. Therefore, it is seen that information is spreading rapidly and knowledge-based effective decision-making systems become important. In this context, information and communication technologies are becoming increasingly important in the process of public policy-making of governments. Public policy affects citizens in the area they are targeting and implementing. The state apparatus serving public needs to meet the demands and expectations of citizens and act with a participatory approach when developing policies for these services. In short, public politics is an area of interaction where some of the interests come to the forefront and sometimes a compromise between interests and a common interest is sought.

The use of these technologies has become compulsory for the information and communication technologies to be the basic tools and environments in accessing information. Societies who want to access information quickly have to use information and communication technologies.

The issues such as the effects of information and communication technologies on the individual and society and the need for equal access of all individuals to digital resources keep the concept of digital citizenship on the agenda. Moreover, digital citizenship can also be considered as a framework to guide and recognize problems that may be encountered during the use and development of information and communication technologies, and to turn them into opportunities.

References

1. Anderson, JE (2003). *Public Policymaking: An Introduction*, (5th Edition). Boston: Houghton Mifflin Company
2. Arnstein, SR (1969). A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*. 35 (4). 216-224.
3. Avison, D. & Elliot, S. (2006). Scoping the discipline of information systems. John Leslie King and Kalle Lyytinen (ed s.). In *Information Systems*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd. 1-18.
4. Bennett, WL (2007). *Changing Citizenship in the Digital Age*. University of Washington, Seattle, Center for Communication and Civic Engagement. 1-10.
5. Bovens, M. (2007). A Conceptual Framework. *European Law Journal*. 13 (4). 447-468.
6. Bryner, GC (2005). Public organizations and public policies. In G. Peters and J. Pierre (Eds.). *Handbook of public administration*, London: Sage Publication, 300-309.
7. Coglianese, C. (2004). E-rulemaking: information technology and regulatory policy. Report for Regulatory Policy Program Center for Business and Government
8. Cochran, CE & C. Mayer, L. & Carr, T. & Cayer, NJ & Mckenzie, MJ & Peck, LR (2012). *American Public Policy: An Introduction*. Boston: Wadsworth.
9. Dahl, RA (1989). *Democracy and Its Critics*. New Haven, London: Yale University Press.
10. Dy, TR. (1981). *Understanding Public Policy*. (5th Edition). Prentice Hall: Englewood Cliffs, NJ.
11. Dy, TR. R. (2002). *Understanding Public Policy*. (10th Edition). Prentice Hall, New Jersey: Englewood Cliffs.
12. Friedrich, C. J. (1963). In Great Britain, Wiley.
13. Jackson, NA & Lilleker, DG (2009). Building an Architecture of Participation? *Journal of Political Parties and Web 2.0 in Britain Information Technology & Politics*. 6 (3). 232-250.
14. Laswell, H. & Kaplan, is. (1970). *Power and Society*. Yale University Press.
15. Lowi, TJ (1972). Four Systems of Politics, Politics and Change. *Public Administration Review*. 32 (4). 298-310.
16. Lindblom, CE & Woodhouse, EJ (1992). *The Policy-making Process*. (3rd Edition). Englewood Cliffs-New Jersey: Prentice-Hall.
17. Lips, M. (2007). E-government under construction. Challenging traditional conceptions of citizenship. In *E-Government in Europe. Re-Bootting the State*. PG Nixon and VN Koutrakou (Ed s.). London: Routledge. 33-47.
18. Mcle, I. (1986). Mechanisms for Democracy, Held in D. & C. Pollitt (Ed s.), *New Forms of Democracy* London: Sage / The Open University.
19. Martin, GP (2009). Public and User Participation in Public Service Delivery. *Sociology Compass*. 3 (2). 310-326.
20. Mossberg, K. & Tolbert, CJ & McNeal, RS (2008). *Digital Citizenship: the Internet, Society, and Participation*. London: MIT Press.

21.Parsons, W. (2005). An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis. (6 th Edition). Cheltenham-UK: Edward Elgar Publishing Ltd.

22.Ribble, M. & Bailey, G. (2007). Digital citizenship in schools . Eugene, OR . & Washington, DC : International Society for Technology in Education .

23.Smith, GA. (2005). Beyond the Ballot: The Power Inquiry. Exeter: Short Run Press.

24.Smith, RM (2002). Modern citizenship. In Heat, EF and Turner, BS (Ed s .). *Handbook of*

Citizenship studies . London: Sage. 105-115.

25.Torjman, S. (2005). What is Policy?, The Caledon Institute of Social Policy, Ottawa.

26.Villano, M. (2008). Text unto others Text You Would Have Them Text Unto You. *the Journal*, 35 (9). 47-51.

27.OECD. (2003). The e-Government Imperative , Paris.

28.OECD .(2005). Policy Brief on Public Sector. (online)

29.< <https://sarpn.org/docu->

[ments/d0002380/Public_sector_OECD_Feb2005.pdf](https://sarpn.org/docu-ments/d0002380/Public_sector_OECD_Feb2005.pdf) (Access

Date:

18.03.2019).
30.United Nations. (2003). World Public Sector Report 2003: E-Government at the Crossroads , New York.

Dr. Osman Sümer

Istanbul University

Institute of Social Science,

Graduated Student from PhD program in Political Science and Public Administration

IU, Istanbul, Turkey

E-mail: osmansumer@yahoo.co.uk

Dr. Egnar Özdikililer

Istanbul Technical University

Faculty of Aeronautics and Astronautics

ITU, Maslak Kampüsü, Katar Cad. Uçak ve Uzay Bilimleri Fakültesi, Istanbul, Turkey

E-mail: ozdikililer@itu.edu.tr



РОЛИ НА СОЦИАЛНИЯ РАБОТНИК ПРИ РЕГУЛИРАНЕ НА ИНТЕРПЕРСОНАЛНАТА КОМУНИКАЦИЯ В ТРЕНИНГ ГРУПА¹

Силвия Цветанска

SOCIAL WORKER'S ROLES IN THE REGULATION OF INTERPERSONAL COMMUNICATION IN A TRAINING GROUP

Silvia Tsvetanska

ABSTRACT. The article analyzes the manifestations of the roles of the social worker as a leader of a training group. In this respect the focus is on the roles related to the communication in the group. The training group is a commonly used form of support in the social work. The effect of providing support in social work depends on the nature of the connections and relationships between the members of the group on one hand, and between the group and the facilitator on the other. The training group is considered to be the social environment where to support people who need social skills development and behavioral change. The peculiarities of the training group are interpreted in a humanistic perspective: in the context of the theoretical concepts by K. Lewin, A. Maslow, J. Moreno and K. Rogers. As a result of the theoretical analysis, the thesis is maintained that the role behavior of the facilitator is essential for the course of the intra- group interaction. The variety of professional roles played by the social worker in his work with training groups requires the presence of a specific communicative competence so as to regulate the communication processes in the group.

Key words: social group work; T-groups; communication; social worker's roles.

Въведение

Социалната работа като професионална дейност е ориентирана към помагането на хора в нужда да възстановят оптималното си социално функциониране. Процесът на помагане включва разнообразни методи и форми. Социалната работа с група е един от утвърдените и широко практикувани методи за оказване на подкрепа. При него трансформацията на личностно ниво идва като резултат от интегрирането на индивида в динамична система от връзки и отношения в целенасочено ръководена група от хора със сходен проблем. Общуването в групата е ключов фактор за стимулиране на личностна промяна. Интеракцията между членовете на групата улеснява овладяването на социални умения и модифицирането на поведението, които са предпоставка за ефективно социално функциониране. Интересен е въпросът как става регулирането на взаимодействието в групата и какво е влиянието на специалистите, които управляват груповия

процес. В настоящата статия ще бъдат разглеждани някои проявления на ролевото поведение на водещия на тренинг групата, като една от разновидностите в типологията на

Социалната работа с групи в хуманистична перспектива

Социалната работа е професионална дейност, която се разглежда като част от групата на помагащите професии. Тя възниква най-напред под формата на доброволчество и благотворителност и постепенно утвърждава своя облик като професия. В нашето съвремие тя се практикува в много разнообразни области, където е необходима специализирана подкрепа на хора при справяне с редица социални проблеми, като бедност, безработица, социално изключване и др. Оказването на социална подкрепа чрез включване на нуждаещите се в групов формат на помагане също има своята дълга история. И неслучайно ръководенето на групов процес се включва като част от описа-

¹ Настоящата публикация се осъществява с финансовата подкрепа на фонд Научни изследвания на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (Договор № 80-10-67/13.04.2020 г.)

телните модели на дейността на социалния работник. Чрез анализ на практиката на социалния работник по експериментален път са установени 16 области на дейността на социалните работници, които очертават границите на професионална изява, отговорност и компетентност. Сред тях, като отделно диференцирана област, присъства и „пряка интервенция в работа с групи“ (Morales, A. et al., 1989, p. 25).

Днес в практиката на социалните работници се прилагат различни типове групи – групи за взаимопомощ, терапевтични групи, групи по интереси, групи за лобиране и застъпничество и др. В тази типология на групите тренинг групите заемат специално място. Те са изключително популярни и предпочитани заради доказаната си ефективност на поведенческо ниво. Тренинг групите се провеждат с хора от различни възрасти – юноши, младежи, възрастни, независимо от социалния им статус или заеманите социални роли. Водещото при тях е ориентацията им към поведенческа промяна и развитие на човешкия потенциал. Подходящи са за клиенти в социалната работа, при които е необходимо усъвършенстването на социални умения и модифициране на поведенческия репертоар, за да се постигне подобряване на социалното функциониране.

Първите варианти на тренинг се появяват през 1946 г. при опит за организиране по нов начин на семинар за учители под ръководството на К. Левин, с участието на Р. Липит, Л. Брадфорд и др. К. Левин се счита за “баща на сензитивния тренинг” (Whitaker, D., 2001, p. 31), а цялостна теоретична концепция предлага К. Роджърс в контекста на хуманистичната психология и своята теория за личността. Приноси към разработването на отделни аспекти на тренинга имат Е. Фром, К. Хорни, Дж. Морено и др.

От 50-те години на 20. век до сега тренингът придобива голяма популярност предимно като практическо осъществяване и по-ограничено като системно методологично обосноваване. Повечето публикации на тази тема засягат главно описание на техники и практически упражнения и в по-малка степен разкриват механизмите на възприемане, влияние и ефективност на тренинговите програми.

Разнообразието от практически подходи при реализирането на тренинга води до използването на различни наименования на тренинговите системи: Т-групи (тренинг-групи); групи за трениране на чувствителността;

групи за срещи; групово-динамичен психотренинг; социално-психологически тренинг; професионално-педагогически тренинг и др. Терминологичното многообразие при описание на тренинга се съпътства и от голямата съдържателна разнопосочност на дефинициите, чрез които той се определя.

Съществена роля за развитието на тренинга и за широкото му приложение не само в помагачите професии, но и в организационно поведение и обучението на персонала има теорията за груповата динамика. Тя се основава на идеите на К. Левин за психичното поле и за силите, които водят до промяна в жизненото пространство. Като изследва вътрешногруповото влияние Курт Левин утвърждава разбирането си, че групата не е механичен сбор от хора. Тя е специфичен набор от *взаимоотношения между участниците в групата*. Именно взаимната зависимост на тези отношения придава облика на групата, а не характеристиките на отделните ѝ членове. Групата помага чрез поставянето на участниците в различни взаимодействия и взаимоотношения помежду им. Оттук и необходимостта водещият в тренинга да планира дейности, които да стимулират участниците да бъдат активни в групата, да влизат в динамични взаимоотношения помежду си, защото това ги „учи“ как да се държат в социалната среда и им позволява да натрупат опит, полезен за социалните взаимодействия.

К. Роджърс прилага личностно-центрирания подход в груповата работа при т.нар. групи за срещи. Водещите принципи на този подход се откриват и във функционирането на тренинг групите. „При работата с групи насочваме усилията си към създаване на климат, при който всеки от членовете на групата получава възможност да направи своя избор, да се включи наравно с останалите в организирането и извършването на дейностите, да осъзнае по-ясно силните си страни, да става все по-независим и креативен в ролята си на архитект на собствения си живот. Насочеността на този подход към вътрешната сила на индивида ни дава основание да го наричаме личностно-центриран подход“ (Роджърс, К., 2015, с. 170). Като разсъждава за ролята на водещите при личностно-центрираните семинари, Роджърс обръща специално внимание на автентичността на водещия и на умението му да изгражда силна, работеща връзка с групата. Според него професионалистите, които управляват групите общности най-напред следва да

бъдат самите себе си. „Влизайки във връзка с групата като цяло и с отделните ѝ членове, споделяме сила. Оставаме себе си да сме такива, каквито сме, оставяме и другите да бъдат себе си. Не съдим и не манипулираме мислите и действията на другите. Когато подхождаме по този начин към хората, когато ги приемаме безрезервно, те проявяват творчество и находчивост в опитите си да осмислят и да променят живота си“ (пак там, с. 174). В този процес на безусловно приемане особено важно е умението за слушане – внимателно, с уважение към преживяното и чутото, с усилие за опознаване, но без намеса, санкция, интерпретация или обобщаване. Ролята на водещия е да слуша, да отразява чутото по искрен и емпатичен начин и така да отваря пространство за взаимно приемане в групата. Тренингът като форма на помагане в социалната работа се основава на тази идея и я развива по практически начин чрез утвърждаване на ненасилствена комуникация в групата.

В конкретните рамки на социалната работа като ключови характеристики на групата се определят наличието на групови цели, норми и съдържание (теми), които някои изследователи наричат „скрит дневен ред“ (Whitaker, D., 2001, р. 33). Други характеристики, чрез които групата въздейства са добронамерената атмосфера и емоционалното заразяване (пак там). Атмосферата на психична сигурност и защитеност, спокойствие и взаимно доверие насърчава свободата на изказа и открояването на позитивните страни на личността на участниците без да се допуска етиктиране и категоризиране. Това спомага всеки един от групата да е едновременно и участник и наблюдател на процеса и да се повлиява от реакциите на другите.

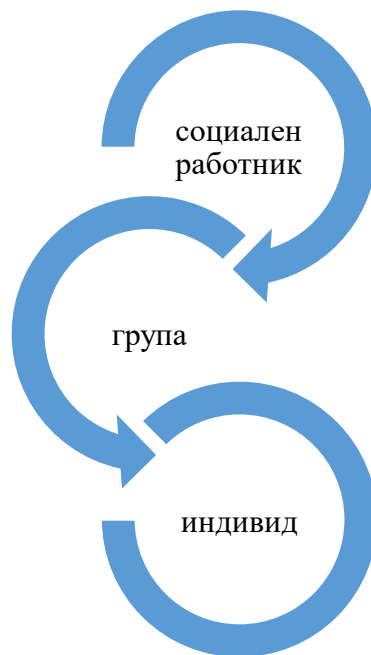
Участието в групата е в отговор на индивидуални потребности, които се осъзнават и удовлетворяват според потенциалната готовност на всеки участник. Този процес се основава на интеракцията между членовете на групата. Усещането за общност, за споделен сми-

слъ на присъствието създава увереност за помагане чрез свързване на междуличностно ниво. Интеракцията при социалната работа в група е проекция на социалната интеракция. „Социалната интеракция представлява обмен на информация, емоции, дейности между индивидите и групите в социума“ (Янакиев, Ю., 2014, с. 20). Всяка интеракция включва действия, които могат да бъдат интраперсонални или интерперсонални (пак там, с. 22) и се реализират с разнообразни комуникативни средства. В групата като микро общество се възпроизвежда взаимодействието индивид – социална среда с всички негови компоненти.

В социалната работа групата се разглежда като система за оказване на взаимна помощ. Групата е „система за помощ, в която клиентите имат потребност един от друг, както и от социалния работник. Тази потребност да се използват един друг, да създават не едно, а много помагачи отношения, е съществена съставка на груповия процес; тя е една обща потребност далеч надхвърляща специфичните задачи, поради които групата е била образувана“ (по Шулман Л., 1992, с. 266). Функцията на социалния работник като водещ на групата е да подпомага свързването между индивида и групата, така че да се отключи потенциалът за взаимна помощ. Интеракцията социален работник – индивид – група е илюстрирана на фиг. 1. От тази гледна точка интерес представлява тезата, че социалният работник „винаги има двама клиенти – индивида и групата“ (пак там, с. 275 - 276).

Най-често в груповата работа интеракциите се разгръщат в три насоки:

- Между социалния работник и отделен член на групата
- Между членовете на групата
- Между социалния работник и групата като цяло



Фиг. 1. Интеракция при социална работа с група

Проявленията на тези интеракции зависи до голяма степен от това в коя фаза на развитие се намира групата от гледна точка на своята групова динамика. Обикновено в началото на груповия процес, когато участниците все още малко се познават и доверието е сравнително слабо, комуникацията е интензивна между социалния работник и отделни членове на групата. Интензивното разгръщане на процеса на помагане чрез засилване на споделянето и съвместните групови дейности води до постепенно изместване на интеракцията от водещия към членовете на групата. Участниците започват по-активно да комуникират помежду си, намират свои механизми за регулиране на своите взаимоотношения и все по-малко се нуждаят от социалния работник като своеобразен еталон за поведение. Това води и до трансформация на ролята на водещия на групата, който ориентира своята комуникация с цялата група. При инициатива на някой от членовете на групата да търси индивидуално общуване с водещия, за да се консултира по свой въпрос или да изрази мнение, да формира позиция по общ за групата въпрос, то специалистът, водещ групата, ориентира тази комуникация през групата, като въвлича и останалите участници в нея. Водещият само насочва и улеснява тази комуникация, така че да се разгръне интеракция между членовете на групата и те да търсят заедно решение, да си оказват подкрепа и да достигнат до водещата пара-

дигма в социалната работа „помощ за самопомощ“. Участието в групата помага на всеки отделен свой член да си помогне сам, да намери най-доброто решение за себе си, да го осъществи и да понесе отговорността си за последиците от това. Интеракцията в групата е факторът, чрез който това става възможно. Взаимодействието с другите подпомага осъзнаването, насърчаването за действие, дава модели за поведение, на основата на които се изработва собствен вариант за поведение. Ролята на връзките в мрежовото взаимодействие се доказват още с експериментите на А. Бавелас (A. Bavelas) за изследване на структурата на комуникацията в групата и нейното влияние върху решаването на проблеми. Според тях когато интеракцията протича като „асоциативен поток“, това помага на участниците взаимно да се подсещат за оптимални решения на задачите (Whitaker, D. S. 2001, p. 40).

Роли на социалния работник при регулиране на взаимодействието в групата

Социалният работник в качеството му на ангажиран специалист с процеса на помагане чрез включването на клиенти в тренинг група бива наричан най-често водещ на групата или треньор (производно на наименованието тренинг група). Оттук произтича и очакването той не само да води, насочва процеса, но и да тренира и да обучава (упражнява) участниците в нови умения. В този смисъл той е еталон за

поведение, лидер на обучителен по характера си процес, в който съдържанието на обучението е детерминирано от конкретните нужди на участниците и се свързва с механизмите на социалното учене. Макар и привличащ груповото внимание, социалният работник не бива да налага определен стил на поведение, който той счита за подходящ предвид потребностите на клиентите. Негова отговорност е да осигури атмосферата на защитеност и позитивно приеждане на всички в групата, която ще позволи на участниците да осъзнаят своя избор за промяна. Тренирането на умения и модифицирането на поведението става чрез свързване с опита на останалите участници, чрез наблюдение на поведенческите стратегии, използвани от другите. В този смисъл водещият може да демонстрира собствен опит, да споделя преживявания, но в рамките на дейностите на групата, а не за живота си извън нея. Основна роля на водещия е да действа като фасилитатор, който регулира и улеснява комуникацията, така че участниците да:

- изразяват своите чувства
- да споделят лично мнение
- да слушат активно
- да подават конструктивна обратна връзка
- да генерират повече алтернативни идеи за решение на общия проблем, който заема групата.

Класическото разбиране за поведението на водещия в тренинг-групите, утвърдено още от Тавистокския институт, е разбирането за привидно пасивната позиция на водещия. На преден план се извежда активността на участниците, тяхното стимулиране да влияят на хода на процеса, да търсят и да откриват самостоятелни решения чрез интензивна комуникация помежду си. Водещият е по-скоро в *подкрепяща роля* – да следи, организира и регулира процеса чрез подбор на подходящи тренингови техники, които да активират самоосъзнаването, да предполагат подаване на обратна връзка и да разкриват нова, различна перспектива към разглеждания проблем. Водещият предоставя лидерската роля на участниците в групата и те добиват усещането, че сами достигат до справяне. Овластяването на участниците има силен ефект на насърчение за модифициране на поведението и опитване на различни от обичайните за индивида стратегии за справяне. Фактът, че водещият не заема лидерска роля, се отразява на хода на процеса – той

става неопределен и силно зависим от атмосферата в групата и от потенциала на членовете ѝ да постигат промяна. Това е съзнателно търсен ефект в тренинга и не означава, че водещият е незаинтересован или изключен от процеса. Неговата активност се реализира чрез сътрудничеството с групата и чрез създаване на подходящ контекст за стимулиране на развитието. За разлика от терапевтичните групи, в тренинг групите не се акцентира върху анализи и интерпретации на дълбинни преживявания. В тренинга се разчита на провокирането на спонтанно действие и изразяване на емоции с цел инструментално овладяване на умения. На принципа „тук и сега“, в момента на демонстрирането на определено поведение, се подава обратна връзка за въздействието му върху останалите участници в групата. Разчита се обратната връзка да провокира желание за упражняване на ново поведение. В този смисъл водещият е активен да изисква интензивно подаване на обратна връзка по начин, който учи участниците непрекъснато да усъвършенстват това свое комуникативно умение.

От гледна точка на психодраматичния модел на водене на групи водещият е доста по-активен. Той е по-скоро в ролята на *режисьор* и *творец*, който заедно с участниците сътворява процеса и му придава висока емоционалност и експресивност.

В контекста на гешалтисткия подход на водене на групата анализът на ролите на водещия следва етапите на развитие на групата. От тази перспектива се наблюдава естествена трансформация на ролевото поведение на водещия, което е отговор на груподинамичните процеси, които съпътстват съществуването на групата в диференцираните три етапа (по Кори, Дж., 2016, с. 312). На първия етап от развитие на групата доминира ***терапевтичната роля на водещия***, който помага участниците да се себеразкрият и да покажат как възприемат другите, да изградят взаимно доверие, за да могат да създават връзки и отношения помежду си. В социалнопсихологичния тренинг, в неговата груподинамична интерпретация, подобни терапевтични аспекти не са типични и силно проявявани. В тренинга акцентът е върху поведенческата промяна, основана на споделянето като част от груповото общуване – в степен и по начин, който се контролира от споделящия. Разчита се, че придобитият в тренинг групата опит ще се използва на по-късен етап за самостоятелно справяне с възникващи проблеми от различно естество.

На следващия етап от своето групово развитие участниците се справят с въпросите за хармонизирането на своите взаимоотношения. Те имат важната задача да изградят правила, които да регулират влиянието на индивидуални различия. На този етап водещият е главно в **ролята на фасилитатор**, който улеснява преработването на реакции на участниците спрямо случващото се в групата. Фасилитирането подпомага утвърждаването на норми и механизми за приемане на различните роли, в които се извяват участниците, за начини на изразяване на несъгласие с останалите и противопоставянето на някои прояви на оказване на влияние. Това е фаза, при която силно се проявяват авторитети, участниците се вълнуват от въпросите на разпределението на властта в тяхното групово мини общество. Наред с посланието, че всички са равнопоставени в групата, участниците започват да разбират, че динамично се променят връзките и отношенията между тях и участниците заемат различна позиция в структурата на групово взаимодействие. Някои групови роли, които заемат участниците (напр. неформален лидер, „монополист“ на груповото внимание и др.), позволяват оказването на по-силно въздействие в групата и това прави актуален въпросът за контрола в груповата интеракция. Полезно за групата е участниците сами да решат тези въпроси за разпределението на ролите, властта, отговорността и контрола, затова водещият следва да е по-малко активен и само да координира и фасилитира откритите дискусии върху важните за групата теми.

На третия етап от груповото развитие се забелязва задълбочаване на взаимозависимостта между участниците. Общуването е интензивно и се отнася до все по-съществени, понякога болезнени проблеми за участниците. На основата на постигнатата висока степен на сплотеност и доверие в групата се достига до по-задълбочени интерпретации на обединяващия за участниците проблем. Водещият приема **ролята на консултант**. Като такъв той насочва групата към осъзнаване на нуждата от действие, за да се реши проблемът. Водещият – консултант помага да се открият ресурси за справяне и да се отиде на по-високо ниво на работа в групата. Въздейства се едновременно на три равнища: интраперсонално, интерперсонално и групово (Кори, Дж., 2016, с. 313). Интраперсоналното ниво се изразява в интензивно осъзнаване на процесите и достигане на индивиду-

ални прозрения за ситуацията. Интерперсоналното равнище е свързано с активно междуличностно общуване между участниците, а груповото – с консолидиране и постигане на зрялост на груповите решения и действия.

Посочените трансформации на ролите на водещия на групата не са единствените. Възможно е да се проявят и други роли – напр. ролята на **медиатор** при разрешаване на възникнали конфликти в групата. Ако се наложи да влезе в ролята на медиатор, водещият става ролеви модел за участниците в групата при справяне с трудни ситуации. Той демонстрира техники, които улесняват комуникацията между спорещите страни и позволяват спокойно изразяване на гледната точка на всички, включени в конфликта. Демонстрирането на медиаторски техники от страна на водещия насърчава участниците да тренират и самостоятелно да прилагат подобен подход за регулиране на взаимоотношенията си не само в групата, но и в социални ситуации извън нея. Многообразието от роли, с което е натоварено поведението на водещия в тренинг групите, насочва вниманието към необходимостта от гъвкавост, многопластовост и висока степен на професионално осъзнаване на специалистите, които се занимават с групова работа. Не на последно място високите нива на професионализъм при водене на групи изискват чувствителност на проявленията на груповата динамика и умения чрез подходящи техники да се влияе на процесите, през които преминава групата в своето развитие.

Заклучение

Няма съмнение във важността и основополагащата роля на водещия на групата за успеха на груповия процес в социалната работа. Без професионалното и осмислено насочване на комуникацията в групата трудно може да се очаква овладяването на ново поведение от участниците, което да доведе до променено функциониране в социума. За социалната работа като помагача дейност от особено значение е професионалната подготовка на социалните работници и в частност тяхната компетентност като водещи на групи. Управлението на груповата интеракция изисква професионални умения и предварителна подготовка. Тази подготовка предполага личен опит от включване в група за себепознание (сензитивен тренинг) и осъзнаване на собствените

нагласи и чувства при влизане в работно взаимоотношение на групово равнище. Автентичността на социалния работник, наред с уменията за саморегулиране на поведението са ключови за интеракцията с групата. Затова си заслужава да се коментира и изследва в бъдеще как се подготвят социалните работници за многообразието от роли, които им се налага да приемат в груповия процес на помагане. Включването в специализирани тренинг групи и работата под супервизия са едни от утвърдените начини за усъвършенстване на професионалната компетентност в полето на социалната работа с групи. Интересен изследователски въпрос в тази връзка е да се проучи влиянието на различни комуникационни модели за регулиране на интеракцията между водещия и групата от една страна и между самите участници в групата от друга. Анализването на комуникационното поведение на социалния работник може да даде насоки за оптимизиране на цялостното протичане на груповия процес на помагане.

Литература

1. Кори, Дж. 2016 *Теория и практика на груповото консултиране*. Издателство „Изток-Запад“, София.
2. Роджърс, К. 2015 *Начин да бъдеш*. Издателство „Изток-Запад“, София.
3. Шулман, Л. 1992 *Изкуството да се помага на индивиди, семейства и групи*, София.
4. Янакиев, Ю. 2014 *Социална психология на комуникацията*, Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, Пловдив.
5. Morales, A., B. Sheafor. 1989 *Social work. A profession with many faces*. Boston.
6. Whitaker, D. S. 2001 *Using Groups to Help People*, 2nd Edition, Brunner-Routledge.

Силвия Цветанска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Факултет по педагогика
Катедра „Социална работа“
София-1504, бул. „Цар Освободител“
№ 15, каб. 45а
Е-мейл: s.tsvetanska@uni-sofia.bg



РАЗВИТИЕ НА ЕВРОПЕЙСКАТА ПОЛИТИКА В ОБЛАСТТА НА МИГРАЦИЯТА И УБЕЖИЩЕТО

Едуард Маринов

DEVELOPMENT OF THE EU MIGRATION POLICY

Eduard Marinov

ABSTRACT: *The article summarizes the historical development of the European policy on migration since the establishment of the European Economic Community. The study introduces a classification of five stages of development based on the extent and deepness of the policy's communitarization and the ways decisions in this field are being taken. Based on the discussion and analysis of these five development stages, including the current framework in the field introduced after the 2015 migrant crisis some conclusions on the future of the EU migration policy are drawn.*

Key words: migration, asylum, EU external borders, area of freedom, security and justice, 2015 migrant crisis

Въведение

Проблемите с международната миграция и бежанците засягат практически всички държави по света. Съществуват три основни причини, пораждащи масова миграция и потоци от бежанци – войните, социално-икономическите кризи и преследването на личността, както и нарушенията на политическата свобода и другите човешки права. Тези причини имат глобален характер, затова всички регионални структури и субекти, борещи се срещу мигрантската криза, трябва да координират действията помежду си – в рамките на международни организации като Организацията на обединените нации (ООН), Съвета на Европа и Европейския съюз (ЕС).

По прогноза на ООН (UN, 2018) през близките 40 години 97% от прираста на населението на Земята ще се пада на Азия, Африка, Латинска Америка и страните от Карибския басейн. Очаква се населението на Азия към 2050 г. да се увеличи с 1,5 млрд. души, а Индия да изпревари Китай по численост. Към настоящия момент жителите на Африка са достигнали 1,247 млрд. души и се увеличават с 24 млн. годишно. Ако тези темпове се съхранят, към 2050 г. населението на „черния континент“ ще се удвои.

Днес в света живеят повече от 7,5 млрд. жители, а едва под 10% от тях са в Европа.

Като цяло населението на Европа старее и за запазване на конкурентоспособността ЕС трябва да се погрижи за регулиране на този проблем. Съществуват множество причини, поради които достигане на необходимото ниво на раждаемост на стария континент в близко време е невъзможно. Безусловно, потокът от мигранти би могъл да подпомогне Европа да се справи с вътрешния демографски. Освен това, мигрантите се използват като трудови ресурси и спомагат за повишаване на производителността на труда в приемащите страни. Затова формирането на политики по въпросите на имиграцията и интеграцията на мигрантите ще остане приоритетно направление в политиката на ЕС в продължение на десетилетия.

Съгласно Женевската конвенция за статута на бежанците от 1951 г. всеки може да разчита на убежище от преследване или опасност от война. Това дава законно право на всеки бежанец на международна защита и задължава страните да предоставят убежище на бежанци и мигранти, нуждаещи се от такава. Главните причини, пораждащи масовата миграция и потока от бежанци са все още актуални. Гражданските войни в Близкия Изток не престават. В страните от Африка и някои от Азия социално-икономическите кризи продължават. В резултат на засилване на авторитаризма в постсъветското пространство, случаите на прес-

ледване, съпроводени с нарушения на политическите свободи и други човешки права се увеличават. Поради това не бива да се разчита, че в обозримо бъдеще проблемът с международната миграция ще се реши.

Синтезът на множество публични изказвания и мнения показва, че действащата до момента на кризата от 2015 г. миграционна политика на ЕС не отговаря на съвременните предизвикателства, свързани с масовата международна миграция и потоците от бежанци (Джафарли, 2017, с 4). За да се разбере действащата в момента миграционна политика, както и мотивацията за предложените промени в нея, ще бъде проследено историческото ѝ развитие, след което ще бъде представена действащата към момента система от правила в областта на миграцията и убежището.

Историческо развитие на Европейската миграционна политика

Развитието на Европейската миграционна политика е въпрос, често разглеждан в теоретичната литература, затова и въпреки че самата политика се развива на базата на ясно разграничени официални документи (договори, стратегически документи, протоколи от заседания на различни институции и др.), към идентифицирането на началото, стъпките и етапите има различни подходи.

Някои изследователи разглеждат миграционната политика на ЕС само и единствено в по-късното развитие на Съюза, когато тази политика вече придобива институционализация, а компетентността по въпросите на миграцията и убежището става наднационална с Амстердамския договор от 1999 г. Други пък се връщат малко по-назад във времето – до Шенгенската конвенция от 1990 г. Всъщност обаче, ако миграционната политика се разглежда в нейната цялост, тя е част от политиките на европейска интеграция още от самото създаване на Европейската икономическа общност (ЕИО) с прокламирането и въвеждането на свободата на движение на работници-мигранти като една от основните свободи в Общността.

Гедес (Geddes, 2008, с. 32) разграничава четири стадия в развитието на европейската миграционна политика, най-вече на основата на степента на това доколко решенията се вземат от Общността ѝ:

- минимална миграционна политика (1957 – 1986);

- неформално междуправителствено сътрудничество (1986 – 1993);
- формално междуправителствено сътрудничество (1993 – 1999);
- комунитаризация (1999 –).

Според А. Кръстева (Кръстева, 2016), която следва логиката на дефинирането на етапите на основата на типа миграционна политика и увеличаване степента на зрялост на нейната европеизация, могат да бъдат обособени четири периода:

- от Римския договор до Шенген (1957 – 1985) – минимално междуправителствено сътрудничество;
- от Шенген до Дъблин (1985 – 1990) – експериментиране на нови форми на сътрудничество от малки групи страни-пионери;
- от Маастрихт до Амстердам (1993 – 1997) – включване на миграционната политика в общностната рамка в третия стълб;
- след Амстердам (1997 –) – от трети към първи стълб или комунитаризация на миграционната политика.

Към така дефинираните основни етапи на развитие на политиката на ЕС в областта на миграцията следва да се добави и още един – активизирането на експлицитното говорене и приемането на спешни мерки, свързани с бежанската криза след 2015 г.

От Римския договор до Шенгенското споразумение

През този първи период миграционната политика е от компетентността на всяка държава-членка на Общността и се осъществява на основата на два принципа – на националния суверенитет и на приоритета на националните граждани при достъпа до пазара на труда. Сътрудничеството между държавите в сферата на миграционната политика е ограничено – те не развиват миграционната политика на ниво ЕИО и няма никакви указания за режима на влизане и престой на граждани на трети страни. Миграционната политика започва да се институционализира десетилетия след създаването на ЕИО, но както вече беше споменато, нейните основания са заложили в самите основи на европейската конструкция. Римският договор, водещ до създаването на ЕИО, формулира четирите свободи – свободното движение на работници, услуги, стоки и капитал.

Основата на миграционната политика на ЕС е икономическа - свободно движение е функция на изграждането на общия пазар. Всеки гражданин на страните-членки има право на работа или на самозаетост в която и да е от другите страна по Римския договор. От друга страна, правото на свободно движение не се дефинира като универсално и открито за всички, а като специфично и достъпно за трудещите се. Бавно, постепенно и изключително предпазливо то е разширено и по отношение на други категории като студенти, пенсионери и други. Хората се движат не като граждани, а като икономически актьори – като трудещи се или самонаети на пазара на труда. Създаването на общ пазар има като резултат икономическо гражданство, което поставя по-голям акцент върху гражданските отколкото върху социалните и политическите свободи (Geddes, 2008, с.36).

Договорът за създаване на ЕИО урежда правото на свободно движение на работниците-мигранти, които са граждани на държавите-членки. Той не включва гражданите на трети страни. До средата на 70-те години контролът върху потоците на граждани от трети страни се счита за изключителна национална отговорност и по него не се води никакъв дебат.

Съществена промяна в политиката на свободното движение на работници настъпва с влизането в сила на Регламент 1612 от 1968 г. на Съвета на министрите. Той приключва преходния режим и осигуряването на условия за ефективно прилагане на правото на свободно движение на работниците. Друг съществен негов принос е въвеждането на забрана за дискриминация, основана на националността, между трудещите се от страните членки по отношение на работа, заплащане, уволнение, професионална реинтеграция, както и по отношение на обучение и квалификация, индивидуални и колективни договаряния, членство в профсъюзи и т.н. Членовете на семействата на работниците също получават важни права: правото на пребиваване в страната заедно със семейния партньор, както и правото на работа. Важен аспект е признаването на тези права за всички членове на семействата на работниците, независимо дали са граждани на ЕС или не – тук откриваме първите стъпки на общностна политика по отношение на хора от трети страни.

За първи път в европейския дебат въпросът за имигрантите от трети страни се поставя през 1974 г., когато се приема Програмата за

действие в подкрепа на работниците имигранти и техните семейства. В нея имигрантите се разглеждат като ключов фактор в социалната политика. Редица фактори водят до този нов етап: приемането на три нови членки – Дания, Ирландия, Великобритания, петролният шок, рецесията, решението на редица държави-членки да спрат миграцията (Callovi, 1992, с.361).

Идеята за общностен подход към миграционната политика много бавно и трудно си пробива път. На 9 февруари 1976 г. Съветът на министрите приема Резолюция, в която пледира за общ подход на основата на консултации за миграционната политика между страните-членки. Тази консултация всъщност приема формата на документ, който Комисията адресира към Съвета през март 1979 г. В отговор Съветът потвърждава своята подкрепа за „подходящи“ консултации, без обаче те да имат какъвто и да е обвързващ правен характер (Callovi, 1992, с.362). За пръв път ЕИО се обвързва експлицитно с въпросите, свързани с миграцията, с приемането на Насоки за общностна политика по миграция (1.03.1985 г.).

Този първи период в развитието на миграционната политика е свързан с две основни характеристики – въвеждането и прилагането на понятието „свободно движение на хора“, което бележи радикално нов етап в разбирането и управлението на миграцията (Кръстева, 2016), и формулирането на идеята за общностна миграционна политика, макар и без да се въвеждат инструменти за прилагането ѝ на практика.

От Шенгенското споразумение до Дъблинската конвенция

Вторият етап на развитие на европейската миграционната политика се характеризира с инициативи на групи страни, които решават да опитат осъществяването на някои институционализирани форми на по-тясно сътрудничество, които по-късно се налагат като основата на общата миграционна политика.

През 80-те години тече дебат как да се разбира свободното движение на хора. Оформят се две противоположни мнения. Според първото то трябва да се прилага само към гражданите на ЕС и следователно политиката на границите да не се променя, да се запази контролът на вътрешните граници в ЕС, за да може при влизането в територията да се различават гражданите от не-гражданите. Другата позиция се опитва да наложи идеята за

свободно движение за всички, което предполага радикална промяна на политиката на границите и тяхното фактическо премахване между държавите-членки.

През 1984 г. френският президент Франсоа Митеран и немският канцлер Хелмуд Кол подписват договор за премахване на граничния контрол между двете държави, а на 14 юни 1985 г. пет държави-членки подписват Шенгенската конвенция. Тя предвижда премахване проверката на хора на вътрешните граници, установяване на общи правила за хората, пресичащи външните граници на ЕС, хармонизация на условията за влизане и за визи за краткосрочен престой, развитие на полицейското сътрудничество, по-ясно юридическо сътрудничество чрез система за по-бързо екстрадиране и трансфер на изпълнението на криминалните присъди и създаване и развитие на Шенгенската информационна система. Трябва да се обърне внимание, че „между идеята за обособяване на Шенгенското пространство и свободното движение на хора в рамките на Европейския съюз не може да се поставя знак за равенство“ (Георгиева, 2017).

Шенгенската конвенция е характерна както за насоките, по които ще поеме европейската миграционна политика, така и за етапа, в който е замислен и създаден. Тогава все още се счита, че е възможна обща политика за контрол на границите без обща миграционна политика (Callovi, 1992, с.369).

Единният европейски акт (1985 г.) е първата сериозна ревизия на Договора за създаване на ЕИО тридесет години след подписването му през 1957 г. С него се променя чл. 8, който вече гласи „вътрешният пазар включва област без вътрешни граници, където се гарантира свободното движение на стоки, хора, услуги и капитал“. Така опазването на границите вече е функция на общия пазар и цели неговото укрепване и развитие, но поради неяснотата относно пряката приложимост на тази разпоредба новите постановки не са задължителни за страните, така че те могат да взимат мерките, които считат за необходими, за да контролират миграцията от трети страни. Тези необвързващи механизми обаче са неефективни – ЕК не успява нито да предвиди, нито да изпълни целите си по отношение на новата формулировка – в свое Съобщение до Съвета и Парламента ЕК заявява, че физическите граници ще бъдат премахнати в края на 1992 г., но това не се случва – границите,

при това само в рамките на Шенгенското пространство, падат едва през 1995 г.

През 1990 г. в рамките на европейската политика в областта на миграцията е включен и въпросът за бежанците. Начало на хармонизация на бежанската политика слага Конвенцията Дъблин I, подписана на 15.06.1990 г. Дъблинската система е съвкупност от европейски регулации, свързани с политиките на предоставяне на убежище. Тя е логично и неизбежно продължение на Шенгенското споразумение, което постановява премахването на вътрешните граници между подписалите го страни. Дъблинската система предоставя определени гаранции за ясно дефинирани отговорности по отношение на молбите за убежище – държавите търсят компенсаторни механизми, които да гарантират, че няма да бъдат залети от многобройни молби поради облекченото придвижване в шенгенското пространство.

Дъблинската конвенция е подписана от 12-те държави-членки на ЕС – Белгия, Дания, Франция, Германия, Гърция, Ирландия, Люксембург, Нидерландия, Португалия, Испания, Италия и Обединеното кралство. Конвенцията е подписана на 15 юни 1990 г., но влиза в сила седем години по-късно, на 1 септември 1997 г., след дълъг и тромав процес на ратификация. Именно това бавно потвърждаване на съгласието прави Дъблинската конвенция характерна за периода, в който различията между държавите все още надделяват над утвърждаването и действеното по общи правила. Двата фактора, които забавят процеса на ратификация и прилагане, са свързани с противоречивите отношения национално-европейско, както и с проблемния характер на Конвенцията. Първо, установяването на общи стандарти за отговорностите за молбите за убежище в крайна сметка води до отказ от национална автономия в политически чувствителна област. Второ, съгласието върху общи критерии за отговорностите на държавата води до това, че държавите могат да използват тази система, за да заобикалят задълженията си по международното право, по-конкретно Женевската конвенция (Vink and Engelmann, 2012, с.535).

Дъблинската конвенция изисква първата държава на територията на ЕС, в която търсещият убежище е влязъл, да поеме отговорността за разглеждане и решение по неговата молба. Голямата цел на Дъблин е да редуцира „пазаруването на убежище“ (asylum shopping). Дъблинската конвенция си поставя

три цели: да гарантира, че всяка молба ще бъде разгледана от една страна членка и така ще се избегнат бежанците „в орбита“; да гарантира, че търсещите убежище няма да могат да подават множество молби в няколко страни-членки; да предотврати вторични бежански мобилности в рамките на ЕС.

Последствията от Дъблинската конвенция се отнасят както до държавите, така и до бежанците (Кръстева, 2016). Първото последствие за държавите е преместване от бежанеца към държавата на критерия за място за третиране на неговата молба. Бежанецът не може да избере страната. За да не е прекалено драстичен този преход, субективният избор на бежанеца не е заменен с избора на държавата, а със съвкупност от обективни критерии, централен сред които е първата страна, където е подадена молбата. Най-видимото следствие обаче е увеличената прозрачност и подобрената координация – ако бежанец замине за втора страна, в случай, че е получил отрицателен отговор, или още не е получил отговор на молбата си за убежище, втората страна има право да го върне на първата. От гледна точка на бежанците, най-важните промени са, че първо, бежанецът няма право при отказ в една страна да потърси отново убежище в друга; второ, бежанецът няма право и на по-бърза процедура – ако в страната, където е подал молба, не я придвижват достатъчно бързо, той не може да замине и да започне нова процедура в друга, и трето, бежанецът има ограничено право за избор на страна, която да разглежда молбата му – Дъблин постановява, че това може да бъде само първата страна, където е подал молба.

Както беше споменато, главна цел на Дъблинската конвенция е да осигури по-ефективен механизъм за управление на убежището, а именно по-благоприятно съотношение вложени средства-резултати. Критерий за нейната ефективност е намаляването на „пазаруването на убежище“, който би могъл да се операционализира в броя молби, трансферирани от една държава в друга. Различните автори и източници предоставят различни цифри: според по-умерени анализатори, които се позовават на данни на ЕК, броят трансферирани молби е около 10% от всичко подадени молби в ЕС (Vink and Engelmann, 2012, с. 539). Вторият критерий за оценка ефикасността на Дъблинската конвенция е общият брой бежанци. Този критерий има ограничена степен на валидност, защото бежанските по-

тоци се определят от множество фактори, на първо място от интензивността на конфликтите, но безспорно е, че политиките на прием също могат да ги стимулират или ограничават (Кръстева, 2016).

Резюмирани, критиките на Дъблинската система са по отношение и на несправедливо разпределената тежест между държавите, и на ограничаване правата на бежанците. Като несправедлива рестриктивност се оценява ограничението на бежанеца да може да подаде молба само на първото място, в което влиза в ЕС. Същият принцип води и до неравномерна тежест между държавите поради естествените различия в географията на бежанските потоци, които привилегирова определени дестинации и често не достигат до други.

Докато тече ратификацията на Дъблинската конвенция с ЕИО се случват много големи промени, като част от тях засягат и политиката в областта на миграцията и убежището.

От Договора от Маастрихт до Договора от Амстердам

„Едва с договора от Маастрихт миграционната политика влиза в общностната рамка“ (Niemann, 2012, с 210). Тази висока оценка дава основание Договорът от Маастрихт да бележи началото на нов етап в развитието на миграционната политика. С влизането в сила на Договора от Маастрихт – втората голяма ревизия на учредителните договори, миграционната политика се включва в общностната рамка в третия стълб на междуправителствено сътрудничество. Европейската политика прилича на гръцки храм, който се издига върху три колони - първият стълб е общностният и е свързан най-вече с общия пазар, вторият покрива външната политика и политиката на сигурност, а третият развива политиките в сферата на правосъдието и вътрешните работи.

Разделението между втория и третия е доста изкуствено, защото вътрешната и външната сигурност стават все по-свързани още през 90-те години (Geddes, 2008) и тази тенденция продължава да се задълбочава.

Двете най-съществени промени от гледна точка на европейската миграционна политика са въвеждането на гражданство на ЕС (всеки гражданин с гражданство на страна-членка е и гражданин на ЕС) и на свободно движение на хора (сред правата и привилегиите на европейските граждани е и свободата да се движат и пребивават на територията на целия ЕС). За прилагането на новите правила е при-

ета работна програма, която конкретизира необходимостта от хармонизация. В сферата на миграционната политика като приоритетни са посочени: хармонизация на политиките на прием; общ подход към нелегалната имиграция; политика по отношение на трудовата миграция; положението на граждани от трети страни; миграционна политика в широкото значение на тази дума. В сферата на бежанската политика като основни приоритети са изведени приложение и въвеждане на Дъблинската конвенция; хармонизация на бежанското право; хармонизация на политиката на експулсиране; създаване на клирингова къща; условия за приемане на търсещи убежище.

С Договора от Маастрихт стават очевидни две паралелни тенденции на радикално различно третиране на миграцията вътре и към ЕС. Политиката към вътрешната миграция в ЕС става все по-либерална в духа на Маастрихт и Шенген. В същото време политиката към не-европейските граждани, пресичащи границите на ЕС, става все по-контролираща, подхранвана от нарастваща строгост на някои национални политики към имигрантите, които, от своя страна, са подтиквани от нарастващи нива ксенофобия, дори от краен национализъм (Кръстева, 2016).

От Договора от Амстердам до бежанската криза от 2015 г.

Договорът от Амстердам от 1997 г. има за цел да създаде пространство на сигурност, свобода и правосъдие. Той включва част, свързана с „визи, убежище, имиграция и други политики, свързани със свободното движение на хора“, както и политики за управление миграцията на хора от трети страни. Пространството на свобода, сигурност и правосъдие включва три форми на мобилност: свободно движение, имиграция и убежище. Пространството на свобода, сигурност и правосъдие е едновременно и по-малко отколкото ЕС и по-голямо от него: на Запад границите му са сведени до континентална Европа поради неучастието на Обединеното кралство и Ирландия в пространството за свободно движение. За сметка на това то е разширено на Север с териториите на Норвегия и Исландия поради тяхното асоцииране към Шенген (Berger, 2000). Шенгенското споразумение престава да съществува като самостоятелно, защото бива инкорпорирано в новия договор. Имиграцията и убежището преминават към общностния стълб, но не стават наднацио-

нални в смисъл да станат предмет на интеграция при всекидневното взимане на решения (Geddes, 2008).

Регламент на Съвета от 18 февруари 2003 г. замества Конвенцията от 1990 г. Дъблин 2 потвърждава принципа, въведен от Дъблин 1: само една държава е отговорна за разглеждане молбата за убежище. Въпреки че на първо място е посочена необходимостта да се избягва пращането на търсещия убежище от една страна в друга, всъщност основната причина е предотвратяване злоупотребите със системата за убежище чрез подаване на множество молби в различни страни от един и същ бежанец. Дъблин 2 има за цел да направи приложим принципа на one-stop-shop в процедурата за искане на убежище, като предостави по-ефикасни решения на две от големите предизвикателства на европейската бежанска политика: „бежанците в орбита“ (циркулиращи между държавите или в рамките на отделна държава, без право да останат там, но и без възможност да напуснат) и „пазаруването на убежище“ (подаване на молби за убежище в повече от една страна или в страната, която предлага най-благоприятни условия).

Критиките към Дъблин 2 се фокусират върху принципите, които остават декларативни, а не придружени от механизми за реализацията им. Провъзгласеният принцип на солидарност например не е допълнен с инструмента на квотите. Така вместо солидарност се получава преразпределение на тежестите. Очевидно е, че истинската цел не е равномерното разпределение на тежестите, а ограничаване на вторичните движения на търсещите убежище в други страни на ЕС. Друга основна слабост на Дъблинските правила е, че не правят ясна разлика между хората, които наистина се нуждаят от международна закрила – бежанци по смисъла на Женевската конвенция, и икономическите мигранти, които прибегват до убежището като възможен вход в ЕС.

Следващата стъпка в развитието на политиката в областта на миграцията, която има за цел практическото приложение на залегналите в европейското законодателство принципи, е Програмата от Хага от 2004. Тя е петгодишен план за действие за периода 2005-2010 г., в който са дефинирани десет приоритета, сред които са: дефиниране на балансиран подход към миграцията, интегрирано управление на външните граници, обща процедура за убежище и максимизиране на позитивния ефект от имиграцията. Миграционната политика трябва

да намери баланса в управлението на легалната и нелегалната миграция. Рамковата програма, наречена „Солидарност и управление на миграционните потоци“ включва създаването на Фонд за външните граници, Интеграционен фонд, Фонд завръщане и Европейски бежански фонд. Ключова роля е отредена на агенцията Фронтекс, като се предвижда тя да нараства в бъдеще. Предвижда се повишаване ефективността на визовата политика чрез създаване на визова информационна система, а в бъдеще и изграждане на Европейска консулска служба. В краткосрочен план се предвижда да се подготви директива за дългосрочен статут на пребиваване на чужденците, а в средносрочен план – обща процедура и статут за бежанците. На Европейския бежански фонд се определя ключова роля в сътрудничеството. Стимулира се обменът на информация и опит в успешното интегриране, подобряване на интеркултурния диалог и разбиране. Програмата от Хага променя баланса между свобода и сигурност по много критичен начин, като отдава висок приоритет на сигурността. Изглежда като че ли сигурността на държавата предхожда свободата на индивида.

Ако Дъблин 1 и 2 се занимават с политиката на убежище, Фронтекс е знаменателен за политиката на границите. С решение на Съвета на ЕС от 26 октомври 2004 г. се създава Европейска агенция за управление на оперативното сътрудничество по външните граници на държавите-членки на ЕС. Фронтекс е ключов етап за политиката на границите по отношение въвеждането на интегрираното им управление. Централизирането на поредица важни функции по управление на границите не засяга правомощията на агенцията, държавите-членки могат да продължат сътрудничеството на оперативното ниво с други държави-членки и/или трети страни по външните граници. Фронтекс заема централно място в политиките и на границите, и на сигурността.

Интересен от гледна точка на икономическата миграция е Зеленият доклад за европейски подход към управление на икономическата миграция (11.01.2005 г.). Докладът формулира принципа на „общностното предпочитание“: държавите-членки ще разглеждат молби за достъп до територията с цел работа само за тези свободни работни места, за които няма кандидати от ЕС или от трети страни, които вече пребивават в ЕС и са част от неговия пазар на труда. Това означава, че дългосрочно пребиваващите граждани на трети страни

имат предимство пред потенциалните имигранти. От друга страна, ЕК дава предимство и на тези имигранти, които вече са работили няколко години в държава-членка, после са се завърнали временно в родната си страна и имат желание отново да се върнат да работят в същата държава-членка. Целта на това предпочитание е да се стимулира циркулярната миграция. Голямата цел с оглед на изискванията на европейския пазар на труда е да се даде възможност за оставане или за завръщане на тази имигранти от трети страни, които вече са на територията и/или са работили легално преди да я напуснат след изтичане на разрешението им за работа.

Лисабонският договор, подписан през 2007 г. и влязъл в сила през 2009 г. (който е и действащата редакция на основните договори на ЕС) прецизира и по-добре дефинира целите на миграционната политика и разширява сферата на нейното приложение. Той утвърждава убежището и имиграцията като общностни европейски политики – решенията се вземат съвместно от Съвета и Европейския Парламент; а Европейският съд има пълна юрисдикция. Доколкото засяга пряко суверенитета, миграционната политика остава поделена компетентност на ЕС и държавите-членки – Лисабонският договор „не засяга отговорността на държавите-членки за поддържането на обществен ред и охраняването на вътрешната сигурност, а държавите-членки запазват правото да определят броя влизания на тяхна територия на граждани от трети страни, идващи от трети страни“.

Създаването и прилагането на обща миграционна политика продължава с Европейския пакт за имиграция и убежище (24.09.2008 г.), който има пет ключови задачи – организиране на легалната миграция, контрол върху нерегулярната миграция, подобряване на граничния контрол, създаване на „Европа на убежището“, сътрудничество със страните на произход и транзит. В този документ миграцията се обявява за фактор, който съдейства за икономическия растеж на ЕС. Тя осигурява ресурси и на имигрантите, така че съдейства и за развитието на техните страни.

Икономиката обаче е само един елемент от сложната социална конструкция. Успешната интеграция на мигрантите зависи в голяма степен от пропускливия капацитет на всички останали сфери: от здравеопазването до жилищния фонд, от социалните служби до образованието (Кръстева, 2016).

Преходът от междуправителствено към общностно ниво ясно демонстрира нарастването на политическата тежест и стратегическо значение на миграционната политика. Налице е тенденция миграционната политика все по-тясно да се обвързва с логиката и политиката на сигурност в общата насока на ефективна и силна защита на сигурността. Другата тенденция, която се наблюдава, е и утвърждаването на позитивен образ на миграцията като икономически и ресурс, като фактор за развитие и растеж както за изпращащата, така и за приемната страна.

Европейската политика в областта на миграцията след 2015 г.

Бавното и несигурно развитие на Европейската политика в областта на миграцията, свързано с различните гледни точки на отделните държави – най-вече по отношение на въпросите, свързани с отдаването на националния им суверенитет за сметка на общата сигурност, е подложено на много сериозен натиск през 2015 г. В свое Съобщение от 9.09.2015 г. ЕК недвусмислено заявява: „В момента Европейският съюз (ЕС) е изправен пред най-голямата бежанска криза след края на Втората световна война. Сегашната ситуация трябва да бъде разглеждана в по-широкия контекст на ожесточени конфликти и дестабилизация в други части на света. Днешната криза, чийто мащаб е безпрецедентен, е предизвикана най-вече от конфликти и масови гонения в региони, съседни на Европа, но не непосредствено, а в по-широк план“ (ЕК, 2015). Ожесточените конфликти в Сирия и Ирак, както и нестабилността и бедността в части от Африка принуждават милиони жени, мъже и деца да напуснат родните си места в търсене на закрила и достоен живот другаде, включително и в Европейския съюз.

Въпреки че съставът на миграционните потоци е смесен, експоненциално се увеличава броят на хората, търсещи международна закрила, и по-специално на тези, идващи от Сирия, Ирак и Афганистан. На практика 90% от хората, които използват източния средиземноморски маршрут, са граждани на една от тези три държави. Повечето незаконни имигранти, използващи централния средиземноморски маршрут, идват от африканските държави на юг от Сахара и често пъти от райони на конфликти: приблизително 20% от тях са от Еритрея, 12% — от Сомалия, но и по този маршрут

10% от имигрантите са от Сирия. Съставът на имигрантите, използващи този маршрут, е променен в сравнение с 2014 г., когато той е използван от повечето сирийски бежанци.

През 2016 г. в ЕС са подадени 1,2 млн. искания за получаване на убежище, като една четвърт от търсещите убежище идват от разкъсаната от гражданска война Сирия, а на второ и трето място като страни на произход са Афганистан и Ирак. Във всички тези страни мирните граждани са изправени пред заплахи от екстремистки групи. Над 360 000 души са прекосили Средиземно море през 2016 г., за да влязат в Европа, а над 5 000 души са изчезнали или са загинали (ЕП, 2017).

Властите в страните-членки са предоставили през 2017 г. закрила на над 538 000 души, с близо 25% по-малко, отколкото през 2016 г. Почти всеки трети от получените закрила е бил от Сирия, а другите две страни с най-много бежанци са били Афганистан и Ирак. Германия е предоставила закрила на 70% от всички 175 800 сирийски граждани, чиито искания са удовлетворени.

През 2015 и 2016 г. са отчетени 2,3 млн. случая на незаконно пресичане на граници. През 2017 г. тези случаи са намалели до 204 700, което е най-ниското отчетено ниво от предходните четири години. Един човек може да пресече външни граници повече от веднъж, така че броят на хората, влезли в Европа, е по-нисък от случаите на незаконно пресичане. Въпреки това данните загатват за сериозния натиск, на който са били подложени страните в ЕС. През 2017 г. на 439 505 души им е отказано преминаване на външните граници на ЕС.

Общо 172 300 души са се опитали да достигнат Европа по море през 2017 г., което е два пъти по-малко от броя през 2016 г. Средиземно море, обаче, остава един от най-опасните маршрути за мигрантите - през 2017 г. 3 139 души са обявени за загинали или изчезнали, в сравнение с 5 096 през 2016 г. До 26.06. над 43 000 души са рискували живота си, за да достигнат Европа по море през 2018 г., като над 1 000 души се смятат за загинали или изчезнали (ЕП, 2018).

През 2015 г. 2,2 млн. души са били незаконно пребиваващи в ЕС, а през 2016 г. такива са били 984 000 души. През 2017 г. броят им е намалял на малко над 600 000. Тази категория включва хора, които не са се регистрирали по надлежния ред, или такива, които са напуснали страната, отговаряща за разглеждането на тяхното искане за убежище. То-

ва само по себе си обаче не е причина те да бъдат отпратени от ЕС.

В момента гражданите на други държави трябва да поискат защита в първата страна от ЕС, в която влизат. С подаването на искането те стават търсещи убежище. Те получават бежански статут или друга форма на международна закрила само след положително решение от властите в съответната страна.

„Актуалните международни събития с потока от бежанци повдигат редица въпроси, свързани с контрола на движението на хора, правилата, по които става разпределението на бежанците, процедурите за предоставяне на статут на бежанци и др.“ (Георгиева, 2017). Ръстът на миграцията към Европа изисква отговор от ЕС на различни нива. От една страна, подходът на ЕС към мигрантите, влизащи законно или незаконно на територията на страни-членки, е нужно да се адаптира. От друга страна, Европа има единни правила за прием на бежанци и предоставянето им на правен статут на закрила. Кризата с мигрантите изисква и конкретни решения за засилване на контрола по границите и справедливо разпределяне на тежестта от грижите за търсещите убежище. Миграцията е приоритет на ЕС от няколко години, като са взети редица мерки за овладяване на кризата и за подобряване на системата за даване на убежище. Въпреки всичко според изследване Евробарометър от май 2018 г. 72% от европейците искат ЕС да направи повече по въпросите на миграцията. След миграционната вълна от 2015 г. Европейският съюз значително увеличи средствата, които отпуска за политиките относно мигрантите, даването на убежище и интеграцията. В преговорите за бюджетната рамка след 2020 г. депутатите призовават за допълнително финансиране в тази област.

Заклучение

Очевидно е, че има трудности в решаването на миграционния проблем поради неговата висока политическа чувствителност. Традицията и практиката в ЕС е на постепенно разрешаване на политически проблеми чрез продължителни технократски дискусии и постигането на взаимно приемлив компромис и съгласие. В случая обаче тази стратегия трудно може да бъде приложена. Националният контекст възпрепятства истинската европейска дискусия и вземането на общоевропейско решение.

На практика страните от ЕС са в различна ситуация по отношение на миграционната криза и имат различни интереси. По-отворени са обществените нагласи в Западна и Северна Европа, в които вече съществуват големи имигрантски общности, в сравнение с по-негативните нагласи в Централна и Източна Европа, които са неподготвени да приемат големи потоци бежанци. В редица държави общественото мнение е много по-силно разтревожено от рисковете, свързани с големия миграционен поток, от размера на разходите, които трябва да бъдат направени във връзка с приемането им, и трудностите за интегрирането им в европейското общество, от прогнозите за продължаващ миграционен поток през следващите години. Въпреки твърденията на някои икономисти и политици, че големият брой имигранти ще допринесе за икономическия растеж в европейските страни със сериозни демографски проблеми, не трябва да се пропускат и рисковете за социалните и образователните системи на страните, приели много бежанци, трудностите за тяхното интегриране, нарастване на ксенофобските и националистическите настроения сред обществото. Тези различаващи се обществени нагласи засилват неспособността на ЕС да постигне съгласие и да даде общ отговор на миграционната криза.

Въпреки многото опасения и разглеждането на имиграцията като опасност и в негативна светлина, трябва да се отбележи, че от икономическа гледна точка имиграционните потоци към ЕС могат да имат и огромен потенциал за Европа. До известна степен имиграцията може да спомогне за справяне с предизвикателствата, възникващи от застаряването на населението, но най-вече тя ще изиграе ключова роля като помощ за справяне с бъдещия недостиг на работна ръка и квалификации, както и ще увеличи потенциала на ЕС за растеж и благоденствие, като допълни съществуващите структурни реформи.

Общата миграционна политика е голямо изпитание за бъдещето на европейския проект. Ако поради различията в интересите и обществените нагласи държавите-членки се окажат неспособни да постигнат ефективен общ отговор, то не можем да очакваме по-стабилен, по-силен Европейски съюз. Разнопосочността на интересите може да доведе до стагнация в европейската интеграция, дори до отстъпление от сегашното ѝ ниво.

Литература

Бухс, У. 2018. Управление на външните граници. В: Информационни фишове за Европейския съюз. Европейски парламент, 2018.

Георгиева, К. 2017. Бежанската и мигрантската криза в Шенгенското пространство. Сп. Наука, кн.2/2017, том XXVII, с. 55-64.

Джафарли, Я. 2017. Миграционна политика на ЕС. *World Review*, 22.04.2017, <http://www.wreview.eu/s/migracionnata-politika-na-eu.html>.

Европейски парламент. 2017. Кризата с мигрантите в Европа. 12-07-2018, <http://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/society/20170629STO78631/krizata-s-mighrantitie-v-ievropa>

Европейски парламент. 2018. Кризата с мигрантите в числа. 12-07-2018, <http://www.europarl.europa.eu/news/bg/headlines/society/20170629STO78630/krizata-s-mighrantitie-v-chisla>

Кръстева, А. 2016. Европейска миграционна политика: етапи и тенденции, <https://annakrasteva.wordpress.com/2016/01/19/european-migration-policy/>

Съвет на ЕС. 2018. Хронология – Отговор на миграционния натиск. 11/07/2018. <http://www.consilium.europa.eu/bg/policies/migratory-pressure/history-migratory-pressure/>

Съвместно съобщение на ЕК до Европейския парламент и Съвета от 9.09.2015. Действия за преодоляване на бежанската криза в Европа: ролята на външната дейност на ЕС [JOIN(2015) 40 final]

Шикова, И. 2018. Общата миграционна политика е тест за бъдещето на Европа, Трета възраст, 31.05.2018 г.

Шмид-Дрюнер, М. 2018а. Имиграционна политика. В: Информационни фишове за Европейския съюз. Европейски парламент, 2018.

Шмид-Дрюнер, М. 2018b. Политика в областта на убежището. В: Информационни фишове за Европейския съюз. Европейски парламент, 2018.

Berger, P. A. (2000). Soziale Mobilität. In B. Schäfers & W. Zapf (Eds.), *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*. Opladen: Leske plus Budrich Verlag.

Callovi, Giuseppe. 1992. Regulation of Immigration in 1993: Pieces of the European Community Jig-Saw Puzzle. *The International migration review*. 26. 353-72. 1.

Communication from the Commission to the Council and the European Parliament of 2 July 2008 – Report on Implementation of the Hague Programme for 2007 [COM(2008) 373]

European pact on immigration and asylum. 2008. <http://register.consilium.europa.eu/doc/srv?l=EN&f=ST%2013440%202008%20INIT>

Geddes, A. 2008. *Immigration and European Integration: Beyond Fortress Europe?* 2nd edition, Manchester: Manchester University Press.

Niemann, A. 2012. The Dynamics of EU migration policy: from Maastricht to Lisbon' In: Richardson, J. (ed.), *Constructing a policy-making state? Policy dynamics in the European Union*, Oxford: Oxford University Press, pp. 209-233.

UN. 2017. *World Population Prospects - 2017 Revision*, дост. на <https://esa.un.org/unpd/wpp/>, последно посетен на 2.09.2018.

Vink, M. and Engelmann, C. 2012, *Informal Governance in Asylum Politics: European Structures in International Context*. in T Christiansen & C Neuhold (eds), *International Handbook on Informal Governance*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, pp. 534-553.

Едуард Маринов
Нов български университет
департамент „Икономика“
Институт за икономически изследвания при БАН
секция „Международна икономика“
София 1504, ул. Герлово №6

e-mail: eddie.marinov@gmail.com



ПОСТСТРУКТУРАЛИСТИЧНИЯТ ПОДХОД КЪМ МЕЖДУНАРОДНИТЕ ОТНОШЕНИЯ. БЪЛГАРИЯ И ОТХВЪРЛЯНЕТО НА ИСТАНБУЛСКАТА КОНВЕНЦИЯ

Евгения Василева

THE POST-STRUCTURALIST APPROACH TO INTERNATIONAL RELATIONS. BULGARIA AND THE REJECTION OF THE ISTANBUL CONVENTION

Evgeniya Vasileva

ABSTRACT: *The contemporary post-industrial world rejects the modern view of endless progress and introduces the idea of complexity. We talk about “anti-fragility” as Nasim Taleb defines it, to outline the dimensions of political uncertainty in which we live. The idea is that nothing guarantees an upswing after a decline, and progress itself is often accidental, or at least its causes cannot be measured. This view of history contains some moral disappointment and a perception of cultural disintegration – our core values are in a process of disintegration, people are not poor but scared. And the conditions that lead to it cannot be changed either through social reconstruction or through revolution. As a result, we live in a post-truth, post-capitalism, post-democracy as the Paul Mason and Colin Crouch define them. These “post” categories are associated with the rejection of any authority, whereby people prefer to believe lies and the truth becomes a feeling. Every ordinary question of everyday politics is considered existential, ideas are considered politics, and politics is considered an illusion. . The article analyses the transformation of post-modern debates to political decisions. The empirical evidence refers to the topic of this thesis will be the (non) ratification of the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence in Bulgaria in the background of expert data, according to which every fourth woman in the country is a victim of domestic violence. The potential of post-structuralism to change the reality deserves to be researched.*

Key words: gender, identity, politics based on sentiments, Bulgaria, Istanbul Convention, discourse analysis, deconstruction

Въведение

Целта на тази статия е да се анализира как дискурсът по въпросите на пола, домашното насилие и неговото предотвратяване чрез Конвенцията на Съвета на Европа за предотвратяване и борба с насилието над жени и домашното насилие, известна още като „Истанбулската конвенция“ обръща домашното насилие в доказателство за нормалност и конвенцията в конспирация. Статията се опитва да докаже, че въпреки значението на политическите и гражданските участници, медийния дебат и общественото мнение, причините за решението за ратифициране или не могат да бъдат проучени чрез нагласите спрямо властовите отношения в обществото, отразени във вземането на политически решения; чрез качеството, изказването и представянето на публичния дебат; и чрез фактора случайност. *Първо*, статията изяснява някои ключови понятия като постструктурализъм, феминизъм,

деконструкция и политика, базирани на социални настроения, които поставят теоретичните рамки на анализа. *Второ*, дебатът за Истанбулската конвенция в България е очертан накратко в рамките на постструктуралистичния подход. *Трето*, представен е исторически дискурсен анализ на основните опорни точки в дебата, особено тълкуването на термина „социален пол“ (gender), страховете на хората, които са „против“ конвенцията, произхода на конкретни нагласи, както и ескалация на дебата във времето. Накрая се извършва деконструкция на езиковите форми, използвани в дебата. Деконструкцията на езиковите форми интерпретира как и защо дискурсът се превръща в официална политика с реални последици в международния и вътрешния контекст. Тя има за цел да направи видимо влиянието на настроението и непредвидимостта относно политическите решения по повод Истанбулската конвенция в България. Има и някои ограничения, като това, че ана-

лизът на ситуация, която се развива в момента или наскоро е приключила, не позволява подход, основан на дългосрочни изследвания и има по-малко разнообразие от аналитични гледни точки към проблема.

Теоретична рамка

Пост-структурализъм. Интелектуалните корени на постструктурализма могат да се намерят в развитието на критическата теория в Западна Европа, която дава основата на редица алтернативни подходи, като историческа социология, постмодернизъм, постструктурализъм, постколониализъм, космополитизъм и др. (Rengger, Thirkell-White 2007). Всички те оспорват всяка претенция за пряк достъп до истината (Smith, Owens, eds., 2008), както и се фокусират върху: социалната еволюция на нормите, законите и събитията (Kurki 2011); „режимите на социално изключване и включване“ (Linklater 2008); и как борбата за признание и уважение може да повлияе на социалното взаимодействие (Honneth, 1995).

Самият постструктурализъм обръща внимание на значението на публичните презентации и изявления, връзката между властта, знанието и политиката на идентичност. Истината не е нещо външно за социалната среда, тя е част от социалната природа, защото цялото знание разчита на съществуващите властови отношения. Писмените или изговорените интерпретации за „властовите отношения, основани на пола“, „глобализацията“ или „хуманитарната намеса“ са само интерпретации (Bleiker 2001). Светът не съществува обективно, следователно човек не може да го познае, може само да проблематизира съществуващите знания. Проблематизирането не е разногласие, тъй като не претендира да е истинно знание, а просто задава въпроси и търси вътрешни противоречия в доминиращите модели на политическо поведение и управление. Търси това, което е забравено, защото то е забравено с някаква цел (Devetak, 2005).

От друга страна, отношенията на власт формират разграничения като ние/те, вътрешно/външно, но тези разграничения са необходими, защото без тях самите понятия не биха съществували. Целта на постструктуралисткия анализ е следователно не да се премахне изключването, а да се разберат различните форми на изключване, да се разбере как функционират те и да се формулират алтернативи

(Campbell, 2013). Общата цел на постструктуралисткия анализ е етична и политическа (Ashley, 1988). Разкрива микроразказа на хора и групи, особено на онези, чиито гласове са били заглушавани преди това. (Crowder, 2002).

Феминизъм. Този доклад не прилага феминистките идеи и подходът е представен само накратко с акцент върху дефиницията на понятието „социален пол“ (gender), което е една от основните дискуссионни теми в емпиричния анализ; и върху връзката между феминизъм и постструктурализъм, като част от аналитичната рамка на изследването.

Феминизмът определя социалния пол като съвкупност от социално конструирани характеристики, описващи какви са социално приемливите роли и поведение на мъжете и жените. Характеристики като сила, рационалност, независимост, осигуряване на защита, публичност се свързват предимно с мъжки черти, докато характеристики като слабост, емоционалност, зависимост, защита, неприкосновеност на личния живот са свързани с женски черти. Тези характеристики могат да варират по време и място, но те са взаимосвързани и взаимно се определят. Мъжете водят войни, защитават „уязвимите хора“, определени като жени и деца. Но този статус на жените не улеснява живота им, тъй като презумпцията ги определя като защитени, без да се отчита реалната им безопасност. (Whitworth, 1994).

Феминизмът също така посочва, че най-ценните знания в социалните науки са създадени от мъже и са за мъже. Жените са игнорирани както като обекти, така и като субекти на познанието (Tickner, Sjoberg, 2013). Феминизмът често споделя постструктуралистичната теза за връзката между знанието и силата. Постструктуралистичният феминизъм е особено загрижен как езиковите конструкции, като силни/слаби, рационални/емоционални и публично/частно, служат за овластяване на мъжете над жените. Изследването на тези йерархии е необходимо за идентифицирането им и изграждането на по-малко йерархична визия за реалността. Има различни текстови стратегии, които постструктурализмът предлага за постигане на тази цел.

Деконструкция. Разбирането на езиковия анализ е от съществено значение за обяснение на текстуалния подход. Езиковият анализ е или структурен (съсредоточен върху грама-

тичните, реторичните и разказвателните механизми за оформяне на дискурса), или исторически (анализ на събитията, които са намерили път в езика). (Saphiro, 1989, с. 14). Постструктуралистичните практики като деконструкция, двойно четене, семиотика, генеалогия, интертекстуализъм решават въпроса как и къде „смисълът“ е пребивавал в езика между факти и ценности.

Идеята на деконструкцията е, че едно нещо може да бъде разбрано само чрез това, което не е. Всеки текст или аргумент зависи от опозиционното структуриране като: когнитивно/ афективно, логично/нелогично, култура/природа, аз/друг, реално /идеално, истинно/лъжливо и др. Понятията не само са дефинирани в набор от опозиции едно спрямо друго, но имат и различна тежест. Привилегированата концепция печели предимствата си единствено във връзка с подчиненото понятие. Дерида обяснява, че противопоставянето между понятията не е нито ясно, нито априори противоположно (Devetak, 2005). Следователно е необходимо да се анализира какво дестабилизира противопоставянето между двете понятия във всяка определена опозиция. Идеята е, че всеки проблем може да бъде представен от поредица от такива двойки понятия и да се проблематизира въз основа на анализ на техните вътрешни противоречия, произход и допълнения. Това означава, че деконструкцията може да бъде полезна за разкриване на слоеве от смисъл и изясняване и на ключови понятия. (Ferguson, Mansbach, 2002, с. 158).

Политика, основана на социалните настроения. За да анализираме политическите решения, трябва да идентифицираме онези ключови речи, текстове или опорни точки, които структурират дебатите по конкретен въпрос (Hansen, 2006). Не е важно дали официалните изявления са верни или неверни, а какви са политическите последици от приемането на конкретна декларация. (Hansen, 2012). Важно е също как политиките променят в движение своите изявления за проблема. Има два основни начина за тази динамична промяна на политиката. Първият преминава през натиск на нивото на самия дискурс, който идва от различни местни актьори. Обществената защита на изявленията и решенията на политиките е по-важна от самото вземане на решения или от други организационни цели. Вторият начин е свързан с

промени, нови данни или инциденти, или международни анагжimenti (Hansen, 2012).

Постструктуралистският анализ на връзката между политиката и изявленията се стреми също така да разбере кои групи в общността, защо и как се игнорират; кои участници имат достъп до публичен дискурс, кои участници имат достъп до вземане на решения и как това определя образите на другия. Тук могат да бъдат разгледани въпросите на социалното изключване в по-широк контекст – домашно насилие, трафик, увреждане, статут на бежанец и др. Ако едно общество приема или отказва да приеме политика, основаваща се на изявления, това не е маловажен проблем. (Hansen, 2012). А отхвърлянето на Истанбулската конвенция срещу домашното насилие от българското общество и правителство е пример за такъв случай.

Дебатът за Истанбулската конвенция в България

В следващите параграфи са приложени постструктуралистичните допускания и стратегии за анализ на дебата в българското общество относно ратифицирането на Истанбулската конвенция, подписана от България през 2016 г. Представители на страната също са участвали във формулирането на текстовете в документа от 2008 г. насам. Импулсът за започване на процеса по ратификация от правителството на България (което е центристко) е призив от Европейския парламент и различни вътрешнополитически интереси (избори за Европейски парламент, българско председателство на Съвета на ЕС в България).

Дебатът в България включва представители на правителството, водещи български леви и крайно десни политици, теолози, философи, журналисти и активисти в социалните медии. Представителите на управляващата партия са за ратифицирането на конвенцията, но плахо и недостатъчно. Техните аргументи за ратификация са свързани с предстоящото българско председателство на Съвета на ЕС и с факта, че много страни вече са го ратифицирали, а не с обяснението на важноста на ратификацията като признание за насилието над жени като сериозен структурен проблем (everywoman.org, 2018). Те настояват, че документът не предполага никакво законово задължение за признаване на „трети пол“ или признаване на гей брак и уверяват обществото, че няма да е необходимо да се променя

конституцията на страната поради ангажи-ментите към Конвенцията (CROSS, 2018).

Най-силните гласове в дебата като цяло са гласовете на мъжете, жените мълчат, с изключение на лидера на най-голямата лява партия в България. Също така в България няма протести „на улицата“, по-скоро е дискусия в интернет в различни платформи за социални медии, телевизионни интервюта и други медийни канали. Отрицателното говорене за конвенцията е много по-видимо и публично представено от положителното (AEJ, 2018).

Противниците, и привържениците на конвенцията са заети да опровергават аргументите на другата страна, но не искат да говорят за домашното насилие и неговите жертви. Конвенцията се приема като обвинение към „българина“, че е насилник, но всъщност не е толкова чудовище. Изглежда, че демокрацията и правата на жените не са толкова силни, колкото традициите, и дебатът изглежда като монолог.

Важна е и ролята на Църквата. В България православната църква има официална позиция срещу конвенцията като отваряне на вратата към „морален упадък“, духовна смърт, като нещо, което е напълно против християнството и внася чужди ценности от безбожно общество (Красимиров, 2018). Тя също така обявява молитва във всички църкви в цялата страна и призовава за изключване на членове на парламента от Църквата, които подкрепят конвенцията (Lessenska, 2018). В медиите има противоречие между богословски изследователи и свещеници. Но трябва да се отбележи, че при предварително обсъждане на текстовете на конвенцията през 2008 г. Църквата не се противопоставя.

Обществените настроения са изключително емоционални и действията на правителството не удовлетворяват религиозните и политическите групи, които се противопоставят на ратифицирането на конвенцията. За тях това е източник на голямо безпокойство. Обществото принципно не е съгласно с идеята, че половата идентичност, сексуалното предпочитание и социалния пол могат да се разглеждат независимо един от друг и смятат, че нормализирането на тази представа ще бъде много разрушително за обществото и за индивида (Alcalde, Šarić, 2018). Подробностите на конвенцията не се познават много добре от повечето хора, но те вярват, че текстът казва именно това. Преди решението на правителството да включи конвенцията в дневния ред

на Парламента, отразяването за нея е нередовно и привично положително. Внезапно се появява подозрение, че конвенцията се опитва да узакони „третия пол“. Тази динамика е очевидна в почти всички медии – скандалните теми и крайни точки са много по-популярни от положителните послания, историите на жертвите и опитите на политици и експерти да изяснят ситуацията (AEJ, 2018). В социалните медии преобладаващото мнение е, че под претекст на защита от домашно насилие конвенцията призовава нормалните общества да признаят правата на хомосексуални, транссексуални и да ускорят дехуманизирането на човека. Накрая, правителството отлага дискусията в Парламента, а Конституционният съд издава решение, с което декларира, че текстовете на Конвенцията противоречат на Българската конституция, с което въпросът е приключен и България не ратифицира конвенцията.

Дискурсен анализ на дебата за текста на Истанбулската конвенция в България

Текстът на конвенцията има за цел да предотврати и да се бори срещу насилието над жени и домашното насилие и е достъпен онлайн. В текста липсват понятия като „трети пол“, „хомосексуален брак“ или „то“ като определяне на пол. Полът се определя като „социално конструирани роли, поведение, дейности и качества, които дадено общество счита за подходящи за жени и мъже“. Твърди се, че този вид насилие е структурно свързано с неравностойните силови отношения между мъже и жени. Това означава, че насилието над жени е възможно, защото те са жени (Pavone, 2018). Декларираните цели на конвенцията са насочени към борбата с насилието над жени, което се допълва от схващането, че домашното насилие засяга предимно жени. И тази представа е една от най-проблематичните за доминиращото отношение към тези въпроси в България. Определят се различните действия на насилие над жени и политиките, които страните трябва да разработят, за да им осигурят по-адекватна защита, вкл. криминализира това насилие. Например след отхвърлянето на Конвенцията домашното насилие е включено в Наказателния кодекс като утежняващ елемент на други престъпления в България, но само по себе си то не е криминализирано.

Тези пояснения са важни, тъй като в дебата текстът няма значение. Преобладава страхът, гневът и убедеността, че някой отвън иска да навреди. Причината подобни чувства да намерят солидна социална основа е, че подобни възприятия съответстват на периода на политическия и икономически преход, който се осъществява в България през 90-те години на XX век. Тълкуването е, че българите са неприети, че винаги са извън това, от което са част.

Съпротивата срещу Конвенцията се фокусира главно върху три текста (Янакиев, 2018a). *Първият* е използването на понятията „пол“ и „социален пол“ (джендър). Използването на „социален пол“ се приема като заплаха за естествения пол. Изглежда, че няма разлика между двете понятия. От друга страна, понятието за социален пол (джендър) се дискредитира до степен, че се превръща в обида. Ако искате да спрете социална инициатива или проект, достатъчно е да кажете, че това е джендър проект, без да посочвате какво имате предвид. Противниците на конвенцията твърдят, че терминът „джендър“ се отнася до психични разстройства и се използва в психиатрията от 60-те години на XX век. Предполага се, че лобистите („хора с порочен ум и греховно поведение“) налагат използването му, като стават съветници на служители от различни европейски структури (Кожухаров, 2018). *Вторият* текст е свързан с въвеждането на изучаването на пола и неговите нестереотипни социални роли в едно общество, равенството между жените и мъжете, взаимното уважение и ненасилственото разрешаване на конфликти на различни образователни нива. Публичният дебат обаче говори само за това как алтернативните сексуални роли като хомосексуалността например ще бъдат научени от децата (Янакиев, 2018a). Подобно образование се възприема като опасност за традиционните семейни ценности (equeimes.org, 2018). *И накрая*, противниците на конвенцията посочват единственото място, където тя споменава (различна) „сексуална ориентация“ като доказателство за съществуването на скрити цели, въпреки че в текста терминът се използва, за да покаже, че защитата, предлагана от документа, трябва да бъде достъпна за всички без дискриминация (Янакиев, 2018a).

Дебатът ескалира с аргумента, че темата е много по-сериозна от приемането или отхвърлянето на документ и засяга българската

идентичност (Янакиев, 2018b). Няма значение колко точно е дефинирано понятието за „джендър“ в Конвенцията (изрично е дефинирано в класическия му социологически смисъл, посочен и в теоретичната част на статията). Достатъчно е, че то се използва от ЛГБТ общността. Тази общност отрича биологичното определяне на пола и ще поиска в бъдеще да приложи тази идея на практика и в политиката (Веселинова, 2018a). Използването на термина джендър се разбира като тайно принуждаване към полова идентичност, джендър идеология, трансхуманизъм, хомосексуалност и радикален феминизъм. Тези неща противоречат на традиционните християнски ценности, на културата и историята на хората и са неприемливи. Друг аргумент е, че никой разумен човек не би повярвал, че някаква конвенция би ограничила насилието над жени (Кожухаров, 2018). Домашното насилие и неговите жертви продължават да отсъстват напълно от дебата.

Като правило в дискурса срещу конвенцията липсват препратки към самата конвенция. Терминът „джендър идеология“ се появява като всеобщ термин, който не означава нищо конкретно, така че човек да може да запълни значението му с каквото пожелае. Използването на „празни думи“ за обозначаване на реалността всъщност все повече се превръща в обичайната практика в епохата на фалшивите новини (Ebeturk, 2018).

Следващият слой разсъждения поставя акцент върху „скритата програма“ на Конвенцията и съществуването на разрушителен „център“, който систематично изготвя документи от подобен вид като Истанбулската конвенция, с цел да се вмъкнат в тях понятия като джендър и впоследствие да се наложат в публичното пространство (и в законодателството) позициите на ЛГБТ идеологията (Янакиев, 2018b). Въпросът е дали това предложение е направено без авторите му да осъзнават какво правят или дали то е направено с конкретна цел от тяхна страна. Отговорите тук може да са различни. *Първо*, в България управляващата партия използва Истанбулската конвенция, за да отклони вниманието от проблемите, свързани с корупцията, негативните международни оценки и престъпността в страната. *Второ*, националистическите формации, участващи в правителството в България, увеличават избирателната си подкрепа, което може да се види от резултата им в изборите за Европейски парламент. Те могат да

се представят като силните мъже, които винаги знаят какво да кажат и които не злоупотребяват с жените, а именно защото са силно морални и традиционалисти. *Трето*, в най-голямата опозиционна партия в България съществува вътрешен конфликт между председателя на Партията на европейските социалисти, който подкрепя Конвенцията, и лидера на Българската социалистическа партия, която е единствената жена в публичното пространство, противопоставяща се на Конвенцията (Енчева, 2019). *Четвърто*, засилването на разделението в обществото между Запад (Европа) и Изток (Русия) е част от хибридната война, фалшивите новини и манипулациите. В крехките демокрации се води и битка срещу тези, които са различни, или просто срещу разликата в мненията (Marini, 2018). *На негово място*, защитниците на конвенцията не успяват да убедят обществото в позицията си. В проучване, проведено през 2018 г. от Фондация „Отворено общество“ в България, 23,1% подкрепят конвенцията, 35,5% са против нея, други 37,2% не могат да вземат решение, а 4,2% не дават отговор (Lessenska, 2018). Тези, които подкрепят конвенцията, мълчат и не е „модерно“ да казват нещо положително за нея. Всеки е длъжен поне да се съмнява, ако не я отхвърли. На никого не е позволено да бъде неутрален. Ако човек се опитва да бъде умерен, и двете страни в дебата ще ги обвинят в узаконяване на лъжа. В обобщение, дебатът в България е изключително емоционален, но анонимен (в интернет), с изключение на някои популярни политици и интелектуалци. Проблемът с домашното насилие спечелва медийно и политическо внимание, но все още не като политически приоритет.

Деконструкция на дебата за Истанбулската конвенция в България

Дебатът за Истанбулската конвенция може да бъде деконструиран в няколко групи противоположни понятия като: по /джендър; биология/равенство между половете; традиция /трети пол; суверенитет/НПО; образование/насилие; мъж/жена; насилник/жертва; семейство/ защита; Християнство/Европа, свобода/измама. Привилегированите и подчинените понятия са думи в ежедневието, които остават незабелязани и не биха предизвикали много ангажираност и страст във всеки друг случай. Поставени в контекста на Истанбулската конвенция, те се превръщат в

ценности, които са застрашени и за които трябва да се борим.

Що се отнася до понятието „социален пол“ (джендър), то съществува в правните и академичните текстове на страната, не е ново и не е интересно за повечето хора. Българските представители на парвителството в дебата споменават този факт, но като лична позиция, а не като позиция на правителството. В България полът като социална роля се възприема като част от личния живот, в който международните институции и държавата не се намесват. Биологичният пол обратно е публично обявен и трябва да се защитава. Например 34% от анкетирания в проучване в България са съгласни, че домашното насилие е „частен въпрос“, който трябва да бъде решен в семейството (Pavone, 2018). Ето защо не са рядкост ситуации, в които някой знае за насилие над някого и не прави нищо.

Биологията от своя страна се занимава с въпроса кой е по-силен и следователно кой е по-овластен. Ако някой спори срещу биологията, той е сексуално объркан, защото не може да признае очевидното. В България, според мотивите в решението на Конституционния съд, само ясното различаване на пола по биологични съображения ще защити жените от всички форми на насилие (Веселинова, 2018b). Освен това равенството не означава еднакво третиране на двата пола, но изисква разглеждане на биологичните характеристики и разликите между тях. Не е ясно какви са критериите, при които различното третиране според биологията би довело до правно равенство.

Традицията, от друга страна, не е нещо, което е модерно в България, по-скоро е нещо, което се игнорира, но доколкото третият пол звучи като нещо неморално и неприлично, традицията е по-малкото зло, въпреки че пречи на личния живот от хора.

Отрицателното отношение към НПО в България е традиционно. Той е свързан с политическите разделения в обществото след 90-те години на XX век и убеждението, че различни НПО са финансирани от външни сили. Освен това, колективистичната идеология от миналото, съвременната популярност на популизма и силната роля на държавата влияят върху усещането за „аз“, което води до игнориране на НПО, както е определено в либералната демокрация. Като цяло българското общество не разбира НПО като продукт на собствената си дейност, а като нещо, доне-

сено отгоре и отвъд. Обстоятелството, че голяма част от мерките на конвенцията могат да бъдат приложени от НПО, само засилва убеждението за конспирация.

По отношение на насилието над жени, в публичния дискурс то е по-скоро тема на шегги, отколкото на разбиране. Тоест, ако някой е мъж или жена, той може да е достоен човек или не, но ако някой е джандър или говори за проблемите на пола, няма алтернатива, той непременно е неморален. Ако някой е жертва, той, повече или по-малко, сам си е виновен. Конвенцията също така предполага, че мъжете са насилници, а жените са жертви. Друг „забавен“ аргумент е, че мъжете също могат да бъдат жертви на домашно насилие, но те не са защитени от конвенцията, което е дискриминиращо. Освен това жертвата като цяло е отговорна за това да остане с насилника и да не го напуска. „Тя иска това“ често се чува дори по време на съдебно производство. Идеята тук е, че насилието на мъжете е преувеличено, ако не е измислено (Pavone, 2018). Липсата на съпричастност между засегнатите от конвенцията и участниците в дебата е отличителна характеристика на този дискурс.

Семейството е по-важно от правото да бъде защитени, ако семейството ви злоупотребява. Подобно разбиране може да се отдаде като цяло на патриархалните общества и местата, където има разочарование от глобалния свят, защото той не е довел до очаквания просперитет. Когато в медиите се обсъжда домашно насилие или насилие над жени, обикновено се отбелязва, че България все още е патриархално общество. Едно общество е патриархално, когато са изпълнени три условия (Johnson, 2014, стр. 5-15). *Първо*, обществото е доминирано от мъже, мъжете заемат авторитетни позиции. *Второ*, какво е добро поведение в обществото, е свързано с нормите на мъжествеността. *Трето*, обществото е съсредоточено върху мъжете; вниманието е насочено към мъжете и техните действия. За съжаление се предполага, че в патриархалните общества мъжете злоупотребяват с жени, просто защото могат. Мъжете вярват, че са по-силни; те са шефовете; те са по-важни; техните нужди са на първо място; и те вероятно никога няма да понесат последствия, защото могат да подкупят съдиите.

И накрая, Европа е против християнството. Българите са християни, но европейците са готови да се откажат от християнството и искат да навредят. Освен това европейците са

по-глупави и по-лесни за манипулиране, но българското общество разбира и се защитава. В България 80% се самоопределят като православни християни, но доверието в Църквата в България не е много високо. Човек по-скоро ще види обидни коментари за свещениците, отколкото признателност. Доверието в православната църква се губи частично, след като преди няколко години специална комисия обявява, че много епископи си сътрудничали с бившата комунистическа тайна полиция (Красимиров, 2018). Тоест, използването на този аргумент изглежда някак инструментално. От друга страна, ако се задейства механизъм на страх, че нещо фундаментално ще бъде отнето от човек или цяло общество, религията и вярата са най-силните опрори точки и това е напълно разбираемо. Вярата е нещото, което превръща човека в човека, независимо, дали е мъж или жена.

Заклучение

Изглежда рутинно в държава-членка на ЕС да бъде одобрен документ, който се занимава с определено социално явление, възприемано като проблем, но дебатът за Истанбулската конвенция в България показва, че демокрацията, либерализмът, правата на човека и разграничаването на истината не са нещо, което се приема по природа. Няма недвусмислен отговор защо в българското общество е възможно толкова лесно фалшивите новини да пренареждат политиката на държавата и защо семейно-ориентираните групи се противопоставят на защитата на жените. Човек може например да проучи защо българите са особено чувствителни към проблемите на пола. Някои политически грешки също могат да са от значение. Наличието на евроскептицизъм и популярни крайнодесни националистически възгледи и политически участници също може да бъде част от обяснението, но те по-скоро не са основната причина за противопоставянето на конвенцията. Изглежда посвързано с вътрешната несигурност по отношение на собствената значимост или чувството за слаба идентичност, която трябва да бъде защитена, без значение колко дълбоко членовете на обществото я споделят в ежедневието си. Преподложението за страх се основава и на факта, че хората, които четат и разбират текста, са малцинство в сравнение с тези, които не са го чели. Също така, в дебата за Истанбулската конвенция, социалните медии

показат как технологията може да играе революционна роля, а не просто да потиска желанието за отхвърляне или приемане. Това означава еманципация, но също така повече лъжи и по-малко дългосрочен устойчив и сплотен политически дискурс.

Литература

Асоциация на европейските журналисти - България /АЕЈ/, (2018). Скандалното говорене доминира отразяването на Истанбулската конвенция в българските медии, достъпно на адрес:

<http://www.aej-bulgaria.org/bul/p.php?post=9481&c=328>, към September 10.09.2018.

Веселинова, М., (20118а). Дебатът за Истанбулската конвенция - с хоругви, знамена и свещеници, в. *Капитал*, достъпно на адрес:

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/01/23/3117196_debatut_za_istanbulskata_konvenciiia_-_s_horugvi/ към 24.08.2019.

Веселинова, М., (2018b). Как Конституционният съд се изгуби в превода на Истанбулската конвенция, в. *Капитал*, достъпно на адрес:

https://www.capital.bg/politika_i_ikonomika/bulgaria/2018/07/27/3288291_kak_konstitucionniyat_sud_se_izgubi_v_prevoda_na/?ref=miniurl към 24.08.2019.

Енчева, Св., (2019) .14-те пола на Корнелия Нинова, *Tribune*, достъпно на адрес:

<https://tribune.bg/bg/mrezhata/14-te-pola-na-korneliya-ninova/> към 24.08.2019.

Кожухаров, В., 2018. Какво видяхме и какво не видяхме в огледалото на Истанбулската конвенция, достъпно на адрес:

<https://svobodazavseki.com/51/> към 24.08.2019.

КРОС, (2018). Каракачанов остро възразява срещу Истанбулската конвенция, достъпно на адрес:

<http://www.cross.bg/karakachanov-konventziya-istanbulskata-1564806.html#.XV0IyGiYPIU> към 24.08.2019.

Янакиев, К., (2018а). Фалшивият скандал с Истанбулската конвенция, *Портал Култура*, достъпно на адрес:

<https://kultura.bg/web/%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%88%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BB-%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D1%83%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D0%BE/> към 24.08.2019.

<https://kultura.bg/web/%D1%84%D0%B0%D0%BB%D1%88%D0%B8%D0%B2%D0%B8%D1%8F%D1%82-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B0%D0%BB-%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B1%D1%83%D0%BB%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%BA%D0%BE/> към 24.08.2019.

Янакиев, К., (2018b). За какво спорихме в „дебата“ за Истанбулската конвенция?, *Портал Култура*, достъпно на адрес:

<https://kultura.bg/web/%D0%B7%D0%B0-%D0%BA%D0%B0%D0%BA%D0%B2%D0%BE-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%85%D0%BC%D0%B5-%D0%B2-%D0%B4%D0%B5%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D0%B7%D0%B0-%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD/> към 24.08.2019.

Alcalde, M, Šarić, (2018). J., The Istanbul Convention in Croatia: Attending to the anxiety in the intersection of belief and policy-making, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2018/04/the-istanbul-convention-in-croatia-attending-to-the-anxiety-in-the-intersection-of-belief-and-policy-making/>, available online on 09.10.2019.

Ashley, R., (1988). Untying the Sovereign State: A Double Reading of the Anarchy Problematique, *Millennium: Journal of International Studies*, 17/2, pp. 227–262.

Bleiker, R., (2001). The Aesthetic Turn in International Political Theory, *Millennium: Journal of International Studies*, 30/3, pp. 509–533.

Campbell, D., (2013). Poststructuralism in T. Dunne, M.Kurki, S.Smith, eds., *International Relations Theories. Discipline and Diversity*, Oxford Press: Oxford, UK, pp. 223-246.

Croatian Women's Rights Groups Band Together to Ratify Istanbul Convention, (2018). <https://everywoman.org/>, available online on 09.10.2019.

Crouch, C., (2012). *Postdemocracy*. Translated by Dimitra Dimitrov, Sofia: University Press “Sv. Kliment Ohridski”.

Devetak, R., (2005). Postmodernism, in S. Burchill, A. Linklater, et al. (eds.), *Theories of International Relations*, London: Palgrave, pp. 161-187.

Eberturk, I., (2018). Norms of gender equality and the backlash against Istanbul Convention, *Orders Beyond Borders, Understanding the globalized world*, <https://ordersbeyondborders.blog.wzb.eu/2018/06/06/norms-of-gender-equality-and-the-backlash-against-istanbul-convention/>, accessed 09.10.2019

- Ferguson, H. Y., Mansbach, W., R., (2002). Postmodern Challenge in D. S. L. Jarvis, ed., *International Relations and the "Third Debate": Postmodernism and Its Critics*, pp. 147-182.
- George Crowder G. and Martin Griffiths, M., (2002). Postmodernism, Value Pluralism, and International Relations in D. S. L. Jarvis, ed., *International Relations and the "Third Debate": Postmodernism and Its Critics*, pp. 127-147.
- Hansen, L., (2006). *Security as Practice: Discourse Analysis and the Bosnian War* Londodn: Routledge
- Hansen, L., (2012). Discourse Analysis, Post-structuralism, and Foreign Policy, in: S. Smith, A. Hadfield, T. Dunne, eds., *Foreign Policy. Theories, Actors, Cases*, Oxford Press: Oxford, UK, 2012, pp. 94-109
- Honneth, A., (1995). *The Struggle for Recognition*, Albany, NY: SUNY Press.
- Johnson, A. G., (2014). *The Gender Knot: Unraveling our Patriarchal Legacy*, 3d ed., Temple University Press, Philadelphia, Pennsylvania.
- Kurki, M., (2011). The Limitations of the Critical Edge: Reflections on Critical Theory and Philosophical IR Scholarship Today, *Millennium: Journal of International Studies*, 40/1. pp. 126–146.
- Lessesnska, T., (2018). The Istanbul Convention domesticated. Explaining the outcome – a comparative study of Bulgaria, Croatia and Greece, New Bulgarian University, <https://www.researchgate.net/publication/328928561>, accessed 09.10.2019.
- Linklater, A., (2008). *Critical Theory and World Politics*, London: Polity Press.
- Marini, A., (2018), Croatia Ratified the Istanbul Convention and It Was a Big Victory over Fake News, <http://www.euinside.eu/en/analyses/croatia-ratified-istanbul-convention-won-first-battle-against-fake-news>, accessed 09.10.2019
- Mason, P., (2012). *Postcapitalism*. Translated by Miletic Mladenov. Sofia: Iztok-Zapad.
- Shapiro J. M., (1989). Textualizing Global Politics, in J. D. Derian, M. J. Shapiro, eds. *International/ Intertextual Relations. Postmodern Readings of World Politics*, New York, NY: Lexington Books pp. 11-22.
- Smith, S., Baylis, J., Owens, P., eds., (2008). *The Globalization of World Politics*, New York: Oxford University Press.
- Taleb, N., (2013). *Antifragile: Things that Gain from Disorder*. Translated by Dragomira Paunova, Stefan Georgiev. Sofia: InfoDar.
- Tickner, A., Sjoberg, L., (2013). Feminism in T. Dunne, M.Kurki, S.Smith, eds., *International Relations Theories. Discipline and Diversity*, Oxford Press: Oxford, UK, pp. 205-221.
- Whitworth, S., (1994). *Feminism and International Relations: Towards a Political Economy of Gender in Interstate and Non-governmental Institutions*, Basingstoke: Macmillan.



СЪВРЕМЕННИ ПОДХОДИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЯВЛЕНИЕТО ДОМАШНО НАСИЛИЕ

Мария Дишкова

MODERN APPROACHES TO INVESTIGATE THE DOMESTIC VIOLENCE PHENOMENON

Maria Dishkova

ABSTRACT: Domestic violence is a phenomenon that is spreading fast despite the attempts all around the world to counteract it. It is a fact that many countries today are discussing measures to neutralize the phenomenon, both legal and social. Society is increasingly engaging in activities to promote the problem, to disseminate additional information that may be useful to victims. Various associations are being set up to offer help, support, shelters. However, the number of victims has not decreased dramatically, and acts of violence have not been less severe. It follows that rehabilitation approaches must be sought that not only guarantee the safety of the victim, but also lead to her complete internal change, which is a basic requirement for her full recovery and prevention of victim behavior. The article provides a brief literary analysis of modern approaches for domestic violence researches such as: the 16th steps from victim to full healing; the cliff syndrome and the four steps it takes for the abuser to correct his behavior. The analysis is theoretical in order to draw basic conclusions on the basis of which new practical models of social work with victims and perpetrators of domestic violence can be developed. An attempt is made to define the basic concepts: domestic violence; family violence; violence against children; domestic violence at work; gender-based violence; gender based violence in the workplace.

Key words: domestic violence, victim, rehabilitation, abuser, Cliff-syndrome, prevention, social work, rehabilitation.

Въведение

Темата за домашното насилие вече не е табу. Тя се обсъжда открито. Медиите и обществото са ангажирани с проблема. Много организации, в това число и неправителствени, се борят за законодателни промени в нашата държава, които да осигурят повече възможности за по-ефективна защита на жертвите. Едно от предложенията е Законът за борба срещу домашното насилие да стане наказателен, а не да се запази в сегашния си вид – граждански. Правят се сериозни усилия дейността да се криминализира и извършителите да носят наказателна отговорност за постъпките си. Въпреки това, сякаш явлението набира скорост вместо да отстъпи пред обществените усилия да бъде неутрализирано. Днес специалистите в областта предупреждават, че заплахата от COVID-19 увеличава риска за актове на насилие у дома по много причини: социалната изолация; напрежението; повече време, което двойките прекарват заедно; неизвестността; безработицата. Все още няма

актуална статистика, но се очаква случаите на домашно насилие да се увеличат през месеците на извънредно положение.

Освен домашно насилие, навлиза в употреба и терминът „насилие между интимни партньори“, който дава възможност да се защитят повече потърпевши от подобни противоправни действия. Насилието между интимни партньори (Intimate Partners Violence – IPV) се свързва с насилствено поведение в рамките на интимна връзка (независимо дали е с наличие или без наличие на брак). Разликата е, че домашното насилие се определя като физическо, сексуално, емоционално или друг вид малтретиране на един член на семейството спрямо друг (P. Patra & B. Patra, Prakash, Khanna, 2018). Българското законодателство включва в това определение и насилие между лица, които се намират не само в съпружеска (интимна), но и в роднинска връзка. „Домашно насилие е всеки акт на физическо, сексуално, психическо, емоционално или икономическо насилие, както и опитът за такова насилие, принудителното ограничава-

не на личния живот, личната свобода и личните права, извършени спрямо лица, които се намират в родствена връзка, които са или са били в семейна връзка или във фактическо съпругеско съжителство“¹

Когато говорим за насилие между интимни партньори, трябва да се уточни, че за интимен партньор е налице широко определение, което не е задължително да включва всички изброени, като „човек, с който друг има:

- близки лични отношения;
- емоционална връзка;
- редовни контакти (физически, сексуален);
- идентичност като двойка;
- знание за живота и характера“².

Може да се направи обобщение, че в съвременната терминология в разглежданата област вече се борави с няколко понятия, в това число:

- Домашно насилие – засяга съпрузи и лица, които имат роднинска връзка, включително и от деца спрямо родители.
- Семейно насилие – засяга съпрузи, но тук попада и насилието над деца в семейството.
- Насилие между интимни партньори е понятие, което беше изяснено в предишния параграф.

Първите две понятия – домашно и семейно насилие – често се използват с идентичен смисъл, без да се разграничават строго. Трябва да е ясно, че терминът „домашно насилие“ се използва, за да се дефинира насилие между възрастни. Насилието от родителите срещу техните деца (насилие над деца) се третира, както юридически, така и в социален аспект, като самостоятелен проблем и не е включен в определението за домашно насилие (Flury, Nyberg, Riecher-Rössler, 2010, с. 2).

Друго понятие, което също е обект на изследване и анализ е „насилие, основано на пола“, което е „насочено срещу лице поради неговия пол, полова идентичност или пологово самоопределение, или което засяга по непропорционален начин лица от даден пол“³. „На-

силието, основано на пола, приема различни форми и води до физическа, сексуална, психологическа или икономическа вреда или страдание за жените, като оказва и негативно въздействие върху семействата, общностите, работните места, както и обществото като цяло“⁴.

Ясно е, че „основаното на пола насилие е много тясно свързано с неравнопоставеното положение на жените в обществото и неравномерното разпределение на социалната, икономическата и политическата власт между жените и мъжете“⁵.

Следващото понятие – „насилие и тормоз, основани на пола на работното място“ – включва:

- „сексуален тормоз от страна на колеги, ръководители и надзорници на работното място;
- насилие от трети страни: клиенти и др.;
- насилие на обществени места, свързани с работата, включително по време на пътуване до и от работа“⁶.

Основаното на пола насилие на работното място е невидим и много чувствителен проблем, който като цяло често не се отчита. Този вид насилие е основна пречка за постигане на равенство между половете и един от най-значимите показатели за неравностойните роли и отношения между мъже и жени. Това води до намаляване на достъпа на жените до икономическа и социална независимост. Тясно свързано е с дискриминацията им⁷.

производство: обучение за борба с трафика на хора за служителите от системата на наказателното правосъдие“, Талин 2015 г., available at on 29.04.2020г. at: https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/visup_training_materials_bg.pdf.

⁴ Council of Europe (2011) Explanatory Report to the Council of Europe Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence. Istanbul, 11.V.2011. Available at: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016800d383a>

⁵ Пилинджър, Дж. (2017) Сигурност у дома, сигурност на работното място. Синдикални стратегии за предотвратяване, овладяване и елиминиране тормоза над жени на работното място. Available at: https://www.etuc.org/sites/default/files/document/files/bu_-_brochure_-_safe_at_home.pdf on 01/04/20, с. 5-8.

⁶ Пак там, с. 5-8.

⁷ Пак там, с. 11.

¹ Закон за защита от домашното насилие, обн. ДВ. бр.27 от 29 Март 2005г.

² Analysis of National Definitions of Intimate Partner Violence, October 2016, European Institute for Gender Equality

³ Учебен материал по проект „Подобряване на подкрепата за жертвите по време на наказателното

Важно е да се подчертае, че домашното насилие също лесно може да бъде пренесено на работното място, защото включва „широк спектър от злоупотреби, а това може да повлияе на възможността на жените да работят и да участват ефективно и продуктивно на работното си място“⁸. Ако жената ежедневно е насилвана психически, тя в крайна сметка ще напусне работата си, но преди това често ще отсъства по болест. На този етап е възможно да се окаже подкрепа, ако някой се интересува за причините и открие истината⁹.

Днес преобладава мнението, че юридическите и социално-психологическите усилия на съвременната наука и практика в сферата на домашното насилие трябва да се насочат не толкова към наказването на насилника, колкото към „оздравяването на жертвата“, която да поеме отговорност за живота си и да не допуска повече да се държи като жертва, независимо от поведението на партньора. Това налага търсенето на нови подходи за изследване на явлението домашно насилие, които да дадат възможност за намиране на съвременни методи за социална работа с жертвата и насилника – ефикасни, адекватни, гарантиращи положителни резултати, които да не са само временно решение.

Процесите на обучение на различни специалисти определено надграждат постиженията, защото непрекъснато се усвояват нови методи за консултиране, помощ, взаимопомощ и подкрепа. Освен това, широкото участие на всички заинтересовани страни обезпечава процеса на сътрудничество и увеличава възможностите за успехи при защита на пострадалите (Димитров, 2019, с. 52). Важно е да се обединят усилията на държава, гражданско общество, медии, специалисти и всички заинтересовани, за да се противопостави на явлението „домашно насилие“, да се защитят потърпевшите и да се гарантират техните права.

Изложение

Кен Хикс (Kenn I. Hicks) е американски клиничен социален работник. В своята книга „Eleven Building Blocks of Domestic Violence Prevention“ („Единадесет градивни елементи за превенция на домашното насилие“), която

дава повод за размисъл в борбата срещу домашното насилие, авторът разглежда 16 стъпки от превръщането в жертва до пълното възстановяване. Стъпките, които ще бъдат разглеждани, не са задължителни в реалния живот. Техният ред може да бъде различен, а някои от тях е възможно да се пропуснат. При работата с жертви на домашно насилие е важно да се проследи състоянието на жертвата и тази класификация дава възможност това да се направи много прецизно и деликатно. За специалиста е важно, защото събира допълнителна информация за клиента, която ще му бъде необходима в съвместната работа занапред. За клиента е важно, защото по този начин осъзнава реално позицията си: къде се намира и каква готовност има, за да продължи (Hicks, 2016).

Стъпка 1: Жертва. На този етап жертвата е виктимна в най-пълния смисъл на думата. Тя позволява да бъде насилвана физически, вербално, емоционално, сексуално и т.н. Абсолютно неспособна е да се защити, дори приема положението си. Това е моментът на примирение, няма надежда, няма желание за промяна (Hicks, 2016, с. 18-19). Има много причини, поради които жертвата остава в тези насилствени взаимоотношения. Различни автори изследват много от тях. Освен външните фактори (икономически и социални), трябва да се обърне внимание на личностните характеристики като емоционалния профил на жертвата и липсата на умения (стратегии) за справяне в трудни ситуации (Avdibegovic, Brkic, Sinanovic, 2017, с. 110). Емоционалният профил и личностните черти не само на жертвата, но и на насилника са важен фактор за разбирането на домашното насилие и неговата динамика, за скрийнинг и наблюдение, за планиране на превенция и излизане от ситуацията. Жените - жертви на домашно насилие са значително по-емоционални в сравнение с жени, които не са били малтретирани. Негативните емоции носят сериозен риск за психическо-здравни разстройства, за повторна виктимизация на жените, но могат и да се превърнат в сериозна пречка за търсене на помощ и за постигането на добри резултати от терапевтичните процедури (Avdibegovic, Brkic, Sinanovic, 2017, с. 113). Това трябва да се отчита от специалиста, който работи с жертвата, когато се изработва план за интервенция и след като се пристъпи към неговото реално изпълнение.

⁸ Пак там, с. 6.

⁹ Пак там, с. 61.

Стъпка 2: Опустошение. Жертвата е на дъното. Тя е ранена, уплашена, стресирана, депресирана, невротична. Възможно е нейните физиологични нужди да не са задоволени: тя може да е гладна, да няма дрехи, лични вещи, никакви пари. Не е изключено да има и много сериозни здравословни проблеми (Hicks, 2016, с. 18-19). Депресията, както и посттравматичното стресово разстройство определено са сред най-разпространените психични състояния, характерни за жертвите на домашно насилие (Agnihotri, Agnihotri, Jeebun, Purwar, 2006, с. 34; Dillon, Hussain, Loxton, Rahman, 2013). Към депресията и посттравматичното стресово разстройство могат да се добавят безпокойството, суицидните мисли, опитите за самоубийство, желанието и стремежът към самонараняване (Dillon, Hussain, Loxton, Rahman, 2013). Други характерни състояния са самосъжалението, както и пълната липса на перспектива и мотивация.

Стъпка 3: Колебание. У жертвата започва да се появява страх от общуването с насилника и нежелание да продължи отношенията си с него. Може да се предположи, че това е първата, макар и съвсем незначителна, стъпка към търсене на промяна (Hicks, 2016, с. 18-19). Обект на редица изследвания са причините, които увеличават вероятността жертвата да напусне насилника. Най-честите сред тях са:

- честотата и тежестта на насилствените действия се увеличава и ситуацията излиза извън контрол;
- нивото на насилие е много високо;
- емоционалното натоварване;
- наличие на риск децата на жертвата да бъдат наранени;
- увеличен достъп до различни ресурси (финансови, образователни);
- възможност за професионално развитие;
- допълнителна социална подкрепа, която вдъхва увереност на жертвата (Bell, Naugle, 2005, с. 22).

Стъпка 4: Изолация. Дали по настояване на насилника или по собствен избор, жертвата живее в пълна изолация. Тя се страхува, срамува се, смущава се да каже на някого за злоупотребата. Невъзможността или нежеланието да споделя влошава още повече нейното положение, но жертвата не го осъзнава (Hicks, 2016, с. 18-19). Някои автори разглеждат социалната изолация не само като последица от домашното насилие, но и като основ-

на причина за неговата поява, особено когато двойката живее изолирано от общността продължително време (Lanier, Maume, 2009). Стига се до избягване на разговори с роднини, приятели, познати, колеги. Мъжът забранява на жената да говори с близките си, не ги уважава, не одобрява общуването с тях, а жената обикновено се страхува или срамува да признае наличието на насилие пред тях¹⁰. Дори да се досещат, те обикновено не се намесват, ако потърпевшата не потърси помощ или не прояви желание за промяна.

Стъпка 5: Настървен емоционален глад и емоционална жажда. Жертвата се чувства абсолютно сама, изолирана, изоставена. Тя се нуждае от обич, помощ, подкрепа, разбиране, грижа, съчувствие, емпатия (Hicks, 2016, с. 18-19).

Вредите, причинени от домашното насилие, могат да бъдат краткосрочни или дълготрайни и най-често включват (някои от тях вече бяха изброени):

- ✓ срам и неудобство;
- ✓ безпокойство;
- ✓ депресия и други емоционални разстройства;
- ✓ опити за самоубийство;
- ✓ злоупотреба с алкохол и наркотици;
- ✓ хранителни разстройства;
- ✓ нарушения на съня;
- ✓ липса на умения за справяне и решаване на проблеми;
- ✓ липса на умения за вземане на решения;
- ✓ хронична дезорганизация;
- ✓ загуба на самочувствие и увереност;
- ✓ страх от започване на нови взаимоотношения;
- ✓ хроничен страх;
- ✓ безпомощност;
- ✓ загуба на надежда (с. 10)¹¹.

¹⁰ Учебен материал по проект „Подобряване на подкрепата за жертвите по време на наказателното производство: обучение за борба с трафика на хора за служителите от системата на наказателното правосъдие“, Талин 2015 г., available at on 29.04.2020г. at: https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/visup_training_materials_bg.pdf

¹¹ Domestic and family violence and its relationship to child protection, Practice paper, April 2018, Department of Child Safety, Youth and Women, available at: <https://www.communities.qld.gov.au/resources/childsafety/practice-manual/prac-paper-domestic-violence.pdf>

Един от индивидуалните планове според Г. Механджийска, които са най-представени в методическата литература и в практиката на социалната работа е планът за закрила. Той създава активен начин за подкрепа на клиенти, които се намират в особено уязвимо положение. Закрилата означава оказване на помощ на лица в случаи на:

- заплахата;
- застрашаване;
- неравнопоставеност;
- нарушаване на права и интереси.

Планът за закрила включва:

- мерки (за да бъдат приложени);
- и действия (за да бъде реализирана на практика закрилата).

Някои от мерките и действията имат краткосрочен, кризисен характер. Други са развити в по-дългосрочен план. Те осигуряват цялостно устройване на клиента и гарантиране на неговите основни права и потребности. Планът за закрила е функционално ориентиран към контрол на рисковите фактори (Механджийска, 2015, с. 112-113).

Стъпка 6: Интоксикация. Възможно е жертвата да се насочи към използване на алкохол и/или наркотици, за да прикрие пред себе си злоупотребата; да притъпи болката, разочарованието, страха, гнева; да се справи с емоционалната разруха. На този етап са възможни и суицидни мисли, но в статистическо отношение е по-голям броят на убитите в сравнение с опитите за самоубийство (Hicks, 2016, с. 18-19). Употребата на алкохол и наркотици е често срещана последица от преживяно домашно насилие, особено в индустриализираните страни, за разлика от по-бедните държави (Agnihotri, Agnihotri, Jeebun, Purwar, 2006, с. 34).

Стъпка 7: Съхранение. Въпреки всичко някои от жертвите решават да се съпротивляват и да се защитават. Те избират да не се примирят с положението си (Hicks, 2016, с. 18-19).

Съхранението има много общо с някои основни последствия от актовете на домашното насилие:

- а) загуба на основни човешки права;
- б) унищожаване на бъдещи цели за индивидуално и професионално развитие;
- в) здравословни проблеми (хронични заболявания, физически увреди, психични разстройства, трайни наранявания), някои от които са и с фатален изход (P. Patra & B. Patra, Prakash, Khanna, 2018).

Стъпка 8: Отмъщение. Тази стъпка е тясно свързана с т. нар. „скален синдром“ (cliff syndrome). Жертвата е избутана съвсем до ръба и губи контрол, в резултат на което причинява сериозни наранявания, дори смърт на насилника (Hicks, 2016, с. 18-19).

Взаимоотношенията между насилника и жертвата могат да бъдат обяснени с тази теория. Идеята е, че и двамата партньори са стигнали до края, до ръба и няма връщане назад – нещо трябва да се случи. Нужно е да се предприемат действия, за да не паднат от скалата или да не бъдат бутнати от другия. Идеята е много интересна и намира широко приложение в социалната работа за борба срещу домашното насилие. Най-важното е жертвата да осъзнае, че няма друг изход освен да скочи по своя воля, за да се приземи на краката си, за да е способна да продължи напред (Hicks, 2016, с. 104-109).

Скалният синдром теоретично се обяснява чрез последователно посочване на буквите от англ. cliff - скала:

C – Crisis

Криза: „Внезапно насилникът загубва контрол над гнева и реагира с проява на физическо насилие, което може да предизвика сериозни физически увреди или смърт“ (Горина, 2015, с. 11). Съпрузите или партньорите са качени на скала. Под тях има огромна пропаст. Двойката е в криза, която се състои в непрекъснати спорове и битки. Няма изход. Кризата обикновено се изостря, има кулминация на проблемите в двойката. Накрая жертвата може да бъде сериозно ранена или убита (Hicks, 2016, с. 104-109).

Много автори изследват проблемите с кризите в съвместния живот и в брака. Съществува т. нар. „екологичен модел“ за стабилността на двойката, според който има четири основни групи фактори, определящи успеха и стабилността на интимната връзка, брака и семейството. Те са:

- социално-икономическия контекст;
- специфични житейски събития;
- личностните особености на всеки от двамата;
- общуването, комуникацията между партньорите;
- уменията за конструктивно преодоляване на конфликтни ситуации (Бостанджиев, 2015, с. 40).

Съществуват различни видове кризи в отношенията между съпрузите или партньорите. Конфликтите, характерни за първата го-

дина от съществуването на семейството (двойката) се свързват най-вече с формирането на стилът на комуникация, търсенето и адаптирането на ценностните системи, с оглед удовлетворяване потребностите и интересите на двамата партньорите. Когато премине първият кризисен етап от развитието на семейната система, тогава стават актуални индивидуалните качества и потребности. При успешно съгласуване те предполагат стабилизиране на взаимоотношенията между двамата. Невъзможността или неспособността за адаптиране към различията на партньора и нереалистичните очаквания към него, могат да доведат до конфликти, които при неуспешно разрешаване достигат до разрыв и в крайна сметка до прекратяване на отношенията (Горинова, 2015, с. 10).

L-Ledge:

На ръба: Партньорите са достигнали връх на своите емоции. Взаимоотношенията им са изключително изострени. Става ясно, че жертвата ще трябва да скочи или ще бъде изтласкана, избутана от ръба. Тя трябва да знае, че няма връщане назад. Да избута насилника също е възможност, но определено не е добър вариант, защото означава, че ще отвърне на агресията с агресия, а това може още повече да озлоби насилника. От друга страна, тя може да го нарани или убие, но това също не предвещава щастлив край (Hicks, 2016, с. 104-109).

I-Important

Важно: Жертвата трябва да помисли и да вземе изключително важно решение дали да напусне насилника или да остане с него (Hicks, 2016, с. 104-109).

F-Feet

На крака: Ако жертвата реши да напусне насилника по своя воля, тя може би ще е способна да се възстанови, защото избира кога и как да скочи, приземява се на краката си, а не по лице и намалява вероятността да остане неподготвена или да бъде сериозно наранена (Hicks, 2016, с. 104-109).

F-Face

По лице: Ако жертвата реши да остане, тя може да бъде бутната от ръба на скалата неочаквано от насилника и тогава е по-вероятно да падне по лице и ситуацията да има фатален край (Hicks, 2016, с. 104-109).

Стъпка 9: Комуникация, общуване. Жертвата започва да търси някой, с когото може да сподели. Това означава, че може би се насочва към получаването на помощ и ле-

чение (Hicks, 2016, с. 18-19). Когато жертвата започне да споделя обикновено се появява чувство на срам, страх и тревога от ново насилие (Горинова, 2015, с. 20).

Един от най-често срещаните видове домашно насилие е т. нар. „социално насилие“, което се изразява в:

- ограничаващо, контролиращо поведение, ограничаващо социалния живот на жертвата или взаимоотношенията ѝ с другите;
- отделяне на жертвата от роднини и приятели;
- социална изолация;
- пълен контрол, дори ограничаване на движението на жертвата (с. 6)¹².

Това обяснява защо предприемането на тази стъпка е толкова трудно за жертвата. От една страна тя се страхува и срамува от мнението на околните. От друга страха – реално не са останали нейни близки и приятели, с които да спи. По този начин контролиращото поведение на насилника постига успешно своята цел.

Стъпка 10. Рехабилитация. Възстановяването може да протече по различни начини в зависимост от конкретния случай и потребностите на жертвата. При някои този процес е по-продължителен, а при други – по-кратък. Обикновено социалната работа включва консултиране, включване в групи за подкрепа, програми за въздействие, психологическа интервенция и т.н. (Hicks, 2016, с. 18-19). Вземането на решение за справяне, за излизане от ситуацията на насилие и за справяне с последиците от него, следва винаги са последвани от процеса на възстановяване, който често е труден за жертвата. В него основна задача на специалиста е да създаде наистина безопасно пространство за клиента и да изгради доверие към процеса на рехабилитация (Горинова, 2015, с. 20).

Paulina Flasch, Christine E. Murray, and Allison Crowe провеждат изследване за възстановяването на жертвите от преживяното насилие и дават за пример с един от участниците в проучването, който обяснява, че признаването на факта, че е жертва, е реално пър-

¹² Domestic and family violence and its relationship to child protection, Practice paper, April 2018, Department of Child Safety, Youth and Women, available at: <https://www.communities.qld.gov.au/resources/childsafety/practice-manual/prac-paper-domestic-violence.pdf>

вата стъпка към изцеление. Това е тема, която често се описва като съществена за лечебния процес, който включва различни форми на терапия и групи за подкрепа в допълнение към медицинската помощ, насочена предимно към физическите наранявания (*Flasch, Murray and Crowe, 2015*).

Стъпка 11: Обучение. Жертвата получава информация в различни посоки:

- Как да разпознава признаците на насилие?
- Как да се предпазва?
- Как да разчита предупредителните знаци?
- Към кой може да се обърне при нужда?
- Откъде може да получи помощ?

Жертвата трябва да знае как да запази своята безопасност и къде може да получи отговор на въпросите си (*Hicks, 2016, с. 18-19*).

Въпреки очевидния капацитет и на двата пола да извършват актове на насилие, фактите показват, че повечето престъпления са извършени от мъже срещу жени, което отразява най-лошото проявление на дисбаланса на половата власт в много интимни отношения. Обикновено държавната политика е в по-голямата си част ориентирана към пострадалите. Универсалният подход включва цялостна правна рамка, която се стреми да защити и подкрепи жертвите на домашно насилие, но практиката показва, че той не винаги е успешен (*Crowley, 2017*). Изисква се и участието на насилника, защото настъпването на успешна промяна в неговата личност е първа стъпка към предотвратяване на следващ евентуален акт на насилие с пореден интимен партньор.

Стъпка 12: Прекратяване на насилието. Това е изключително важна стъпка, защото на този етап потърпевшата или потърпевшият взимат решението да не бъде жертва отново. Работата на социалния работник/социалния педагог е да насочи жертвата към дълготрайност на това решение, независимо дали се отнася до настоящия партньор или всеки следващ (*Hicks, 2016, с. 18-19*).

Стъпка 13: Уведомяване на насилника за прекъсването на връзката. Може да се каже, че това е „най-страшният“ момент, защото е трудно да се предвиди реакцията на насилника. Безопасността на жертвата е основен приоритет, когато тя съобщава на насилника за раздялата си с него. Стъпката трябва да е много добре обмислена предварително.

Възможна е намесата на трети лица (например полиция, близки на жертвата, представители на институции). Това действие не бива да се предприема под въздействие на силни емоции, защото може да озлоби още повече насилника и да се стигне до фатален изход. Има случаи, когато необмислената заявка кара жертвата да съжалява за казаното щом отминат емоцията, а това дава възможност на насилника да продължи да я манипулира в бъдеще (*Hicks, 2016, с. 18-19*).

„Страхът от изоставяне и зависимостта също могат да бъдат причина за агресивно поведение при част от мъжете. Всяка ситуация, която напомня раздяла, поражда у тях гняв и ревност, които те насочват към партньорите си. Тези мъже успяват да потиснат страховете си само чрез постоянен контрол, който често прераства в унищожителна ревност“ (*Горинова, 2015 с. 9*).

Стъпка 14: Фактическа раздяла. Това е най-опасното време за жертвата. Дори тя да го напусне, насилникът може да продължи да я преследва, дебне, заплашва. И тук може да се стигне до сериозно нараняване. Преследването променя своя вид (естество): извинения, молби, обещания за по-добър съвместен живот (*Hicks, 2016, с. 18-19*). Всъщност, в известен смисъл, жертвите на домашно насилие са изложени на по-голяма опасност след раздяла, отколкото преди нея. Това означава, че раздялата с насилника не винаги решава проблема. Вместо това естеството и фокусът на насилието могат да придобият нова форма¹³. Тук попадат: дебненето, кибер-тормозът и заплашите.

Стъпка 15: Подготовка за нов живот. „Това е моментът, в който клиентът чувства, че е успял да се справи с травмата и вече може да продължи напред“ (*Горинова, 2015, с. 21*). Започват нови запознанства, срещи с приятели и използване на научени техники за изграждане на здрави отношения с околните (*Hicks, 2016, с. 18-19*).

Възстановяването от преживяното насилие включва вътрешни и външни спрямо личността преживявания.

Вътрешните преживявания включват:

- разпознаване на новата идентичност;

¹³ Rendell, K., Rathus, Z., & Lynch, A. (2000). An unacceptable risk: A report on child contact arrangements where there is violence in the family Annerley, Qld: Women's Legal Service.

- възприемане на свободата и възможността за управление на собствения живот;
- изцеление от психичните и физическите травми;
- насърчаване на приемането на действителността;
- прошка за не само за себе си, но и за насилника;
- лесно и бързо разпознаване на насилствени отношения;
- вземане на решение дали и как да се започнат нови интимни отношения;
- разбиране, че процесът на възстановяване ще бъде продължителен *Flasch, Murray and Crowe, 2015*).

Междудличностните процеси се определят като възникнали в социален контекст или във взаимоотношенията с другите и включват:

- изграждане на положителна социална подкрепа и взаимоотношения;
- използване на опита на друг човек със сходни проблеми, за да помага на другите, което обикновено се случва в групите за взаимна подкрепа и самопомощ *Flasch, Murray and Crowe, 2015*).

Стъпка 16: Нова връзка. Клиентът вече не е жертва и е готов да продължи напред със собствени усилия. Чувства се удобно в новите запознанства и контакти с хора. Дори е възможно да гради отношения с нов ненатрапчив и ненасилствен партньор. Има случаи, в които се правят опити за възстановяване на старата връзка, но без насилие в нея. За съжаление, тези опити обикновено не са много успешни (изисква се пълна промяна и у двамата партньори, която не винаги е постижима). Дори да се смени обстановката, спомените от преживяното натежават (*Hicks, 2016, с. 18-19*).

Г. Механджийска подчертава, че в социалната работа трябва задължително да се отчитат индивидуалните особености на клиента, на потребителя на услугата:

- неговите лични възможности, но и неговите лични ограничения, които ще предопределят резултатите;
- потенциалът за справяне със ситуации на трудност;
- слабостите и дефицитите, които възпрепятстват промяната.

И в научната литература и в социалната практика активно се поддържа тезата за „използването и усиляването на вътрешния лич-

ностен потенциал на клиента, на неговия собствен ресурс за справяне с трудните житейски ситуации; набляга се на хуманистичната ориентация в социалната работа и подкрепянето на самосъзнанието, собствените мотиви и потребности на клиента“ (*Механджийска, 2016, с. 144*).

По отношение на желаната промяна у насилника, Кен Хикс прокарва идеята за четирите букви “r”, които са свързани с неговото осъзнаване и стъпките към промяна в неговото поведение:

- отговорност – responsibility;
- угризение - remorse;
- поправка – repair;
- праведност – righteousness (*Hicks, 2016, с. 169-173*).

Първата стъпка е **отговорност**. Очаква се насилникът да поеме пълна отговорност за своето поведение, за извършените злоупотреби, за страданието на жертвата, за разделянето на партньорите. Не бива да се допуска да вини жертвата за своето поведение, а обикновено се случва точно това. Злоупотребата с наркотици/алкохол или травмиращи събития в детството му също не са оправдание за неговите действия, които включват някаква форма на насилие, каквато и да е тя (*Hicks, 2016, с. 169-173*).

Обикновено хората се държат по начина, който считат за подходящ. За да се промени това, е нужно:

- знание за неприемливото поведение;
- желание и съзнание за промяна;
- ценности, които биха променили отношението към другите и ще доведат до смислени действия (*Kinena, 2014, с. 4377*).

Когато човешкото поведение е мотивирано като цяло, очакванията за успех за големи. В този смисъл отговорността е база, стойност, мерило, положителна основа за постигане на желаната промяна (*Kinena, 2014, с. 4377*).

Втората стъпка е **угризение**. Редно е насилникът да изпитва угризение за извършените от него действия, особено когато започне да става свидетел на негативните последиствия, но това не е задължително, разбира се. Важното тук е, насилникът да обсъди своите чувства със съответния специалист, за да ги канализира и да ги превърне в творческа енергия, а не след време да доведат до нови прояви на агресия и непоносимост към партньора (*Hicks, 2016, с. 169-173*). Смята се, че

едно ефективно извинение трябва да съдържа следните четири елемента:

(1) Идентифициране на действията, които са наранили другия.

(2) Изразяване на съжаление за извършеното деяние.

(3) Обещание за въздържание от подобни действия в бъдеще.

(4) Предложение за трайно възстановяване на позитивните взаимоотношения (*Friedman, 2006*).

Третата стъпка е **поправка**. Ако е подходящо и приложимо, насилникът трябва да намери начин да компенсира жертвата за всичко, което ѝ е причинил. Това започва от промяна в начина на мислене и в начина на реакция спрямо конкретна ситуация. Насилието винаги е въпрос на избор. То не е задължително. Когато усети, че е афектиран, насилникът може да напусне помещението или да предприеме друго действие, вместо да нарани човекът, който провокира неговия гняв. Уменията за справяне с гнева също е нужно да се развиват. За да успее да спре цикълът на насилие, извършителят трябва да промени начина си на мислене, действие и реагиране; да промени поведението си (*Hicks, 2016, с. 169-173*).

Четвърта стъпка се нарича **праведност**. Свързва се още със справедливостта или идеята, че всяко зло деяние в крайна сметка се наказва. Тази концепция е може би най-трудна за приемане от насилниците. Много от тях смятат, че са били оцетени от правосъдната система, обидени са (ядосани) на полицията, на служителите на реда или са на мнение, че жертвата преиграва.

Концепцията се състои в приемане на едно от следните:

- да действа в съответствие с божествена/висша сила (например Бог в някои общества);

- да се съобразява с моралните закони;
- да приема и да се подчинява на закона;
- да следва някаква друга идеология, която да му помогне да стане по-добър човек във всички области на неговия живот (*Hicks, 2016, с. 169-173*).

Тези четири стъпки са изключително важни за „поправянето“ на насилника. До вчера неспазването на закона, манипулациите, изневерите, побоят, заплахите и т.н. са били действия, които ги устройват. Те не си дават сметка, че това поведение има разрушителни последици и за тях самите. С помощта на

специалиста те трябва да обмислят своето неприемливо поведение и да се съсредоточат върху утвърждаването на по-положителни и продуктивни качества. Любопитен факт е следният: има случаи, в които насилникът преминава успешно програма за възстановяване, а жертвата отказва. След това двамата правят опит да се съберат отново, но насилникът стига до заключение, че вече е съзрял повече и не желае да живее с жертвата, защото тя е останала на същото ниво от развитието си (*Hicks, 2016, с. 169-173*).

Заклучение

Домашното насилие над жени и деца е доста широко разпространено, особено в по-бедните държави, но изследванията в тази област все още са оскъдни, което може да каже и за превантивната дейност. Създателите на програми за превенция задължително трябва да:

- проучват готовността на държавата да прилага на практика подобни превантивни дейности;
- готовността на държавната и местната власт да сътрудничат;
- знаят, че медиите имат важна роля за предотвратяване на насилие;
- се насочат към развитие на добри практики и мултидисциплинарни подходи, включително здравни, правни, социални, религиозни и икономически (*Coluccia, Hassanb, 2014 с. 351*).

В заключение може да се каже, че предложените съвременни подходи за изследване на това явление, са изключително работещи и ползотворни, както за потърпевшите, така и за извършителите на домашно насилие. А обществената ангажираност с този проблем показва реално характеристиките на обществото, в което живеем. Колкото повече се неглижира, толкова повече насилственото поведение се толерира, възприема и позволява. Това означава, че жертвите не могат да разчитат на разбиране и подкрепа. Всеки гражданин има социална отговорност и преодоляването на феномена домашно насилие е част от нея.

Литература

1. Бостанджиев, Р. (2015) Възможности за развитие на партньорската компетентност в интимните отношения и в семейния живот.

Съвременна хуманитаристика, бр. 2, Бургас, с. 33-42.

2. Горинава, М. М. (2015) Консултиране в група на жени, жертви на домашно насилие. Автореферат на дисертация, София, с. 1-51.

3. Димитров, Г. (2019) Партньорство между институциите при социална защита от домашно насилие. Автореферат, София.

4. Механджийска, Г. (2015) Индивидуалните планове в социалната работа – методически въпроси. Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Факултет по педагогика, Книга Социални дейности, Том 108, с. 91-119.

5. Механджийска, Г. (2016) Мониторинг в социалната работа по случай. ВТУ „Св. Кирил и Методий“, Социално-икономически анализи, Книга 2/2016 (10), с. 140-146.

6. Agnihotri, A. K., Agnihotri, M., Jeebun, N. & B. Purwar (2006) Domestic violence against women – an international concern. *Clinical Knowledge. Torture*, volume 16, number 1, pp. 30-40.

7. Avdibegovic, E., Brkic, M., Sinanovic, O. (2017) Emotional Profile of Women Victims of Domestic Violence. *Mater Sociomed.* 2017 Jun; 29 (2), pp. 109-113, DOI: 10.5455/msm.2017.29.109-113.

8. Bell, M. K. and A. E. Naugle (2005) Understanding stay/leave decisions in violent relationships: a behavior analytic approach. *Behavior and Social Issues*, 14, pp. 21-45.

9. Coluccia, E. and Gh. Hassanb (2014) Prevention of domestic violence against women and children in low-income and middle-income countries. Volume 27, Number 5, September 2014, 0951-7367, Wolters Kluwer Health, Lippincott Williams & Wilkins, *Psychiatry, medicine and the behavioral sciences*, pp. 350-357.

10. Crowley, L. (2017) Domestic Violence Perpetrator Programmes in Ireland – Intervention Required! *International Journal of Law, Policy and the Family*, Volume 31, Issue 3, pp. 291–310, <https://doi.org/10.1093/lawfam/ebx010>.

11. Flasch, P. Murray, C. E., & Crowe, A. (2015) Overcoming abuse: A phenomenological investigation of the journey to recovery from past intimate partner violence. *Journal of Interpersonal Violence*, <http://dx.doi.org/10.1177/0886260515599161>.

12. Flury, M., Nyberg, E., Riecher-Rössler, A. (2010) Domestic violence against women: definitions, epidemiology, risk factors and consequences. *The European journal of medical sciences*, doi:10.4414/smw.2010.13099.

13. Friedman, H. H. (2006) The Power of Remorse and Apology. *Journal of College & Character*, Volume VII, No. 1, January 2006, provisional account Unauthenticated, 108.46.2.148.

14. Dillon, G., Hussain, R., Loxton, D. and S. Rahman (2013) Mental and Physical Health and Intimate Partner Violence against Women: A Review of the Literature. *International Journal of Family Medicine*, volume 2013, Article ID 313909, <https://doi.org/10.1155/2013/313909>.

15. Hicks, K. I. (2016) Eleven Building Blocks of Domestic Violence Prevention, ISBN 978-193891128-6, Published by: Nicole Lauren-Joy Hicks, Inc, p. 1-235.

16. Kinena, K. (2014) Responsibility as a condition for meaningful action. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 116, pp. 4375 – 4378. Available online at www.sciencedirect.com.

17. Lanier, Ch. and M. O. Maume (2009) Intimate Partner Violence and Social Isolation Across the Rural/Urban Divide. *Violence Against Women* 15 (11), pp. 1311–1330, DOI: 10.1177/1077801209346711.

18. Patra, P., Prakash, J., Patra, B. and P. Khanna (2018) Intimate partner violence: Wounds are deeper, *Indian J Psychiatry*, 60 (4): pp. 494–498, doi: 10.4103/psychiatry.IndianJPsychiatry_74_17.

Мария Стоянова Дишкова
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Педагогика и методика на обучението“
Адрес: 8000 Бургас, бул. „Проф. Яким Якимов“ 1

e-mail: dishkova.maria@gmail.com



НОВ СТРАТЕГИЧЕСКИ ФОКУС НА ЦИФРОВИЗАЦИЯ, УПРАВЛЕНИЕ И ЦИФРОВА ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ

Николай Атанасов

A NEW STRATEGIC FOCUS OF DIGITALIZATION, MANAGEMENT AND DIGITAL PERSONALIZATION

Nikolay Atanasov

ABSTRACT: The report outlines a sense and importance of Eurodigitalization in the transition between two decades and two European Union Strategies. There is considered an issue about a need to pursue a specific strategic focus that determines higher smart and sustainable economic growth, digital market and free access to digital resources for business, administration, institutions and citizens. It is revealed as an important content element in creation, experimentation and management of theoretical and applied research, knowledge and value of transformations, growth and development in the economic, social, scientific, educational and cultural potentials of subject, organization and society for overcoming various types of crises, as well as for sustainability and progress with novelties and innovations. A leading point works through analytical thinking and a logical cognitive axiological approach. In the conclusions are summarized interesting results of reflections and new knowledge.

Key words: strategic thinking, digitalization, strategic management, digital personalization, philosophy of economy, philosophy of digital society, eurostrategy, europeanism

В края на второто десетилетие на XXI в. няколко кризи в обществата надделяват над множество от стратегии и регулации както на национално ниво, така и на европейско и световно ниво. А кризисното управление в икономическия и социалния живот отново напомня за огромна празнина в трансформациите на основата на същността и управлението на информацията и знанието, което достига неизвестно досега ниво на сложност на материя, идеални решения и модели на управление. Въпреки това продължава търсенето и създаването на нови стратегии като инструмент на управлението. То показва необходимост от нов стратегически фокус и инструменти, както и от навременна, достоверна и всеобхватна информация с интегриращи, хармонизиращи и защитни функции за ефективно управление, надеждностни цифрови системи и сигурни регулатори, технологии и мениджъри с нови знания и ценности, убеждения и норми на поведение в развитието на цифрова персонализация, цифрови пазари и цифрово общество.

Цифровизацията ще навлезе в следващото, третото десетилетие на XXI в. с нов евростра-

тегически фокус на управление и ценности на растеж на „Цифрова Европа – конкурентна, зелена и цифрова”. [1]

Системно предизвикателство са високоуспешните цели, ценности и нови модели на стратегическо организационно, личностно и управленско мислене, образование и култура, които предопределят продължителен хоризонт на растеж с водеща стъпка – цифровата информация, виртуалното знание, широкохетерогенни ресурси и ценности в условия на ускоряващи се отговори и универсални решения на различни по вид кризи в обществото, Европа и света. А важен същностен проблем на субекта и организацията са цифровата персонализация, стратегическият фокус на устойчивост и растеж на икономическата и социалната идентичност, които се формират, изчезват или развиват с изследванията и иновациите, възпроизводството и новите научни открития, модели на бизнес, индустрии, личността и обществото.

Без формиране, поддържане и усъвършенстване на икономическите компетенции и нови ключови цифрови умения и инструменти е невъзможно да се ползват и ефективно управ-

ляват информацията и знанието не само в системите, обучението и образованието, науката и културата, но и в съвременните общества и пазари. И това се случва и подпомага от интелигентни противокризисни модели на изследвания, образование и управление на иновации и инвестиции.

Цифровото бъдеще на Европа – с нов стратегически фокус

Европейската Комисия (ЕК) представи свои нови стратегии за данни и изкуствен интелект на 19 февруари 2020 г. В тях са разкрити идеи и дейности за цифрова трансформация, които работят за всички, отразявайки най-доброто в Европа. По думите на председателя на ЕК г-жа Урсула фон дер Лейен: *„Днес ние представяме нашата амбиция да оформим цифровото бъдеще на Европа. Тя обхваща всичко – от киберсигурност до критическа инфраструктура, от дигитално образование до умения, от демокрация до медии. Искам цифровата Европа да отразява най-доброто от Европа – отворена, справедлива, разнообразна, демократична и уверена.“* [2]

Европейското общество ще бъде задвижвано от цифрови решения, които поставят хората на първо място, отварят нови възможности за бизнеса и стимулират развитието на надеждни технологии за насърчаване на отворено и демократично общество, жизнена и устойчива икономика. Цифровизацията е ключов фактор в борбата срещу изменението на климата и постигането на зелен преход. Европейската стратегия за данни и вариантите на политиката за осигуряване на човешко ориентирано развитие на изкуствения интелект (AI) са първите евростъпки към оформянето на цифровото бъдеще на Европа. То ще обхване сферите от киберсигурност до критична инфраструктура, от умения до дигитално образование, от демокрация до медии. Информацията, нейното качество и интелигентно управление едновременно със знанието, ползите и ценностите на субекта и хората са в стратегическия фокус на цифровизацията, производството, потреблението и смисъла на живота. [3]

Европа има всичко, за да е начело стратегически в световната конкуренция с „Големите данни“ (Big Data), съхраняването на технологичен суверенитет, индустриално лидерство и устойчива икономическа конкуренто-

способност в полза на европейските потребители. Достъпът до цифровите големи данни на бизнеса и множество от малки и средни предприятия (МСП) е предпоставка за създаване на повече стойност за европейците чрез разработване на приложения за изкуствен интелект в икономическия и социалния живот. [4]

Но проблем – същностното, което е преходно подходящо и универсално най-подходящо за цифровизация и включване в системите на субекта, организацията и обществото. То е невъзможно без цифровата персонализация, безопасност, надеждност и сигурност на цифровата информация, качество и ефективност на управление на знанието и иновациите с новооткритото, новопостиганото и ценностите, не само на бъдещето в системите и технологиите, търсенето и потреблението на продукти и услуги с тях.

Увеличаването на цифровите ресурси и интегрирането им изисква нова изследователска икономическа и управленска култура, осигуряване и дългосрочна поддръжка на цифрова надеждност и интелигентността на цифровите технико-икономически системи (ТИС), социално-икономически системи (СИС) и технологии.

Европа – надежден цифров лидер

Цифровите технологии ще бъдат от полза за гражданите и бизнеса по различни и многообразни начини, ако се използват по предназначение. Три са ключовите цели в цифровизацията и цифровите технологии през следващите пет години: **технология, която работи за хората; справедлива и конкурентна икономика; отворено, демократично и устойчиво общество.**

Ще продължи евронадграждането на технологиите, научните изследвания, иновациите и изобретателността със силна защита на правата и основните ценности. Новите евростратегически рамки и политики ще дадат възможност да се внедряват авангардни цифрови решения и технологии, да се засили капацитетът за киберсигурност на Европейския съюз (ЕС). Ще продължи запазването на отвореното, демократичното и устойчивото общество на ЕС и цифровите инструменти, които подкрепят тези принципи. Отвореното, демократичното и устойчивото еврообщество ще следва собствен път в глобалната конкуренция,

базирано на стойността и приобщаваща цифрова икономика и цифровизация, правилата на пазара и отвореността, като работи в тясно сътрудничество с международните си партньори. [5] Но то е невъзможно без дългосрочен субстанциален фокус на качество на информацията и управление на знанието.

Европа – лидер в надеждността на системите с Изкуствен интелект

Европа е с потенциал да стане световен лидер в надеждността на системите за разузнаване с Изкуствен интелект (ИИ/AI), които безопасно се използват и прилагат. Супермодерните изследователски центрове, сигурните цифрови системи и стабилната позиция в робототехниката, както и конкурентоспособните сектори за производство и услуги от автомобилостроенето до енергетиката, от здравеопазването до селското стопанство са основа за нов ценностен цифров растеж в компютризацията и нейния капацитет. В своята Бяла книга, ЕК предвижда дългосрочна рамка за достоверно разузнаване с ИИ, основано на върховите постижения и доверието. Целта е да се мобилизират цифровите ресурси в партньорство с частния и публичния сектор по цялата верига на стойността и да се създават правилни стимули за ускоряване на внедряването на ИИ, включително от по-малките и средни предприятия. [6]

Интересно предизвикателство е работата с изследователската общност за привличането и запазването на талантите. Изграждането на доверие е важно, защото системите с ИИ са сложни и носят значителни рискове в определени условия. Нови правила ще се справят с високорисковите системи с ИИ, без да се натоварват твърде много по-малко рисковите системи. Ще продължи да се прилагат строги правила на ЕС за защита на потребителите от нелоялни търговски практики, защита на личните данни и неприкосновеността на личния живот. [7]

Стратегическата рамка за развитието на ИИ е основана и на резултатите от работата, извършена от експертна група на високо евро-равнище по изкуствен интелект, която през април 2019 г. представи *Етични насоки за надежден ИИ*. А свободен дебат за човешкия и етическия изкуствен интелект и използва-

нето на Големите данни (Big Data) за създаване на богатство за обществата и бизнеса е в началото на преход към здрава, Зелена планета и нов цифров свят. [8]

Европа – лидер в икономиката на данни

Непрекъснато нараства количеството данни от бизнеса и публичните органи и институции. А следващата вълна от индустриални данни ще променя смисъла и начина, по който се произвежда, консумира и живее. Проблем е, че по-голяма част от цифровия икономически потенциал остава неизползван или изпълнен по стойност и ценност.

Европа е с всичко необходимо, за да е лидер в нова цифрова икономика на данни: най-силната индустриална база в света, като МСП са жизненоважна част от индустриалната основа, технологиите и уменията с ясна стратегическа визия. За тази цел е приета *Европейската стратегия за данни*, а чрез нея ЕС се превръща в модел за подражание и лидер за общество, овластено от данни. Тя има за цел да създаде реално европространство за данни и единен пазар на цифрова информация, за да отключи неизползваните данни, които свободно да функционират в рамките на ЕС между секторите за ползване от бизнеса, изследователите и публичните администрации. Гражданите, предприятията и организациите е необходимо да бъдат овластени, за да вземат по-добри решения въз основа на прозрения, получени от нелични данни, които са достъпни за всички, независимо дали са публични или частни, стартиращи или гигантски. [9]

ЕК ще предложи да се установи правилната регулаторна рамка по отношение на управлението на данните, достъпа и повторната употреба на данни от бизнеса, между бизнеса и правителството и в рамките на администрациите. В нея се включва създаването на стимули за споделяне на данни и установяването на практически, справедливи и ясни правила за достъп и използване на данни, които са в съответствие с европейските ценности и права, например за защита на личните данни, защита на потребителите и правилата на конкуренцията, както и по-широко да се предоставят достъпни данни от публичния сектор чрез

отваряне на набори от данни с висока стойност в целия ЕС и позволяване на повторното им използване за нововъведения на върха. [10]

Освен това ЕК подкрепя развитието на технологическите системи и следващото поколение цифрови инфраструктури, което ще даде възможност на ЕС и всички участници да разберат възможностите на икономиката на данни, като ще се допринесе за инвестиции в европейски проекти за високоценно въздействие върху европейските пространства от данни, надеждни и енергийно ефективни облачни инфраструктури. Ще се предприемат специфични действия за изграждане на европейски пространства от данни, например в промишленото производство, екологичната среда, мобилността и здравето. Ще се работи за по-нататъшно намаляване на различията в цифровите умения сред европейците и ще се проучи как да се даде по-добър контрол на гражданите над това, кой може да има достъп до техните генерирани от машините данни.

От 2014 г. ЕК предприе редица стъпки за улесняване на развитието на гъвкави данни за икономиките като Регламента за свободния поток на лични данни, Законът за киберсигурността, Директивата за отворените данни и Общият регламент за защита на данните. През 2018 г. Комисията представи за първи път *Стратегия за ИИ и съгласува координиран план за нея* с държавите-членки. [11]

ЕК ще представи през 2020г. Закон за цифровите услуги и Европейски план за действие за демокрация, ще предложи и преглед на регламента за eIDAS, ще засили киберсигурността чрез разработване на Съвместно звено за киберсигурност.

Европа ще продължи да изгражда съюзи с глобални партньори, използвайки своята регулаторна сила, изграждане на капацитет, дипломация и финанси за насърчаване на европейския модел на цифровизация. Бялата книга за ИИ е предоставена за обществено обсъждане до 31 май 2020 г. Събира се и обратна информация относно стратегията за данни, като се предприемат допълнителни действия в подкрепа на развитието на надеждностен ИИ и икономиката на данни (IP/20/273). [12]

Нова индустриална евростратегия

В подкрепа на европейското индустриално лидерство *нова индустриална стратегия на*

ЕК ще подпомогне работата за постигането на три основни приоритета: *поддържане на глобалната конкурентоспособност на европейските индустрии и равнопоставеност в ЕС и световен мащаб*, като ЕС стане климатично неутрален до 2050 г. и ще оформи цифровото бъдеще на Европа. Стратегията определя основните двигатели на европейската индустриална трансформация и предлага цялостен набор от бъдещи действия, включително:

- План за действие за интелектуална собственост за поддържане на технологичния суверенитет, насърчаване на условията на глобално ниво, по-добра борба с кражбите на интелектуална собственост и адаптиране на правната рамка към зеления и цифровия преход;

- развитие на текущия преглед на правилата за конкуренция в ЕС, включително качеството на текущата оценка на контрола върху сливанията и проверка на годността на насоките за държавна помощ, като се гарантира, че европравилата са подходящи за икономика, която се променя бързо, все по-цифрово и правилата е необходимо да стават по-зелени и по-обща за развитие на цифрови конкурентоспособности;

- необходимост от лоялна конкуренция в ЕС и в чужбина; като компаниите се възползват максимално от своя набор инструменти за механизми на търговска защита; до средата на 2020 г. ЕК ще приеме Бяла книга за справяне с изкривяващи ефекти, причинени от чуждестранни субсидии в единния пазар и за справяне с чуждестранния достъп до обществени поръчки и финансиране от ЕС. Въпросът, свързан с чуждестранните субсидии, ще бъде разгледан в предложение за правен инструмент през 2021 г. Това е в синхрон с текущата работа за укрепване на глобалните правила за индустриални субсидии в Световната търговска организация и действия за справяне с липсата на реципрочен достъп за обществени поръчки в трети страни;

- комплексни мерки за модернизиране и декарбонизиране на енергоемките индустрии, подкрепа за устойчиви и интелигентни индустрии за мобилност, за насърчаване на енергийната ефективност, засилване на съществуващите инструменти за изтичане на въглерод и осигуряване на достатъчно и постоянно снабдяване с нисковъглеродна енергия на конкурентни цени;

- увеличаване на индустриалната и стратегическата автономия на Европа чрез осигуря-

ване на доставките на критически суровини чрез План за действие за критическите суровини и фармацевтични продукти, базиран на нова фармацевтична стратегия на ЕС чрез подкрепа за развитието на стратегически цифрови инфраструктури и ключови способстващи технологии;

- Съюз за чист водород за ускоряване на декарбонизацията на промишлеността и поддържане на индустриалното лидерство, последвано от съюзи за нисковъглеродни индустрии и за индустриални облаци и платформи и суровини;

- допълнително законодателство и насоки относно зелените обществени поръчки;

- обновен фокус върху иновациите, инвестициите и уменията. [13]

В допълнение към цялостен набор от действия, както хоризонтални и за конкретни технологии, ЕК ще анализира систематично рисковете и потребностите на различните индустриални екосистеми, работейки в тясно сътрудничество с приобщаващ и отворен *Индустриален форум*, който ще бъде създаден до септември 2020 г. Той ще се състои от представители на промишлеността, включително МСП, корпорации, социални партньори, изследователи, както и държави-членки и институции на ЕС. При необходимост ще бъдат призовани експерти от определени сектори да споделят своите знания. Годишните Дни на индустрията на ЕК ще продължават да обединяват всички участници през евростратегическия индустриален период.

Нова стратегия за МСП

МСП са с ключова роля в индустриалната основа на Европа, като осигуряват две от три работни места и са център за успеха на следващия нов индустриален подход. *Новата стратегия за МСП* има за цел да помогне на МСП да ръководят своите преходи на растеж, което означава и осигуряване на достъп до правилните умения. За да изгради капацитет на МСП за тези преходи, ЕК ще модернизира Европейската мрежа за предприемачество със специализирани съветници за устойчивост. Ще се разширят центровете за цифрови иновации във всеки регион, за да се даде възможност на МСП да интегрират цифрови иновации. Това отворя нови възможности за доброволчество и обучение по цифровите системи и технологии. [14]

За да улесни работата на МСП на единния пазар и извън него, ЕК предлага действия за премахване на регулаторни и практически бариери за извършване на бизнес и увеличаване на мащаба на дейностите. Сред тях ЕК активизира усилията си за осигуряване на бързо плащане, по-специално чрез нова виртуална обсерватория, както и чрез алтернативно разрешаване на спорове. За разширяване на достъпността на МСП в публичното пространство ЕК ще подкрепи Фонд за първоначални публични предложения за МСП в рамките на прозореца за инвестиции за МСП. Освен това ще се даде възможност на женското предприемачество чрез стимулиране на инвестиции в компании и фондове, ръководени от жени. [15]

Освен това ЕК приканва държавите-членки да осигурят помощ на предприятията на едно гише. Целта е ЕС да бъде най-доброто място за стартиране на бизнес и растеж. Тя ще работи с държавите-членки по европейски стандарт за стартиращи нации, за да споделя и приема най-добрите практики за ускоряване на растежа на високотехнологични МСП и стартиращи предприятия. За да се осигури политическия ангажимент за тези мерки, пратеникът на ЕС на високо равнище на МСП ще гарантира тясно партньорство и координация с държавите-членки на ЕС чрез национални пратеници на МСП, както и с регионални и местни власти. Той също така ще засили перспективата за МСП в законодателството на ЕС. [16]

Единен пазар за евробизнеса и потребителите

Единният пазар е едно от най-големите постижения на ЕС и осигурява на европейските предприятия огромен вътрешен пазар. Той стимулира конкуренцията и търговията в рамките на ЕС, Европа и света. Предоставя на гражданите по-голям избор на стоки и услуги и повече възможности за заетост и предприемачество. Тя дава на европейските компании необходимия ефект, за да станат лидери на световната икономическа сцена. Въпреки това европейците продължават да изпитват пречки, които им пречат да използват изцяло потенциала на Единния пазар. Прогнози показват, че премахването на тези бариери може да доведе до около 713 милиарда евро до края на третото десетилетие. [17]

Докладът на ЕК за пречките на Единния пазар идентифицира широк спектър от затруднения от гледна точка на европейските предприятия и потребителите. В него са посочени първопричините за подобни бариери: ограничителни и сложни национални правила, ограничен административен капацитет, несъвършено транспониране на правилата на ЕС и тяхното недостатъчно прилагане. За да се справи с тези бариери, ЕК прие План за действие за по-добро прилагане на правилата за Единния пазар, чиято цел е да се преодолеят пречките, произтичащи от нарушенията на законодателството на ЕС.

Планът за действие е основаван на подновено партньорство между държавите-членки и ЕК, които споделят отговорността си да гарантират правилното използване и прилагане на правилата за Единния пазар. В този контекст, съгласно Плана за действие, се създава съвместна работна група на ЕК и държавите-членки за засилване на сътрудничеството в прилагането на правилата за Единния пазар. А от своя страна ЕК подкрепя националните и местните власти в усилията им за правилно прилагане на еврозаконодателството и предприемане на твърди действия срещу нарушения на правилата на Единния пазар. [18]

Цифрови трансформации и цифрова персонализация – субстанциални проблеми и стратегически перспективи

В пространството на цифровите преобразования, системи и технологии за процесите на мисленето, познанието и управлението на цифровите ресурси е необходим същностен център-фокус от различни измерения на човека и битието, видове на информационно-познавателни и ценностни единици, особено за обектите и субстанцията на ценното, продуктите и услугите в социално-икономическия живот. Защото която и да е определена преходна стойност и универсална ценност на вещь или продукт и услуга са важен източник на смисъл и значение на ценното, което не изчезва само с промяната на стойности.

Да се разбира точно и правилно какво се случва в ценностен контекст на предмети и услуги в епохата на цифровизацията са необходими широки компетенции и умения, критическо мислене и самоанализ. Специфично затруднение е да се определят същностно

точно по мяра, нива и степени единството на различни измерения и противоречия в субекта и прецизността на управление на знанието, мултидисциплинарната и експертната среда на наблюдение и системи на решения.

Сложен познавателен субстанциален ценностен проблем е динамическата трансформация на различни по вид кризисни ситуации, сложни рискове и потребности от нови интердисциплинарни компетенции, знания и опит, особено на ключови умения в образованието и бизнеса относно цифровизацията и перспективите на пазарите на труд, изискванията на бизнеса и развитието на икономическа идентичност с маркетингови цифрови умения и култура на личността и организацията, защото същността на промените е със субстанциална основа в управлението на информацията, знанието и ценностите. Например за развитието на ключовото умение на "ученето да се учи". [19] То е невъзможно да има стратегическо бъдеще без развитие на философията на управлението, икономиката, науката, образованието и културата.

В този смисъл е необходимо да се изследва и изгражда нов дългосрочен многомерен ценностен фокус за бързо надеждно разкриване на новопоявяващи се рискове и нови регулации със специфични нови преходни и универсални цифрови компетенции и ключови умения за преодоляване на затрудненията на субекта, организацията и обществото. То е невъзможно без развитие на научната метрика, без ТИС и СИС, както и нови приложни в бизнеса и обществото единни индикатори, корелации и инструменти за надеждност, качество и по-сигурна оценка на информацията, знанието и ресурсите в генериране на ефективни изследователски и творчески идеи, поддръжка на идеали, разкриване и развитие на нови ценностни перспективи на управление на информацията, знанието, за развитието на цифрова персонализация и съзнание и икономическото цифрово културно наследство.

Повишаването на социалния статус и многосистемна роля на цифровото икономическо знание и култура е невъзможно без увеличаване на инвестициите в научните основни и приложни изследвания на субстанциалните проблеми на субекта и организацията, индивидуалната и социалната сигурност, продуктите и услугите, пазарите, новопоявящите се технологии и институции в обществото, независимо дали те са едновременно в растеж или

с кризи и в нови структурни социално-икономически трансформации.

Икономическото и социалното пространство е все по-натоварено в информационно, познавателно и ценностно отношение. Но то не отразява равнозначно например едновременно невероятните свойства на продукти и услуги на търсене и предлагане, цифрова култура и безопасност, и ефективното управление на ресурсите в системите на вътрешен и външен експертен контрол на субекта и организацията, поддръжката и пълномерното ценностно развитие на социално-икономическо ниво. Пространствените измерения са само част от развитието, например на обективното описание и присъствие на елементи и техни обекти от активи и пасиви, изследвания и творчество на цифровата субстанция и качество на мислене, познание и действия в търсенето и предлагането.

Противоречията на краткосрочните и дългосрочни трансформации и развитие се разширяват както в реалността, така и във виртуалната цифрова среда на представяне, оценка и управление на продукти и услуги не само от културното наследство. Основни проблеми са въпросите на систематичната верификация и валидация като субстанциален въпрос на цифрова персонализация, идентификация и ценностна перспектива за намиране на най-успешни, ефектни и ефективни решения в управлението на икономически и социални ресурси.

Предизвикателство са високоинтелигентните национални европейски и цивилизационни дългосрочни ценности и техният растеж. Става въпрос за стратегически устойчив растеж с принос на българско и евробългарско научно, творческо и изобретателско мислене и философски изследвания на качеството на информацията, знанието, икономическата идентичност, национална култура и мултикултура.

Социалната цифрова мобилизация чрез социалните мрежи в Интернет и др. информационно-комуникационни системи и мрежи разширява динамично своя хоризонтален обхват на присъствие и значимост в комуникациите и съзнанието на хората, в това число и до нов вид ресурси на цифрово знание и управление. Проблем – изоставащата по скорост на растеж, например т.нар. „медийна грамотност“ и качество на знание и култура в мрежите, ефективно търсене и потребление с информационни активи и пасиви, огромни бази

данни и особено облагородяването на критическото мислене, конструктивното мислене и конкурентното перспективно вземане на решения с цифрови продукти и услуги.

Някои онтологически проблеми и когнитивни проблеми-перспективи за развитие на изследователско-творчески компетенции и умения относно цифрова персонализация и аксиологическо мислене на продукти и услуги са:

- същностното новоценностно ядро на многомерни системни и несистемни противоречия между мяра/метрика и рационална мисъл/аналитика на определена форма и съдържание на даден инфообект/субект;

- подобряването и увеличаването на реалността на дългосрочен знаков фокус на цифровата информационна единица по измеренията на пространството с разширяване на обективната и субективна информационно-познавателна ценност на знаците-символите в различните измерения на пространството, релативистичност на информационните системи и същността на субекта и организацията;

- развитието на многомерен център на икономическо аксиологическо знание на системни ефекти на информационна многомерност с присъщностен ефект на източник на субстанциална ценност и неговата информационна интелигентна надеждност с помощта на ТИС и СИС в ключова стратегическа ценност;

- проблематичното привличане на нерешени въпроси и значимост на данни и знания без отделяне на обективния им смисъл и значение на универсална потребност от същността на човека, системите, организациите и обществото, което често остава само субективен личностен проблем или социално-икономически проблем на даден субект, организация и общество;

- необходимост от нови научни открития, иновации и стратегическа перспектива със или без съвременните системи и технологии за нов пълноценен цифров фокус в измеренията на пространството, за да не се загубват нито информация, нито знание, нито личността и хората с каквото и да е измерение на всичко съществуващо или битието.

Важни философски и стратегически проблеми пред субекта, личността и организацията остават следните:

- разпиляването на информационни единици по измеренията не само на пространството и времето със загуба, пропуск и липса на

ценност в управление на знанието; недостатъчно ефективен оптимален формат на информационните обекти и субекти в ролята им на център на знание, фокус на ценности и работещ релативизъм на системите;

- повишаването на ролята на някои ключови елементи на цифрова персонализация като задълбочаване на самонаблюдението и самоанализа с ефекти на отражение, концентриране и управление на фокуси от ценности, знание, потребление и приложение на цифровите ресурси в системите на външната среда относно същността на цифровите компетенции и умения на субекта като състояние, присъствие и участие в събития на цифровата среда чрез цифровите устройства, системи и технологии;

- неизбежната по противоречия рационалност и реалност на мисленето и знанието, действието и целите на управление на стойностни и ценностни баланси и перспективи на вътрешни и външни структури на обективното и субективното знание по същност, цел и нови невероятни страни на ценното;

- бързите и високоскокови колебания на финансови и икономически стойности на продукти и услуги с увеличаване на грешките, изключенията, загубите и провалите без оценка на информационната им надеждност и дълговременна ценност на познавателни активности и пасиви, човешки, технически и технологически ресурси, което повишава стойността и риска в управлението на икономическите процеси, процедури и релативистичност;

- разширяването и усложняването на мултидисциплинарната основа на изграждане на точен многосистемен успешен стратегически фокус на личността и организацията, което включва разнообразни по вид анализи, нови бизнес модели и оптимални ценностно-логически решения на различни субстанциални изследователски и творчески аксиологически противоречия между теорията, рационализацията и практиките на икономическото и социологическото знание и радагими с нови универсални по-малки по стойност, но по-ценностни перспективни научни знания за същността на ценното, аксиологическото мислене и цифрова персонализация;

- недостатъчното пълноценно експлициране на национални родолюбиви конкурентни свойства в продуктите и услугите, както и качества от българската икономическа идентичност, култура и ценности на евроидентичност адекватно и пълноценно по същност на

знанието, иновациите и стратегическите перспективи, и др.

Продължителните кризисни явления и кризисни ситуации през десетилетието показват необходимост от специално по същност ценностно внимание, знание и култура към състоянието, обучението и развитието на стратегически кризисен мениджмънт, свързан с бизнеса, академизма, образованието и културата, от които се самоопределя основата и качеството на управлението на риска на растеж, престиж и развитие на субектите, организациите и обществото.

Цифровизацията, цифровата персонализация и тяхната системна поддръжка, изследвания и иновации изискват развитието на стратегически фокус от приоритети, субстанциални компетенции, нови ключови приоритети и приноси в Творческото общество, Единния Цифров пазар и културно наследство, детерминирани от стратегически новости.

Инвестирането в образование и иновации носи ценностен икономически и социален риск. Затова в условията на кризисните икономики и общества помагат стратегическото кризисно, аксиологическо и иновационно мислене и познание. Те представят присъствие на по-висока готовност и върхова степен на реалност за изследвания, поддръжка и развитие на определени способности на системите и технологиите, моделите на симулации и вземане на решения за оценка и кризисно управление на ресурсите с надеждност на информацията и знанието в нови перспективи, планове и програми.

Стратегическата среда ще продължи да се развива, като за стратегическото аксиологическо критическо мислене дългосрочно влияние ще оказват същностните противоречиви динамични политически, социално-икономически, технологически, научно-технически, образователни и културни процеси, което поставя по-високи изисквания към програмите в образованието, обучението и подготовката, предприемачеството и стратегическото планиране, програмиране и бюджетиране.

Развитието на цифровизацията включва развитие на цифрова българска икономическа идентичност и култура с нови интегрирани системи и технологии и цифрови пазари. Но нови проблеми, опасности и предизвикателства на информационни и цифрови особености на изследвания при трансформациите и управлението на активите в кризисните ситуа-

ции и социално-икономически шокове, защита и растеж на българската идентичност през 21-ви век ще се появяват вследствие на:

- развитието на нови инициативи за разширяване и задълбочаване на качеството на икономическото мислене и култура, привлекателността и полезността на продукти и услуги в сферата на Творческото общество, нарастващата по обхват и евродинамика конкуренция и необходимост от приобщаване в евро семейството;

- задълбочаването и разширяването на познавателните ценности на пазарите и културата чрез информацията, знанието, технологиите и иновациите в усъвършенстване на личностните и организационните цифрови компетенции, знания и цифровизация.

За да са ефективни субектът и организацията е необходимо да бъдат ценностно посветени на проектите на идеи, цели и идеали, както и на дизайна на тяхната реализация и управление с вътрешните и външните ресурси. В този дискурс цифровата персонализация е невероятно изпитание на субсанцията на знанието като фокус и воля на субекта и хората да не загубят себе си и човечността си в каквито и да са кризи, както и в усвояването и управлението на огромни по обем цифрови ресурси и сложна виртуална среда.

Заклучение

Десетилетието бе трудно прогнозируемо, въпреки наличието на стратегии. Съвременната стратегическа среда за безопасност и сигурност, устойчив и приобщаващ растеж се запазва трудно пълноценно предвиждана в спектъра на икономическото, социалното и философското знание с асиметрични рискове и заплахи. Затова са необходими периодични прегледи на стратегиите, техния стратегически пълноценностен концептуален фокус и преоценки на управление на ресурсните възможности, рискове и перспективи.

С трансформациите в образованието, системите и технологиите историческата роля на научното знание и култура нарастват чрез подобряване на качеството на информацията, образование и култура на субекта и организацията. Но едновременно с това са необходими и нови инструменти за стратегическа икономическа и финансова стабилност и независимост на основата на интелигентен и устойчив икономически растеж.

Цифровата персонализация е с нов евростратегически фокус на управление, изследвания, образование и култура. Защото цифровото бъдеще на Европа е предопределено от стратегиите за данни и изкуствен интелект (19 февруари 2020 г.) – от ценното, заложено в тях за цифрова трансформация, която работи за всички: *отвореност, справедливост, разнообразност, демократичност и увереност* (ЕК).

Цифровизацията е ключов фактор в борбата срещу изменението на климата и постигането на зелен преход. Европейската стратегия за данни и вариантите на политиката за осигуряване на човечно ориентирано развитие на изкуствения интелект (AI) са първи евростъпки към оформянето на цифровото бъдеще на Европа през следващото десетилетие.

Невъзможна е евроцифровизация без развитието на науката, образованието и културата, чиито стратегически фокус е многостранен комплекс от нови стратегии, регулации, критерии и индикатори на иновации, изследвания, компетенции и умения.

Многообразните видове икономически и социални системи и евростратегическите приоритети изискват широко фокусирано търсене и създаване на нови информационни мрежи, интелигентни и зелени индустрии, безопасни, чисти и ефективни енергии, ефективни технологии, нови материали и изследователски структури, по-широка социална сигурност и надеждност в предвижданията и перспективите на дългосрочен икономически растеж и управлението им.

Многосистемното субстанциално информационно-познавателно единство и качество на информацията и знанието са детерминирани от същностни противоречия на индивидуалното и организационно идентифициране на разнообразните по вид информационни единици, системи и мрежи относно съревяващите се следствия и причини за решения, избор на решение, приложение, потребление и управление на получаваните резултати.

Бележки

[1] EC 2020 Shaping Europe's Digital Future: Commission Presents Strategies for Data and Artificial Intelligence. *Press release* 19 February 2020, Brussels, pp.01.

[2] Пак там, pp.02.

[3] Пак там, pp.02-03.

[4] Пак там, pp.02-03.

- [5] Пак там, pp.02-03.
- [6] Пак там, pp.02-03
- [7] Пак там, pp.02-03
- [8] Пак там, pp.02-03
- [9] Пак там, pp.03-04.
- [10] Пак там, pp.03-04.
- [11] Пак там, pp.03-04.
- [12] Пак там, pp.03-04.
- [13] EC 2020 A New Industrial Strategy for Europe. *COM(2020) 102 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp. 01-17.
- [14] EC 2020 An SME Strategy for a sustainable and digital Europe. *COM(2020) 103 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-19.
- [15] Пак там, pp.01-19.
- [16] Пак там, pp.01-19.
- [17] EC 2020 Identifying and addressing barriers to the Single Market. *COM(2020) 93 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-23.
- [18] Пак там, pp.01-23.
- [19] EC 2020 Annex: Key Competences For Lifelong Learning. *Official Journal of the European Union* of 18 December 2006 on key competences for Lifelong Learning (2006/962/EC), L 394/10, pp.02.

Литература

1. EC 2020 A European strategy for data. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions. *Official Journal of the European Union, COM(2020)66final*, Brussels, 19.2.2020, pp.01-35.
2. EC 2020 WHITE PAPER: On Artificial Intelligence - A European approach to excellence and trust. *Official Journal of the European Union, COM(2020) 65 final*, Brussels, 19.2.2020, pp. 01-27.
3. EC 2020 A New Industrial Strategy for Europe. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions. *Official Journal of the European Union, COM(2020) 102 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-17.
4. EC 2020 An SME Strategy for a sustainable and digital Europe. Communication

from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions. *Official Journal of the European Union, COM(2020) 103 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-19.

5. EU 2020 A EUROPEAN INDUSTRIAL STRATEGY: A single market that delivers for businesses and consumers. European Union, March 2020. ISBN 978-92-76-17112-6, pp. 01-04.

6. EC 2020 Annex: Key Competences For Lifelong Learning - A European Reference Framework. Recommendation Of The European Parliament And Of The Council. *Official Journal of the European Union* of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC), L 394/10.

7. EC 2020 Identifying and addressing barriers to the Single Market. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions. *Official Journal of the European Union COM(2020) 93 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-23.

8. EC 2020 Long term action plan for better implementation and enforcement of single market rules. Communication from the Commission to the European parliament, the European council, the Council, the European economic and Social committee and the Committee of the regions. *Official Journal of the European Union COM(2020) 94 final*, EC, Brussels, 10.3.2020, pp.01-17.

9. EC 2020 Shaping Europe's Digital Future: Commission Presents Strategies for Data and Artificial Intelligence. *Press release*, 19 February 2020, Brussels, https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_273.

Име на автора: Николай Атанасов
 Университет „Проф.д-р А. Златаров”
 Катедра „История и философия”
 e-mail: npatanasov@abv.bg



НЕМСКИЯТ НЕОЛИБЕРАЛИЗЪМ И СОЦИАЛНОТО ПАЗАРНО СТОПАНСТВО

Николай Александров

GERMAN NEOLIBERALISM AND THE SOCIAL MARKET ECONOMY

Nikolay Alexandrov

ABSTRACT: *This article is devoted to German neoliberalism, which differs from the other national schools of the doctrine in question on the large scientific-theoretical array and the scientific-political science inherent in German social philosophers, which deals with the legal, economic and legal-political issues of democracy, market economy and the role of the state in a free society. One important feature of German neoliberalism, which emerges in the German universities, is emphasized, and besides being the most complex of all the national schools of neoliberalism and with the greatest number of theorists, it has for a long time maintained its objectivity and position on common sense, protecting the interests of all citizens, regardless of their property and social status. It also emphasizes that emblematic feature of German neoliberalism, according to which this national school does not deny the role of the state in social and economic life, but affirms it.*

Keywords: ordoliberalism, social market economy, economic freedom, economic humanism, competition, monopoly.

Предисторията на немския неолиберализъм не е свързана с дискусиите относно ползите и вредите от социалния либерализъм и резултатите от държавния интервенционализъм, както стоят нещата в САЩ и Англия. Това се дължи на факта, че Германия има свой особен път на развитие, при който дълго проточилата се феодална раздробеност не позволява на капитализма през XIX век да развие онези отрицателни страни, които откриваме в Англия и Франция в епохата на индустриалната революция. Още от самото възникване, немският либерализъм се позиционира не толкова около въпроса за икономическата свобода, както в Англия, колкото върху онези духовни феномени, които влияят на протичащите икономически процеси в Германия, за които говори Макс Вебер в своето изследване на немския капитализъм [Вебер 2005].

Верен на своите базови принципи, след обединението на Германия през 70-години на XIX век, немският либерализъм не издига като основна цел осигуряването на икономическа свобода на стопанските субекти, а разработва концепцията за такъв вид капитализъм, при който държавата да бъде гарант на социално-икономическото развитие на страната. Така половин век преди кейнсианство-

то, немският либерализъм стига до идеята, че не пазарът, а държавата трябва да балансира икономическите процеси в страната.

Преосмислянето на целите и задачите на либерализма в Германия се налага след Първата световна война, когато страната преминава от кайзеровата империя към Ваймарската република. Но тази трансформация се изправя пред редица сериозни проблеми, които не биват решени заради пораженията от войната, липсата на надеждна стратегия за тяхното преодоляване и отсъствието на обединяващ нацията лидер. В тази ситуация слабо място на управляващата тогава Демократична партия (СДПГ¹) е нейната социално-икономическа програма, която се стреми да обедини в едно цяло интересите на предприемачите, работниците и представителите на средната класа. На практика обаче тя не успява да направи нищо за подобряването на положението на трудещите се и вместо това все повече навлиза в руслото на политиката на едрия капитал.

Анализирайки ситуацията в страната, немският социолог и икономист Валтер Ойкен

¹ СДПГ - Социалдемократична партия на Германия (нем. Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD). (б. а.)

(Ойкен 2002) отбелязва, че е налице пълен разпад на изкуството на управление. Но това според него е само част от проблема. По-големият проблем е, че на фона на институционалния вакуум в Германия все още няма разработена адекватна доктрина, която да се превърне в движеща сила на националното развитие. Лутането между капитализма и марксизма само задълбочава и без това сложното положение (Ойкен 2002). Все духа на тези проблеми през 1919 г. Франц Опенхаймер констатира, че националната политикономия в Германия страда от „неизлечима болест“, причината за която е неспособността на немската историческа школа да разработи общи теоретични рамки за обосноваване на стопанските взаимосвързки на тогавашния капитализъм. Опенхаймер пледира за изграждане на нова политиконимическа система, способна да даде убедително тълкуване на промените в *следвоенното обществено развитие* и да разработи нова концепция за мястото и ролята на националната икономика в него. Търсенето на нова парадигма протича в атмосфера на напрегнати дискусии относно възможното преустройство на социалната и икономическата система на Ваймарската република, като споровете се фокусират основно около въпросите за *плановата система, корпоративното пазарно стопанство, социалната държава, картелите и бъдещето на капитализма в Германия*.

Постмарксистският анализ на капитализма на Немската историческа школа през 20-те и 30-те години на XX век не се изчерпва единствено с критика на научните положения на Карл Маркс, а разработва нови аспекти на теорията за пазарното стопанство. Важна роля в това отношение изиграва интелектуалното наследство на Макс Вебер, в изследвания на когото се подчертава значението не само на материалните фактори върху формирането на капитализма, сочени от Карл Маркс, но и на духовните фактори в лицето на науката, религията и философията, които също оказват сериозно влияние върху развитието на пазарно-стоковото стопанство. Подобно на Хегел, Вебер *тълкува държавата преди всичко като „духовен феномен“* (Вебер 2005), в чиито основи стоят определени идеи, ценности и нагласи, около които човешката маса се организира като народ и нация.

Важен принос във формирането на немския неолиберализъм има Фрайбургската школа, чиито представители са професори от

университета в южногерманския град Фрайбург. Най-известни представители на тази школа са Валтер Ойкен, Вилхелм Рьопке, Франц Бьом, Фридрих Лутц, Ханс Вилгердот, Алфред Шулер, Ерих Хопман, Манфред Щрайд и Валтер Освалд. Но въпреки широкия кръг от представители, ключовата роля в развитието на Фрайбургската школа принадлежи на Валтер Ойкен, който пръв излага в системен вид учението за *стопанските системи* и разработва *принципите на взаимосвързаната и комплексна икономическа политика*. Впоследствие Фрайбургската школа се превръща в крупен център на световното неолиберално движение, известно като „немски неолиберализъм“ или „ордолиберализъм“, по името на философското списание „Ордо“.

Немският неолиберализъм възниква паралелно с кейнсианството като реакция на социално-философската мисъл в Германия срещу икономическата депресия от 1929 - 1933 г., която подкопава всички представи на класическата теория за саморегулиращия се капитализъм. Но ако кейнсианската теория пледира за по-широка намеса на държавата в стопанските отношения, то *основоположниците на немския неолиберализъм насочват усилията си в търсене на нов (среден) път на икономическо развитие, различен от този на социализма и капитализма*. За тях основен източник на всички беди на капитализма е монополизацията на стопанството и подкопаването на основите на честната конкуренция, което неизбежно води до нарушаване на пазарните регулатори на производството.

В началото на 30-те години над демокрацията във Ваймарската република надвисват облаците на националсоциализма, който въпреки съществуващите на момента учения, успява да си пробие път в политическия живот на Германия. Безпокойството сред либералите в Германия нараства рязко в средата на 1932 г., когато от власт бива свален канцлерът Хенрих Мария Брюнинг, а формирането на новия кабинет бива поверено на реакционера и интригант Франц фон Папен, открит враг на републиката и демокрацията. След юлските избори през 1932 г. немските либерали едва се задържат в Райхстага, получавайки всичко на всичко 4 депутатски места. Усещайки опасността, левите сили алармират Германия за пълзящото задушаване на демокрацията. Те се надяват, че 1933 г. ще стане година на демократичното пробуждане

на немския народ, но действителността опровергава жестоко техните илюзии. Търсейки обяснение на тези събития, след години изследователите ще стигнат до заключението, че след Първата световна война немското общество се е оказва все още неподготвено за парламентарна демокрация. В тази ситуация новият демократичен ред образно казано е „нахлузен” върху старото социално тяло на Германия. Зад фасадата на демокрацията в страната продължават да тлеят старите противоречия, към които се добавят и нови, в лицето на революционните брожения. Но най-големият недостатък на демокрацията на Ваймарската република се състои в това, че по-голямата част от *гражданите не намират въпросния строй нито за желан, нито за необходим*. Националсоциализмът и човеконенавистната политика на Адолф Хитлер довеждат Германия до следващата голяма катастрофа, още по-мощна и по-дълбока от Първата световна война, тъй като половината от страната е срината, а значителен процент от работоспособното мъжко население загива по бойните полета. Към това се добавя и разделянето на Германия на две идеологически противопоставени държави – ГДР и ФРГ. Така за сетен път става ясно, че историята е отсъдила на Германия да се разкъсва вечно между Изтока и Запада.

Възраждането на Западна Германия и включването ѝ в системата на демократичните страни се дължи на няколко основни фактора. В икономически аспект тук следва да се отчете помощта по плана „Маршал”, чрез който от 1948 до 1952 година САЩ насочват във ФРГ 3,5 млрд долара във вид на финансови кредити и доставки на оборудване. И ако в началото на 1948 г. промишленото производство в ФРГ е 63% процента от равнището на 1936 г., то в началото на 1950 г. то вече достига предвоенното равнище. Този икономически подем остава в историята като „немско икономическо чудо” (на нем. *Wirtschaftswunder*) и за негов стратег се сочи икономистът и политик Лудвиг Ерхард, който чрез проведената от него парична реформа и чрез активно прилагане на доктрината на „социалното пазарно стопанство” успява да направи от ФРГ развита модерна страна.

Вилхелм Рьопке и Александър Рюстов са едни от най-ранните представители на немския неолиберализъм, които в епохата на Третия райх се намират в принудителна емиграция извън пределите на фашистка Германия.

Двамата учени се обявяват не само срещу прекалената активност на държавата в стопанската сфера, но и срещу *капиталистическите и социалистическите* форми на икономика в техния „чист вид”. Стремейки се да преодолеят идеологическата корелация „ляво-дясно”, Рьопке и Рюстов разработват концепцията за т. нар. *трети път на развитие, който по-късно бива наречен „икономически хуманизъм”*. Тази концепция в немалка степен оказва влияние при изграждането на идеологическите основи на общественоекономическия строй във ФРГ. Споделяйки тезата, че силната държава трябва да се съхрани, за да опазва и поддържа конкурентния ред, Рьопке и Рюстов заедно с това се обявяват и в защита на принципа на индивидуална свобода, съгласно който индивидът би следвало да има преимущество над колектива и държавата. По тяхно мнение, свободата на човека като основен стопански субект е не само ключова ценностна категория, но и важно условие за изграждане на един ефективен икономически строй.

Изхождайки от идеята, че смисълът на стопанския живот е да съдейства за *социалната интеграция* на обществото, Вилхелм Рьопке изследва предпоставките, които биха могли да съдействат за нейната практическа реализация. Като най-важна сред тях той сочи наличието на свободна държава, разполагаща с легитимни правомощия, утвърдени с общото съгласие на всички граждани. Установеният от гражданските структури ред в икономиката и обществото трябва да гарантира свободата на индивида и да се основава на пазарното стопанство и демокрацията. В този план, държавата трябва да се концентрира върху защитата на принципите на свободния пазар и свободната конкуренция, а не да се намесва в стопанския живот. Но държавата също така е длъжна да защитава и демократичните устои на страната в рамките на законно установените принципи и норми.

Рьопке е против идеализирането на пазара и превръщането му в самоцел – пазар заради самия пазар. За него приоритетът винаги е на страната на обществения ред, определящ особеностите на пазара, на които самият пазар следва да служи (Репке 2002). Този ред си има своята специфика, която се определя от състоянието на морала и нравствените ценности в социума. Пазарната икономика на едно напълно атомизирано и отчуждено общество, отличаващо се с големи социални

контрасти и постоянна икономическа несигурност, значително би се различавала от пазарна икономика на едно интегрирано общество, в което съществува широко разпределение на собствеността и устойчиви източници на доходи, даващи опора на човека и семейството.

Още в периода на националсоциализма основателят на Фрайбургската школа Валтер Ойкен се обявява открито срещу господството на тоталитарната държава с присъщото ѝ централизирано стопанство, на което той противопоставя свободното пазарно стопанство в качеството на идеален икономически модел, който се регулира чрез свободната конкуренция и свободното ценообразуване. В своя фундаментален труд „Основи на националната икономика” Ойкен прави опит за многоаспектен анализ на различните форми на пазари и типове стопанства, определяйки основните методи за изследване на стопанските системи, с цел обосноваване на най-ефективната икономическа политика, която ще способства за утвърждаване на най-добрия общественно-политически ред. Опирайки се върху методологията и теорията на познанието на Макс Вебер, Ойкен разработва концепцията за *идеалните типове стопанства*, която в условията на реализирането на ръководните принципи на ордолиберализма би могла да стане основа за формирането на третия път на социално-икономическо развитие между социализма и радикалния капитализъм от типа *laissez-faire*.

Съгласно учението на Валтер Ойкен, в социално-икономическата история на човечеството се наблюдават два *идеални типа* икономически системи:

- Конкурентно-пазарна икономика.
- Централно-управляема икономика.

Решаващ критерий в тази категоризация са формите за управление на икономиката, способите на производство и характерът на собствеността. В съответствие с този подход, социалистическата икономика, икономическият модел на Древен Египет, феодалните стопанства и икономическият строй на фашистка Германия се трактуват като *разновидности на централно-управляемото стопанство*, което за разлика от пазарното разпределя ресурсите не чрез пазара с присъщия му механизъм за свободно ценообразуване, а чрез *директен контрол* върху производството от страна на командния орган. Тук стопанст-

вото съществува във вид на абсолютна командна икономика, в която държавата определя до най-малки детайли дейността на предприятията, изключвайки действието на т. нар. пазарен механизъм.

В контекста на учението за идеалните типове стопанства Валтер Ойкен разработва класификация на различните форми на централно-управляемите стопанства, разграничавайки четири различни форми:

- Тотално централизирано стопанство, което е лишено от каквато и да е свобода на икономическите действия.
- Централно-управляемо стопанство със свободен обмен на потребителски стоки.
- Централно-управляемо стопанство със свободен избор на професии и работни места.
- Централно-управляемо стопанство със свободен избор на потребителя. (Репке 2002)

Противопоставянето на конкурентно-пазарното и централно-управляемото стопанство е изходен пункт в теорията за *социалното пазарно стопанство*. Съгласно учението на западногерманските неолИБЕРАЛИ, тъкмо съчетанието на пазарната система, осигуряваща висока икономическа ефективност, със социална роля на силната държава, гарантираща пълна заетост и справедливост в разпределението на доходите, е крайъгълният камък на концепцията за социалното пазарно стопанство. В това отношение немският неолИБЕРАЛИЗЪМ внася свой специфичен привкус в разбирането на ролята на държавата по отношение на развитието на обществото. Така макар и да отхвърля учението за държавния интервенционизъм и плановия капитализъм (кейнсианството), Ойкен стига до заключението, че стабилният обществен ред, основан върху пазарното общество, *не може да бъде гарантиран без балансиращата роля на държавата*.

Разсъждавайки върху проблемите на икономиката и стопанството, Фридрих Лутц се отнася скептично към присъщата за класическия либерализъм идея, че добрият стопански ред може да възникне от само себе си, като резултат от индивидуалните стремежи на участниците в пазарния процес. Противно на това схващане, ученият защитава гледището за нуждата от държавата като институция, призвана да внася определен ред в пазарната система чрез водената от нея политика. Близка до тази на Лутц е позицията на Ойкен, който в „Основни принципи на икономическата политика” (1952) (Ойкен 1995) прави

опит за оформяне на контурите на желания конкурентен ред, отправяйки съответните препоръки към икономическата политика на държавата. Определяйки ролята на държавата в качество на ключова сила, налагаща реда в свободната конкуренция, немският учен формулира два ключови критерия, на които трябва да отговаря държавната икономическа политика, а именно:

- Политиката на държавата трябва да бъде насочена към това да разпусне икономически властващите групировки или да ограничи техните функции.

- Политико-икономическата дейност на държавата трябва да бъде насочена към създаване на форми на икономически ред, а не към регулиране на самия икономически процес.

В този контекст Ойкен излага основните принципи на които трябва да отговаря държавната политика в сферата на гарантиране на конкуренцията и стимулирането на развитието:

- Въвеждане на дееспособен механизъм на конкурентните цени;

предимство на паричната политика (осигуряване на стабилност на ценността на парите);

- свободен достъп до пазарите (отворени пазари);

- частна собственост;

- свобода на договорите;

- лична имуществена отговорност на всички участници в стопанската дейност;

- Постоянство и последователност на икономическата политика (като необходимо условие за инвестиционната активност) (Ойкен 1995).

Валтер Ойкен отделя внимание и на социалния въпрос, но се отнася критично към традиционната социална политика, която налага на гражданина задължително застраховане, ограничавайки по този начин неговите права и свободи, правейки го насилствено зависим от държавата. Ойкен смята, че е нужен нов тип социална политика, който да даде възможности на индивида сам да защити своето социално благополучие и едва когато тези възможности се изчерпят или пък се окажат недостатъчни, държавата да има право да окаже нужната конкретна помощ.

Значително по-радикален в схващанията си за социалната политика е привърженикът на социаллибералните идеи Алфред Мюлер-

Армак (професор в Кьолнския университет), създател на концепцията за *социалното пазарно стопанство* (Мюлер-Армак 2007). Неговите социално-философски възгледи в много отношения кореспондират със схващанията на фрайбургските професори, но не са тъждествени с тях. Изпитвайки осезаемо влияние на християнската социална етика, Мюлер-Армак се стреми да свърже принципите на пазарната свобода с принципа на социалното равенство. Така редом с централната идея на фрайбургските ордолиберали, състояща се в осигуряването на свобода, Мюлер-Армак въвежда втората равнозначна цел на немския неолиберализъм - осигуряването на социална справедливост. В този план той защитава гледището, че *свободата сама по себе си може да си остане празна дума, ако не бъде свързана със социалната справедливост*. Затова наравно със свободата, социалната сигурност трябва да бъде превърната в естествена съставна част на общественоекономическата система. В този ред на мисли Мюлер-Армак заявява, че пазарната икономика трябва да бъде поставена в служба на социалните цели.

Алфред Мюлер-Армак определя собствената си концепция за социалната пазарна икономика като *иреническа* (от нем. *Irenisch* - миролюбив, стремящ се към мир), тъй като тя, според него, съчетава в себе си принципа на свободния пазар с принципа на социалното равновесие. Терминът „социална пазарна икономика” се използва и от икономиста и социолога Лудвиг Ерхард (канцлер на ФРГ от 1963 до 1966 г.), тъй като изглежда подходящ не само в икономически, но и в политически план. По време на федералните избори през 1949 г. този термин добива гражданственост в политиката на ФРГ чрез т. нар. „Дюселдорфски тезиси” на ХДС (Християндемократическия съюз). Чрез тези тезиси въпросното понятие става известно на широката общественост като концептуално нов подход в икономическата политика на Лудвиг Ерхард и неговата партия. Първоначално това словосъчетание бива подложено на остра критика от страна на социалдемократите и профсъюзите, които разпознават в него „евфемизъм” и пропагандистки лозунг. Сред предприемачите и икономическите либерали се появяват опасения, че заради определението „социална” в обществото могат да възникнат очаквания, които ще възпрепятстват икономическия прогрес или пазарната конкурен-

тноспособност. Тези критични нагласи обаче по никакъв начин не попречват на политическия успех на новата социално-икономическа доктрина, превърнала ФРГ в държава на всеобщото благосъстояние, което класиците на либералната доктрина наричат *welfare state*.

Безспорно достойнство на немския неолиберализъм е фактът, че ФРГ става първата страна, закрепила в Конституцията си ценностите на социалната държава. Така чл. 20 на приетата през 1949 г. Конституция гласи, че ФРГ се явява *демократична и социална държава*, а чл. 28 съдържа формулата за *социалната правова държава*. Един от централните акценти в Конституцията е правото на гражданите на социални гаранции, което държавата трябва да защитава. В тази ситуация социалните гаранции не просто придобиват правови основания, но и се превръщат във водещи приоритети. Така тези две понятия „*правова държава*” и „*социална държава*” стават равноправни и неразделими.

Понятието социално пазарно стопанство се оказва доста по-гъвкаво от първоначалните прогнози, защото в процеса на неговата практическа реализация този израз дава възможност на едни политици да поставят ударението върху прилагателното „социално”, а на други – върху словосъчетанието „пазарно стопанство”. Двойственият характер на това понятие, което е усещал и самият Алфред Мюлер-Армак, допуска алтернативно развитие в рамките на една и съща концепция, в зависимост от това дали в обществото доминират социалните елементи или елементите на пазарното стопанство.

Амбивалентността на понятието „социално пазарно стопанство” му позволява да служи като форма на интеграция на иначе противоположни социални интереси. Тази умиротворяваща функция, според Мюлер-Армак, е благоприятна почва за политически компромиси. Така например в програмния документ на ХДС „Дюселдорфските основни принципи” използването на израза „социално пазарно стопанство” дава възможност програмата да се идентифицира както с крилото на собствениците на предприятия във въпросния съюз, така и с представителите на наемния труд.

Заемайки длъжността държавен секретар на Федералното министерство на икономиката на ФРГ, Алфред Мюлер-Армак влиза в тясно сътрудничество с Лудвиг Ерхард. Този факт дава основание да се предполага, че Ерхард е внесъл политически корекции в проек-

та за социалното пазарно стопанство. Разногласията, възникнали между теоретика Мюлер-Армак и политика прагматик Ерхард, стават очевидни, когато първият обосновава своята гледна точка върху целесъобразността на т. нар. „втората фаза” на социалното пазарно стопанство, предвиждащо допълнителни реформи в областта на социалната политика. От своя страна обаче, Лудвиг Ерхард не вижда необходимост от по-нататъшни реформи, още повече, че като икономист той в по-голяма степен е „либерален”, отколкото „социален”. Въпреки това, искането на Мюлер-Армак за увеличаване на възможността повече хора да получават образование е реализирано десет години по-късно, по време на управлението на социалдемократите.

По мнението на Алфред Мюлер-Армак, важен инструмент на държавната намеса в процеса на преразпределението на богатата се явява данъчното облагане. То трябва да се регулира в съответствие с икономическата ситуация - за стимулиране или сдържане на личната инициатива, за уравновесяване на търсенето и предлагането в съответствие с равнището на доходите и националната структурна политика на държавата. Всичко това трябва да бъде насочено за достигане на основната цел на държавното управление – провеждане на социално ориентирана политика. Важен принцип на данъчната политика за Мюлер-Армак е и стимулирането на дейността на индивидите с цел повишаване на националното благосъстояние. Разходите на държавата за социални нужди, счита той, трябва да бъдат целенасочени и да отговорят на две основни базови цели – *социално изравняване и стимулиране на инициативи*.

След оставката на канцлера Лудвиг Ерхард през 1966 г., в *социалната политика на ФРГ се извършва завои към кейсианския модел*. От този момент в по-нататъшната история на ФРГ държавата действително поема върху себе си ролята на разпределител на националните доходи. Социалните привилегии на трудещите са обявени за неприкосновени, а пакетът от социални услуги постепенно нараства, независимо от икономическата ситуация в страната. В резултат на ръста на общото благосъстояние, промишлените работници престават да бъдат приоритетна група на социалното осигуряване. Самата система за социално осигуряване, въведена след 1957 г., интензивно се развива, конкретизира и приспособява към нуждите на високо ин-

дустриализираното общество. Така от 1957 г. до 2007 г. Бундестагът приема около 70 закона, допълнения и поправки към тях, регулиращи социалните отношения в Германия. Заедно с това от 1973 до 2003 г. е проведена систематизация на социалното законодателство, в общ обем от 12 тома.

Дълъг период ГФР е една от най-добрите в социално отношение страни, гарантираща висока степен на икономическа сигурност и социална защитеност. Но в началото на 90-те години системата започва да показва първите признаци на умора. Причината за това е комплексна, но един от основните фактори е обединението на Източна и Западна Германия. Според първоначалните прогнози на експертите, икономическата трансформация на източните земи би трябвало да продължи не повече от 2-3 години, за което ще бъдат достатъчни 115 млрд. марки. Тези предположения обаче се оказват пресилено оптимистични, тъй като общият обем от инвестиции в присъединените земи за периода 1991 – 2008 г. възлизат на 1300 млрд. евро.

От 80-те години на XX век Германия започва да се приспособява към потребностите на глобалния пазар, провеждайки структурни реформи в икономиката, нуждаеща се от все повече нови инвестиции. В резултат на оптимизирането на пазара на труда, в страната се появява постоянен контингент от безработни граждани. Така в края на 80-те години безработните са 2 млн. души, а в края на 90-те и началото на 2000 г. безработицата продължава да расте, достигайки своя максимум през периода 2003 – 2006 г., когато числото на безработните в страната достига 5,5 млн. души. След предприетите мерки в тази насока, през 2009 г. нивото на безработицата спада до 3,5 млн. души, а през 2012 г. тази цифра намалява до 2,9 млн.

ЛИТЕРАТУРА

Вебер, М. (2005) Вебер, М. Протестантската етика и духът на капитализма. Изд. „Гео Милев“. София // Veber, M. (2005) Veber, M. Protestantskata etika i duhat na kapitalizma. Pub. house „Geo Milev“, Sofiya

Грей, Д. (1991) Грей, Д. Либерализмът. Изд. „Народна култура“. София // Grej, D. (1991) Grej, D. Liberalizm". Pub. house „Narodna kultura“. Sofiya

Мизес, Л. фон. (2007) Мизес, Л. фон. Либерализм. Изд. „Социум“. Москва// Mizes, L. fon. (2007) Mizes, L. fon. Liberalizm. Pub. house „Socium“. Moskva

Мюлер-Армак, А. (2007) Мюлер-Армак, А. Социальное рыночное хозяйство. Изд. „ГУ-ВШЭ“, Москва // Myuler-Armak, A. (2007) Myuler-Armak, A. Social'noe rynochnoe hozyajstvo. Pub. house „GU-VSHE“, Moskva

Ойкен, В. (2005) Ойкен, В. Основные принципы экономической политики. Издательская группа „Прогресс“. Москва // Ojken, V. (2005) Ojken, V. Osnovnye principy ikonomicheskoy politiki. Pub. house „Progress“. Moskva

Ойкен, В. (2002) Ойкен, В. Структурные изменения государства и кризис капитализма// Теория хозяйственного порядка. „Фрайбургская школа“ и немецкий неолиберализм. Изд. „Экономика“. Москва// Ojken, V. (2002) Ojken, V. Strukturnye izmeneniya gosudarstva i krizis kapitalizma// Teoriya hozyajstvennogo poryadka. „Frajburgskaya shkola“ i nemeckij neoliberalizm. Pub. house „Ekonomika“. Moskva

Репке, В. (2002) Репке, В. Коренные вопросы хозяйственного порядка// Теория хозяйственного порядка. „Фрайбургская школа“ и немецкий неолиберализм. Изд. „Экономика“. Москва // Repke, V. (2002) Repke, V. Korennnye voprosy hozyajstvennogo poryadka// Teoriya hozyajstvennogo poryadka. „Frajburgskaya shkola“ i nemeckij neoliberalizm. Pub. house „Ekonomika“. Moskva

Хопманн, Э. (2002) Хопманн, Э. Мораль и рыночная система// Теория хозяйственного порядка. „Фрайбургская школа“ и немецкий неолиберализм. Изд. „Экономика“. Москва// Hopmann, E. (2002) Hopmann, E. Moral' i rynochnaya sistema// Teoriya hozyajstvennogo poryadka. „Frajburgskaya shkola“ i nemeckij neoliberalizm. Pub. house „Ekonomika“. Moskva



ЦЪРКВАТА "СВ. ПОЛИЕВКТ" В КОНСТАНТИНОПОЛ - ЕДИН МАЛКО ПОЗНАТ ВИ- ЗАНТИЙСКИ ПАМЕТНИК.

Александър Станков

THE CHURCH OF SAINT POLYEUKTOS IN CONSTANTINOPLE – A LITTLE KNOWN BYZANTINE MONUMENT.

Alexander Stankov

ABSTRACT: The church "St. Polyeuktos" in Constantinople is one of the least known and explored monuments in the imperial capital, compared to its enormous architectural and cultural significance for world civilization. The purpose of this study is to present it in its full grandeur to the largest scientific audience and to arouse interest and discussion about the cultural influence it has on the neighboring countries and Europe. "St. Polyeuktos" surpasses in beauty, wealth and its strictly specific and unique style, all existing Christian monuments up to that time. The building and its layout are not only the epitome of Roman power and wealth, but for the first time it introduces elements of the art of Sasanian Persia, stylized through the Eastern Roman worldview. They subsequently spread to the surrounding countries, including Bulgaria and Europe. The church became a kind of symbol and apotheosis of the rivalry between the old supreme aristocracy in the person of Anicia Juliana and the ruling dynasty, not popular among the aristocracy and without noble origin, of Emperor Justin I (Procopius, 1982). It is an unrivaled example of the outstanding personality and richness of its decoration, design, scale and architectural features. Thanks to the phenomenon "St. Polyeuktos", as expression of rivalry and the claim to power, Emperor Justinian I constructed in response his "Hagia Sophia", which is admired by the whole world today.

Key words: Constantinople, Sasanian Persia, Anicia Juliana, cultural impact, phenomenon.

Въведение

Константинопол. Последното велико творение на отминалата късно-антична и ранно-средновековна епоха се явява и първият най-светъл пример за подражание в суровите реалности на настъпващото ново тогава време, познато днес като Средновековие. Единствено това творение е събрало в себе си и пази цялата мъдрост, красота, знания и култура на златната Античност. То е свързващото звено между изчезващия стар ред и свят и новият, ново появяващ се такъв. Пътеводната светлина в тъмнината на новата епоха, диктуващ политиката и модата в изкуството. Той не само надгражда над архитектурните постижения на Античността, но и създава нови и уникални архитектурни паметници за своя собствена прослава и прослава на утвърдилата се вече нова религия на християнството, която е основен стълб и съюзник на вечната империя и град през цялото им съществуване и развитие.

След преместването на столицата на империята в Константинопол през 330 година, градът стъпва върху наследството на античния

Византион и римската култура започва да се разраства на Запад. Император Константин I (306-337) строи нови крепостни стени, само за които са похарчени над 27 тона злато. Той създава форум на своето име (Van Millingen, 1899, с. 15), на който издига голяма монументална порфирна колона и поставя своя позлатена статуя на върха ѝ. Държавните институции са преместени от Рим, построени са сгради за сената и започва изграждането на сърцето на имперския център – Големия императорски дворец, който "надминава повечето дворци по размер и почти всички по красота..." (Kallistos, 1904, с. 588). Църковната архитектура по това време е изцяло в базиликален тип сгради, характерен за периода на ранното християнство. Само преустроените бани на Зевксип, които се намират в центъра на града са украсени с над 80 антични статуи, между които тези на Омир, Платон, Аристотел, Юлий Цезар, Демостен и др. Завършен е и прословутият Хиподром, който става център на столичния социален живот и побира над 100.000 зрители.

Следващите императори продължават да разхубавяват столицата, като всеки се стреми да надмине своя предшественик. Империята има неизчерпаеми ресурси от злато и работна ръка, които са впрегнати в съграждането на нови сгради. Столицата е разхубавена и украсена с голяма част от античните паметници и статуи пренеси в нея от четирите краища на света: „Той съблече всички други градове, за да украси своя нов Рим.“ (Byzantios, 2019, с. 108). Така, само 100 години след своето основаване, Константинопол става по-населен от Рим и се налага второто му разширение на Запад. Честта се пада на император Теодосий II (402-450), който увеличава укрепения периметър на града като изгражда легендарните Теодосиеви стени стоящи на от 1.5 до 2.5 км. по-на запад от стените на император Константин I (306-337). В столицата кипи монументално строителство на обществени сгради, църкви, площи и паметници – триумфални колони. По това време в града могат да се изброят над 14 църкви, 14 дворци, 8 обществени и 153 частни бани, 5 големи склада за храни и над 4388 значителни къщи. Населението надминава четвърт милион. С целия този непрестанен процес еволюира и се развива и архитектурата в имперския град.

За удоволствие на романтично настроените историци, Византийската империя, в нейната дълга история, ражда голям брой велики дами, които моделират съдбата ѝ. Това са императрици като Теодора, Ирина Атинска, Теофано или принцеси като Ана Комнина. Някоя от тях обаче не е по впечатляваща от принцеса Аниция Юлиана (462-527). Тя е една от най-известните личности в ранния Константинопол от първата четвърт на VI век.. (Фиг.1).

Аниция прекарва целия си живот в пре-Юстиниановия императорски двор, на който тя е „най-аристократичната и най-богата представителка“ (Maas, 2005, с. 439). Тя е дъщеря на западноримския император Олибрий (юли 472 – октомври 472) и на Платидия, дъщеря на император Валентиниан III (425-455) и Лициния Евдоксия. Освен това, Аниция е правнучка на източноримския император Теодосий II (402-450) и на западноримския император Констанций III (414, 417, 420). Тя е роднина и на императорите Аркадий (395-408), Теодосий I (379-395) и Валентиниан I (364-375). Тя е единствената жена в столицата носеща титлата *nobilissima*. Тя се омъжва за Флавий Ареобинд, политик и могъщ военачалник. Той заема редица високи постове в Империята.

През 503 година е назначен от император Анастасий I за *Magister Militum* на Изтока и взима участие в избухналата поредна война с Персия, а през 506 година става Консул. Шест години по-късно, по време на бунта срещу Монофизитите в Константинопол, православната тълпа му предлага трона. Ареобинд обаче демонстрира лоялност към император Анастасий, отказва и бяга. Тя се надява синът ѝ, младият Олибрий да наследи император Анастасий, в чието семейство е сроден той. Но вместо това тронът минава в ръцете на необразования войник със селски произход Юстин I (518-527), издигнат от дворцовата стража. Така към него и към племенника му Юстиниан I (527-565), тя изпитва дълбоко и неприкрито презрение.



Фиг. 1. Бюст на Аниция Юлиана. Metropolitan Museum of Art.

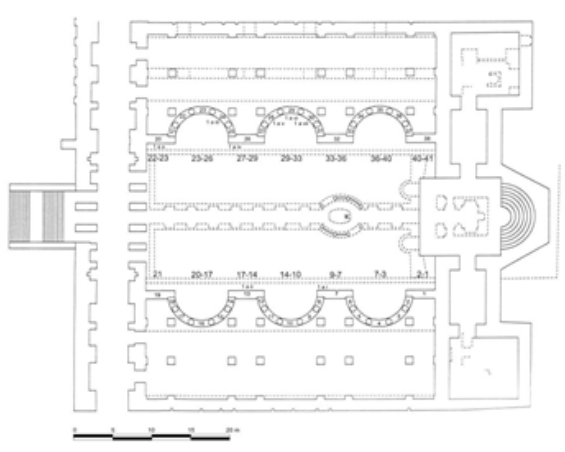
Тя е роднина и на императорите Аркадий (395-408), Теодосий I (379-395) и Валентиниан I (364-375). Тя е единствената жена в столицата носеща титлата *nobilissima*. Тя се омъжва за Флавий Ареобинд, политик и могъщ военачалник. Той заема редица високи постове в Империята. През 503 година е назначен от император Анастасий I за *Magister Militum* на Изтока и взима участие в избухналата поредна война с Персия, а през 506 година става Консул. Шест години по-късно, по време на бунта срещу Монофизитите в Константинопол, православната тълпа му предлага трона. Ареобинд обаче демонстрира лоялност към император Анастасий, отказва и бяга. Тя се надява синът ѝ, младият Олибрий да наследи император Анастасий, в чието семейство е сроден той. Но вместо това тронът минава в ръцете на необразования войник със селски произход Юстин I (518-527), издигнат от дворцовата стража. Така към него и към племенника му Юстиниан I (527-565), тя изпитва дълбоко и неприкрито презрение.

бинд обаче демонстрира лоялност към император Анастасий, отказва и бяга. Тя се надява синът ѝ, младият Олибрий да наследи император Анастасий, в чието семейство е сроден той. Но вместо това тронът минава в ръцете на необразования войник със селски произход Юстин I (518-527), издигнат от дворцовата стража. Така към него и към племенника му Юстиниан I (527-565), тя изпитва дълбоко и неприкрито презрение.

Аниция Юлиана се занимава с изкуство и наука и построява много обществени сгради и църкви, като лично ръководи и контролира стила на архитектурните елементи и самото строителство (Bluestone, 1995, с. 76). Тя е един от първите записани в историята покровители на изкуството в света, която не е член на управляваща династия.

Времето, в което живее е от голям интерес за проучвателите на изкуството, тъй като тогава се извършва синтеза на елементите, които създават самото византийско изкуство – римският вкус на великолепиe и качествено строителство, гръцкото чувство за баланс и пропорция, удоволствието от математическото експериментирание и ориенталска любов към различни орнаменти, всичко това съобразено с християнските обичаи и нужди. Този синтез е най-успешен в сферата на архитектурата.

Един от най-ярките паметници създадени от Аниция Юлиана в този контекст в Константинопол е църквата „Св. Полиевкт“ (Фиг.2)



Фиг. 2. План на „Св. Полиевкт“ от Jonathan Bardill.

Тя е построена върху наследствените ѝ земи в столицата през последните 3 години от нейния живот. Сградата безспорно представлява феномен, с който тя успява да представи успешно славата на своя род, произхождащ от

императорите Теодосий I (379-395) и Константин Велики (306-337).

Изучаването и разпространението на резултатите от изследването на даденостите на църквата са изключително актуални днес, тъй като тя става известна за научните среди едва в средата на 60-те години на XX век. Тогава сградата е локализирана в Истанбул и цялостно проучена от Мартин Харисън (Фиг.3) и турския му колега Незих Фърътлъ. Мартин Харисън е археолог, който работи предимно на римски и по-късни обекти на територията на Турция. През 1985 година става професор по археология в Оксфорд. През 1986 година той публикува цялостните резултати от разкопките на „Св. Полиевкт“ в книгата „Excavations at Sarachane in Istanbul“. В нея се съдържа основната научна информация за откритията и интерпретацията им от автора. По темата, въз основа на археологическите данни, свои анализи предлагат и бележити византинисти, като Сирил Манго и Ихор Шевченко.



Фиг. 3. Мартин Харисън (1935-1992)

В българската медиевистична литература темата няма широко разпространение, предвид важноста ѝ. За специфичния стил на „Св. Полиевкт“ в последните години пише само Албена Миланова, която го свързва с находки от Одесос и потвърждава тезата ни за бързо разпространението се културно влияние на църквата. Краткият период от времето на първите пълни публикации в средата на 80-те години на XX век, обаче не е достатъчен, за да се анализира и актуализира нейното влияние, като архитектурен и културен феномен влияещ, върху развитието на европейското изкуство.

Основната наша цел е да се популяризират в нашата страна научните знания за църквата и да се предизвика обвързването им с широка дискусия и преценка на съществуващите факти, модели и пътища, чрез които персийските елементи проникват в новите държави в Европа, включително и в България. Ще използваме аналитични методи, въз основа на наличните ни данни, като ще обвържем исторически, археологически, политически и културно с даденостите на епохата. Така ще разберем в цялост значението и мащаба на новата декоративна програма, инициентирана от принцеса Аниция Юлиана.

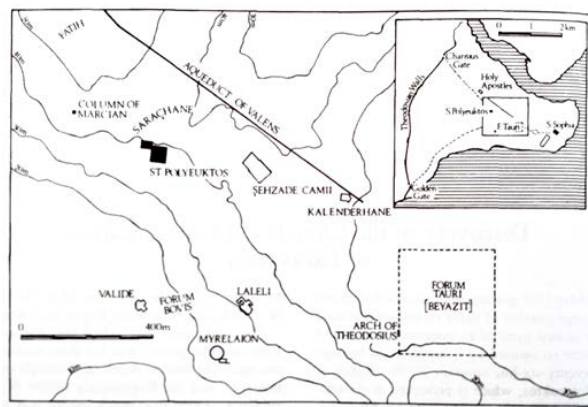
Изложение

Църквата „Св. Полиевкт“ е построена за няколко години между 524 и 527 г. по време на управлението на император Юстин I (518-527) (Harrison, 2014, с. 4).

Една от първите находки, които помагат за идентифицирането ѝ, са надписите, издълбани около фрагментирано оцелели ниши, в абсидите на които са изобразени пауни с разперени крила. Надписите са идентифицирани като 76 редовата епиграма, записана в достигнал до нас извор от X век – Палатинската (Гръцката) Антология (Mango, Ševčenko, 1961, с. 243-4). В него се съобщава, че епиграмата принадлежи на църквата на мъченик Св. Полиевкт, построена от Аниция Юлиана, правнучка на императрица Евдокия – съпругата на император Теодосий II (402-450), която построява сградата, която може да съперничи с храма на Соломон (The Greek Anthology, 2017).

Харисън открива, че използваните мерни единици при строежа ѝ съвпадат напълно с размерите на храма в Йерусалим, който е построен от цар Соломон през X век пр.н.е. Така Юлиана не само планира и изпълнява строежа на нещо характерно само за царете, но и го декларира открито, като прокламация в декоративните елементи и надписи в самата сграда, които ще разгледаме след малко (Сапера, 2006, с. 14).

Църквата се намира на важно място в Константинопол (Фиг.4). Височината, на която е построена я кара да се извисява царствено над околността.



Фиг. 4. Разположение на църквата в Константинопол от Harrison, Martin.

Тя е в близост до Акведукта на Валент и Колоната на Маркиан на северното отклонение на главната улица на града – Меси, между Форум на Бика и църквата на „Св. Апостоли“. Книгата на церемониите ни информира, че „Св. Полиевкт“ е включен като важна спирка на императорската процесия на Великден, която започва от Големият императорски дворец и стига до църквата „Св. Апостоли“ (Herrin, 2013, с. 170).

Археологическите разкопки разкриват, че сградата е била с квадратен план, необикновена базиликална форма - поради наличието на трансепт, който завършва с полукръгли абсиди. Абсидата ѝ се издава на изток. От двете страни на кораба са разположени две крила с арки, които поддържат галерии над тях. От подземен проход, идващ от подструктура на нартекса, минаващ под пода, през центъра на кораба, се стига до правоъгълна подземна крипта разположена под бемата на църквата. Подземният проход се разделя на две в точния център на сградата, където се намира основата на амвона. Самата църква е повдигната от масивна подструктура с височина 5 метра от земното ниво (Harrison, 2014, с. 407).

Дължината на сградата е 52 метра, а нартекса и атриума разположени на запад имат дължина от 27 метра. Северно от атриума са идентифицирани останките на друга сграда, която може да се свърже с баптистерия на църквата или с останките от самия дворец на Юлиана, който е бил в близост до сградата. Главният достъп до църквата се осъществява през атриума. От него широко стълбище ни изкачва на 5 метра, за да стигнем до нартекса на „Св. Полиевкт“.

Здравите основи на цялата сграда – 8 метра дебели с 8 метра дълбоки, ни дават възможност да изчислим и височината ѝ, която достига до над 30 метра. Височината на галериите се изчислява на 8 метра от нивото на пода. Счита се, че е възможно църквата да е била първата от типа базилика с купол (Фиг.5), усъвършенствана в по-късната „Св. София“, но това мнение не е всеобщо прието (Harrison, 2014, с. 407).

Базирано на епиграмата и съществуващите археологически структури, се доказва и съществуването, в източната част на кораба на две противостоящи се двойки двуетажни екседри. Всяка двойка е свързана с ниска арка, на която са гравирани част от намерените надписи.

На плана на сградата се вижда, че източният край на кораба е отбелязан на подземно ниво с напречна стена, която вероятно маркира и олтарната преграда, стояща над нея. Квадратният план на църквата, наличието на отворени екседри, получаването на равни отстояния от тях на 18.5 метра, както и наличието на дълбоки и здрави основи, които биха носили не само стълповете, а и дълбоките екседри между тях, ни карат да допускаме, че в източния край на кораба на „Св. Полиевкт“ е имало купол.



Фиг. 5. 3D възстановка на църквата „Св. Полиевкт“ – вариант с купол.

Това може да се допусне и от епиграмата и от факта, че строежът е най-амбициозния за своето време, за който не са пестени средства. От друга страна, разположението на подземните съоръжения, от които се оттича водата от покрива, също намекуват за наличието на купол. Против тази теза е фактът, че не са намерени останки, които могат да се окачествят

като купол. Разбира се, счупените тухли от падането, едва ли биха могли да бъдат разпознати. А с използването на терена, още след XI век, за кариера на строителен материал са изнесени почти всички възможни останки от тухли и мрамор. Със сигурност оцелелите годни строителни елементи са почистени и използвани отново за градежа на други сгради в Константинопол (Harrison, 2014, с. 408).

С цел утвърждаване на имперския си произход, Юлиана украсява изключително богато „Св. Полиевкт“. От външната страна на църквата водоливниците имат зооморфни форми и изображения на лъв, глиган и др. Вътрешните стени са украсени с многоцветни мраморни панели. Материалите, които са използвани включват изключително редкия и скъп червен порфир от Египет, зелен порфир от Пелопонес, жълт мрамор – giallo antico от Тунис, verde antico от Тесалия, черно-бял мрамор от Пиренеите, пурпурно-сиво-бял от Кария, кремаво-бял от Фригия, розово-бял от Витиния и разбира се обилни количества от Проконезки мрамор. В скулптурните детайли от червен и зелен порфир са внимателно вградени седефни елементи с различни листни форми, жълто позлатено стъкло и обилно количество бледо зелено и тъмно синьо прозрачно стъкло. Покривът е златен, докато в нартекса е изобразено кръщенiето на император Константин Велики (306-337). Намерени са и остатъци от слонова кост, аметист, позлата, цветни стъкла и скъпоценни камъни, които също са били вградени първоначално в мраморната украса на сградата (Фиг.6). Открити са и части от мозайки, като тези на абсидата са включвали голям брой златни тесери, вероятно като фон, на който са изобразени човешки фигури (Harrison, 2014, с. 418).

Мозайките са очаквано откритие при разкопки в Константинопол, но това, което не е очаквано е характерът на архитектурната скулптура, впечатляваща с новите си елементи, вариации, богатство и техническо качество на изпълнението. Изработването на мраморните детайли се е извършвало на място, след като мраморните груби блокове са поставяни на техните места по време на строежа.

В контраст с разпознаваемите животни, изобразени върху архитектурните елементи на сградата са използвани и мотиви на стилизирани растения т.н. палмети. Свързването с храма на Соломон е подкрепено и с откриването на мотиви като палмови дървета, нарове и лилии в църковната декорация (Фиг.7 и 8).



Фиг. 6. Мраморни колони от кивория с вградени скъпоценни камъни. Археологически музей Истанбул.

Това е основна характеристика на „Св. Полиевкт“, която не е отразена и използвана преди в Константинопол. Широкото въвеждане на персийско-сасанидски декоративни мотиви, като фризове с палмети и листа на нарове или симетрични геометрични и растителни мотиви правят декорацията уникална (Фиг.9).



Фиг. 7. Различни капители от „Св. Полиевкт“ – Палмети, Паун, Палми. Истанбул, Венеция.

За да разтълкуваме правилно посланието, което ни е заложила Аниция Юлиана трябва да обърнем внимание на символиката на изображените декоративни елементи. Очевидно е, че Юлиана от брака си с Ареобинд има пряк досег с най-големите постижения на източната персийска култура. Тези достижения носят символа на богатството и могъществото на съперническата империя и служат, като основни

инструменти за изразяване на политическата власт и влияние. Ареобинд е описан като победител и герой и взима голяма плячка от победите си в Персийска Армения (Joshua The Stylite, 2018). Листо от консулския му диптих също носи стила на Сасанидска Персия. Това би значило, че тези орнаменти са част от семейната визуална култура на семейната двойка (Сапера, 2006, с. 15).



Фиг. 8. Различни капители от „Св. Полиевкт“ – Палми, Палмети и др. Истанбул, Венеция.

Един от декоративните символи използвани в „Св. Полиевкт“ е палметата. Тя е своеобразен символ на победата, а за Асирийците и Египтяните тя символизира и дървото на живота (Chwalkowski, 2016, с. 142). Християните също възприемат палмовото листо като символ на победата на правоверните над враговете на човешката душа (Фиг.10).



Фиг. 9. Различни фрагменти от корниз, орнаменти от „Св. Полиевкт“. Истанбул.



Фиг. 10. Релефна преграда от „Св. Полиевкт“, допълнително преработена в по-късните векове. Kunsthistorisches Museum. Wien.

Изобразяването на палмовия лист в изкуството преминава от древен Египет, Персия, Арабия и Северна Африка. Счита се, че палметата произхожда от древен Египет и влиза в употреба и в изкуството на древните гърци. В Близкия изток мотивът на палметата продължава да се разработва, като често се намират пиластри, декорирани с нея (Chwalkowski, 2016, с. 145). Изобразяването на палметните мотиви на много места в „Св. Полиевкт“, може да означава само едно, че Юлиана желае вечност и победа - за себе си и за династията, към която принадлежи. Тези палметни персийски мотиви въведени от нея стават популярни в Константинопол през VI век и са използвани в декорацията на „Света София“ (Фиг.11).



Фиг. 11. Капител от църквата „Св. София“. Истанбул.

Те са толкова впечатляващи, че след това популярността им бързо излиза от границите на Константинопол. Ясна повторемост и „копиране“ на декорационните мотиви от „Св. Полиевкт“ виждаме в църквата „Свети Виталий“ в Равена и Еуфразиевата базилика в Пореч (Фиг.12), Хърватия. Капители от Варна и Поморие също са изработени по подобие на

тези с палметни изображения, идващи от Константинополската църква. Варненските екземпляри показват най-стриктно придържане и като форма, и като изпълнение, към първообраза, използван в нея. (Фиг. 13) (Milanova, 2015, с. 239).

Поради широкото разпространение на тези мотиви, може спокойно да се допусне, че палметната украса на Преславското съкровище е повлияна от модата наложена от Аниция Юлиана и нейната иновативна декорационна програма.

Друга важна находка от „Св. Полиевкт“ са десет релефни плочи с образите на Христос и Богородица, както и фрагменти от скулптури на Апостолите (Фиг.14).

Те са много важни, защото другите скулптури от тази епоха са унищожени по време на Иконоборския период от VIII до IX век. Те носят ценна информация за скулптурното фигурално изкуство във Византия, което достига до нас в много ограничен размер.



Фиг. 12. Капител от Пореч. А. Terry.



Фиг. 13. Капител от Варна. Карел Шкорпил.



Фиг. 14. Скулптурни изображения на светци от „Св. Полиевкт“. Истанбул.

Най-големите оцелели фрагменти от храма са от мрамор (Фиг.15). Това са лицата на две ниши. На всяка екседра са изобразени 5 пауна с разперени криле (Sodini, 1998, с. 306-313). Ранните примери за скулптиране на животни и птици произлиза отново от изтока – в Персеполис, Хатра и Баалбек.

Огромните мраморни части представляват вдлъбнат сегмент с фронтално изображение на паун в центъра, с гордо разперена опашка. Епиграмата е поставена в полукръг по този фрагмент. Тя представлява първата част на изречение 31 на епиграма от Гръцката Антология. Частично оцелелият надпис е следният:



Фиг. 15. Фрагменти от надписи на арките от „Св. Полиевкт“. Истанбул.

„Само за теб, аз мисля, съм построил неизброими храмове през цялата земя“ (Whitby, 2006, с. 163) - (...οὐδ' αὐτῇ δεδάηκας ἄμετρ...).

Около пауна има изобразени лозови листа и грозде. Буквите са високи 11 см., а детайлите на заобикалящите ги листа са невероятно подробни. Всяко листо има видими вени и листата са изобразени в своята дълбочина в пространството. Те са били оцветени с ярки, скъпи и редки багри. Използвано е синьо, зелено и пурпурно. Това са трудни за производство цветове и имат за цел да докажат още веднъж силата и мощта на Аниция Юлиана.

Пауните се свързват с царствеността и гордостта (Chwalkowski, 2016, с. 465) в Античността и символизируют прераждането на християните, защото изхвърлят перата си всяка година, а на тяхно място изникват нови и по-красиви. Множеството „очи“ по перата им символизируют всевиждащия Бог. Древните считат, че плътта им не подлежи на разпад. Дори Св. Августин изпробва това и е учуден от резултатите. Той пише в книгата си „За Божия град“: „година по-късно, тя е все още същата, с изключение, че е малко по-света и суха“ (Saint Augustine, 1871, с. 418). Това е причината да ги свързват с безсмъртието и вечността на духа. Те имат пряка асоциация и с римските императрици. Свързани с цялостната идея на съграждането на „Св. Полиевкт“, периода и епиграмите, може да се смята, че те олицетворяват в синхрон с всичко, желанието на Юлиана за прераждането на династията ѝ и връщането ѝ във властта. В очите на пауните има празни пространства, които са запълнени със зелено стъкло. Те също държат вериги, за окачването вероятно на лампи (Connor, 2011, с. 162). На другия оцелял сходен фрагмент се чете следният надпис:

„Дори ти не знаеш колко къщи посветени на Бог са направили ръцете ти“ (Whitby, 2006, с. 163) - (...πεῖθῃς δῶματα τεύχε...)

Той отговаря на изречение 30 в епиграма в гореспоменатата Антология.

От друга страна Григорий от Турс ни съобщава много интересна история (Gregory of Tours, 1988). Император Юстиниан (527-565) е примамен от богатството на Аниция Юлиана и поисква, тя да даде част от него на държавната хазна. Тя си придава вид, че желае да стори това, и съобщава, че и е нужно време. Тя извиква сръчни майстори и им връчва цялото си злато, като им заповядва да го претопят и превърнат в златни плочи, които да закрепят за сводестия покрив на църквата. След като това е направено, Юлиана поканва императора и го завежда в храма на „Св. Полиевкт“ и посочва покрива, като заявява:

„Моята бедност се крие в тази творба, направи с нея каквото желаеш“ (Harrison, 2014, с. 420). Така тя отклонява желанието на император Юстиниан (527-565) да сложи ръка върху богатството ѝ и го „побеждава“.

В епиграмите гравирани на мраморните фрагменти от арки с ниши поставени в църквата, Аниция Юлиана се сравнява с императорите Константин I (306-337). и Теодосий II (408-450), като мащабен строител и твърди, че е задминала храма на Соломон, на чиито пропорции е базирана и „Св. Полиевкт“: „Какъв хор е достатъчен, за да възхвалява постиженията на Юлиана, която след Константин, разхубавител на своя Рим, след святата златна светлина на Теодосий и след кралски произход от толкова много предци, извърши дело, достойно за нейното семейство, и повече от достойно за няколко години? Сама тя е надделяла над времето и надмина мъдростта на знаменития Соломон, издигайки храм, за да приеме Бог...“ (Whitby, 2006, с. 164)

Така сградата, повече от ясно, представлява предизвикателство към управляващата династия, която е с по-низш произход от тази на Юлиана. Това може да се счита като причина за още по-голямото преустройство на „Св. София“ от император Юстиниан I (527-565) само няколко години по-късно. А с изричането на прословутите думи: „Соломоне задминах те“ император Юстиниан определено е имал предвид принцеса Аниция Юлиана. (Harrison, 1989). До този момент „Св. Полиевкт“ остава най-голямата и красива църква в Константинопол.

Най-ясно изразената новост при декорацията на църквата са капителите на стълповете и колоните, които показват скъсване с класическата традиция базирана на коринтския стил и производните му. От друга страна новост е и отказването от класическите форми на декорация на антаблемана на сградата. Въпреки, че е застъпено класическото изображение на лозови листа, то не е използвано в класическия си модел и вид заедно с акантов лист, а е изпълнено с необичайните палмети (Harrison, 2014, с. 417). Отказването от традиционните модели на декорация от скулптурните детайли на „Св. Полиевкт“ е от огромно значение. Декорацията му представлява изцяло нова, декоративно-архитектурна програма, която го превръща в културен и архитектурен феномен. Тези факти и самото построяване на сградата може да се счита като предизвикателство към

властта на император Юстин I (518-527) и племенника му Юстиниан (527-565), с които Аниция определено има „обтегнати“ отношения.

„Св. Полиевкт“ съществува до XI век, след което е изоставена и започва да се руши. Някои фрагменти от нея са използвани по-късно за строежа на манастира „Христос Пантократор“ в Константинопол, а други капители и архитектурни елементи се намират пръснати в целия свят - във Венеция, Барселона, Виена, пренесени след превземането на града от Четвъртия кръстоносен поход през 1204 г. и високо ценени за своята декоративна и културна стойност.

Заклучение.

Създаването на църквата „Св. Полиевкт“ е в тясна връзка с политическата обстановка, характерна за периода и особено с произхода на нейния ктитор – принцеса Аниция Юлиана, с нейните амбиции и ерудираност и ясните послания, които тя отправя, изграждайки този апотеоз на византийската архитектура от първата половина на VI век.

С настоящата работа успяхме да покажем, че „Св. Полиевкт“ съчетава в себе си изцяло нови декоративни и конструктивни елементи, като доказателствата за вероятното наличие на купол биха могли да я определят като първата куполна християнска базилика. Изключително богатата вътрешна украса е ненадмината за своето време. От друга страна, скъсването с традиционните класически форми на декорация и широкото прокарване за първи път на палметните и зооморфните изображения с източно персийско влияние стават културно лице за разпространение на тези мотиви и въвеждат такава мода в съседните страни и в Европа. Това налага отварянето на нова дискусия за корекция на пътищата за проникване на това източно влияние в съседните култури.

Аниция Юлиана остава зад себе си истински феномен със световно значение и наистина успява да увековечи своето послание, благороден произход и желание да бъде ненадмината.

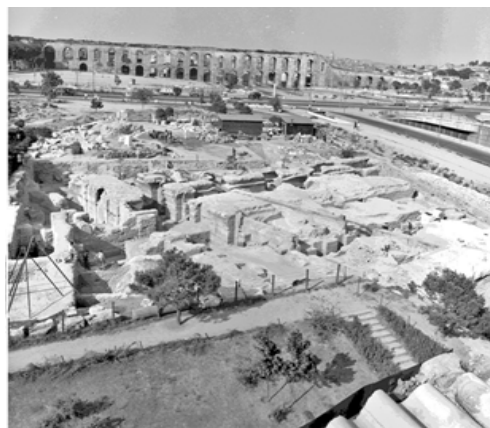
За съжаление, нашите познания за църквата „Св. Полиевкт“ датират само отпреди 60 години, когато сградата е разкрита и локализирана (Фиг.16 и Фиг.17).

Този изключително къс период е недостатъчен, за да се обърне достойно и достатъчно внимание на културния принос на паметника за световното културно наследство и връзките му с останалите европейски култури.

Той трябва да продължава да бъде популяризиран, цялостно изследван, правилно анализиран и интерпретиран.



Фиг. 16. Снимки от разкопките на „Св. Полиевкт“. М. Харисън. Oxford University.



Фиг. 17. Общ изглед към „Св. Полиевкт“ през 1968. Проф. М. Харисън. Oxford University's Institute of Archaeology.

Литература

1. Миланова, А. 30/2015. Капители с палметни канделабри от ранновизантийския Одесос. Сб. „Добруджа“, Регионален исторически музей – Добрич, Регионален исторически музей – Силистра. С. 239.
2. Bluestone, N.H. 1995. *Double Vision: Perspectives on Gender and the Visual Arts*. Fairleigh Dickinson University Press. P. 76.
3. Byzantios, S. 2019. *Constantinople. A topographical, archaeological&historical description*. Vol.1. Istos. Istanbul. P. 108.

4. Canepa, M., 2006. The Late Antique Kosmos of Power: International Ornament and Royal Identity in the Sixth and Seventh Centuries. In: Jeffreys, E. (Ed.) *“Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies”*, London. P. 14-15.
5. Chwalek, F. 2016. *Symbols in Arts, Religion and Culture: The Soul of Nature*. Cambridge Scholars Publishing. P. 142-5.
6. Connor, C. 2011. *Bizans'ın Kadınları, Yapı Kredi Yayınları*. Istanbul. P. 162.
7. Herrin, J. 2013. *Margins and Metropolis: Authority across the Byzantine Empire*. Princeton University. P. 170.
8. Gregory of Tours. 1988. *Glory of the Martyrs*. Van Dam, R. (transl.). Liverpool Univ. Press.
9. Harrison, M. 1989. *A Temple of Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul*. University of Texas Press.
10. Harrison, M. 2014. *Excavations in Saracane in Istanbul*. Vol.1. Princeton University Press. P. 4. 407-8. 418-20.
11. Joshua The Stylite. 2018. *The Chronicle of Joshua the Stylite: Composed in Syriac A.D. 507*. Wright, W. (transl.). Creative Media Partners.
12. Kallistos, N. 1904. *Ecclesiastical History*. Migne, J. P. (Ed.) *“Patrologia Graeca”*. Vol. 145. Paris. P. 588.
13. Maas, M. 2005. *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*. Cambridge University Press. P. 439.
14. Mango, C., Ševčenko, I., 1961. Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople. In: *“Dumbarton Oaks Papers”*. Vol. 15. P. 243-247.
15. Procopius. 1982. *The Secret History*. Sarris. P. (Ed.) and Williamson, G.A. (transl.). Penguin Classics.
16. Saint Augustine, 1871. *The City of God*. Vol. II, Rev. M. Dods. (Ed.) Edinburgh. P. 418.
17. Sodini, J.-P. 1998. Les paons d Saint-Polyeucte et leurs modèles. In: Ševčenko, I. and Hutter, I. (Ed.). *“AETOS: Studies in Honour of Cyril Mango Presented to him on April 14, 1998”*. Stuttgart and Leipzig. P. 306-313.

18. The Greek Anthology. 2017. Oswald.S. (transl.) *Epigrams from Anthologia Palatina* XII. Forgotten Books.

19. Whitby, M. 2006. The St. Polyeuktos epigram. In: Johnson, S.F. (Ed.) *“Greek Literature in Late Antiquity: Dynamism, Didacticism, Classicism.”*. Routledge. P. 163-4.

Александър Станков
Университет: "Проф. д-р Асен Златаров" – гр. Бургас
Катедра: История и Философия
e-mail: al_stankov@yahoo.com



ТРЕВОЖНОСТТА КАТО БАРИЕРА В КОМУНИКАЦИЯТА НА ХОРА В НАПРЕДНАЛА И СТАРЧЕСКА ВЪЗРАСТ¹

Анна Михайлова

ANXIETY AS A BARRIER TO COMMUNICATION REFERRING ELDERLY AND OLD AGE PEOPLE

Anna Mihaylova

ABSTRACT: The report discusses some aspects of communication in social work for senior citizens. They are clarified by means of E. Erickson's theory of development and contemporary evolutionary theory. There are specified the frequently observed psychological peculiarities, which are hurdles in the communication with old people. The accent is on anxiety and searching for life meaning in the process of aging. Emphasis is on the behavior of the late adulthood people and their communication with the social environment. Communicating with the elderly requires specific skills and participants' experience. That requires from the professionals in the assisting professions to implement correct communication strategies in dealings with their elderly clients.

Key words: communication, social work, advanced age.

Въведение

С напредване на възрастта субективното усещане за тревожност се увеличава. Според някои изследвания, изразената тревожност може да е проява на защита към променящата се среда. Динамичните промени в средата, която изискват непрекъсната и бърза адаптация от една страна и тремавото и бавно приспособяване от друга, поставят човека в напреднала възраст в сложна социална ситуация. Това със сигурност се отразява на способността му да комуникира спокойно и уверено. Възрастният човек е изправен пред голям брой дефицити в ежедневието си, което прави актуален въпроса дали с останалия наличен потенциал ще успее да отговори на изискванията на средата.

Колкото и да се подготвя човек за старостта, всъщност никога не е достатъчно готов да я приеме. Тревожността се засилва и оказва влияние на поведението, на отношението към себе си и към другите. Този като цяло негативен процес може да има и

позитивна страна, стимулирайки всички усилия да се насочат към приемане на това „ново лице“ за себе си. В ситуация на трансформация на социалните връзки, увеличаващ се дял на самотата в ежедневието и намаляваща удовлетвореност от живота човекът в напреднала и старческа възраст се нуждае от подкрепата на професионалисти, както и от специфични социални услуги, които да отговорят на актуални потребности. В това отношение като особено важна се очертава ролята на социалните работници, които са пряко свързани с предоставянето на социални услуги за хората в нужда. При изпълнението на своите професионални задължения социалните работници осъществяват специфична комуникация, чрез която помагат на хората в напреднала възраст да се справят с редица преживявания и промени, които рефлектират върху качеството им на живот, а от там и върху способността им да общуват с близките и роднините по удовлетворителен начин. Нарастващата степен на тревожност, трудното справяне със субективното й

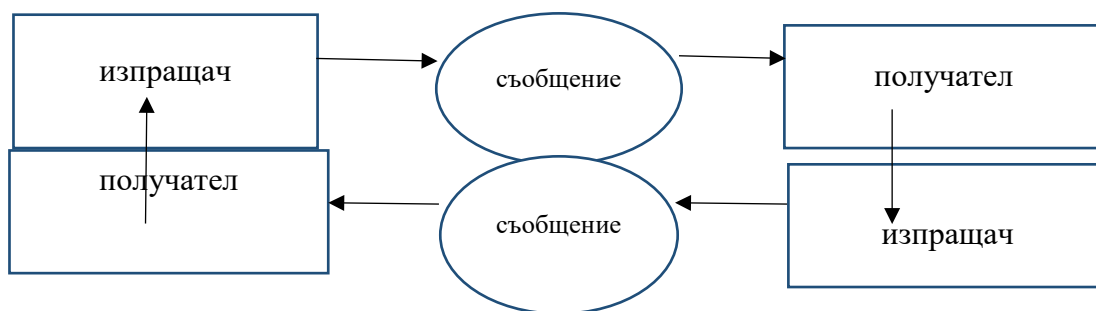
¹ Публикуването и представянето на доклада са финансирани със средства, отпуснати целево от държавния бюджет на СУ „Св. Климент Охридски“ за научни изследвания за 2020 г. по проект № 80-10-67.

преживяване обичайно става причина и за затруднения в комуникацията с хората от близкото обкръжение.

Особености на комуникацията в напреднала и старческа възраст

Целият съзнателен живот на хората е белязан от разнообразните актове на комуникация и свързване с другите хора. Трудно е да си представим съществуването на социума без комуникация. Тя е ядрото на общуването, но не го изчерпва. Общуването е многоаспектен процес, който освен предаването и получаването на информация включва още интеракцията и социалната перцепция между общуващите. Без добро взаимодействие между субектите не би могло да се постигнат целите на общуването, не би имало смисъл и свързването между хората, което се осъществява паралелно с обмена на

информация. За да носи удовлетворение, социалното взаимодействие е необходимо да бъде динамично и да предполага активен диалог между общуващите, непрекъснато демонстриране на тяхната обвързаност. Един от популярните модели за изясняване на общуването – на Осгууд и Данс (по Цветанска, С., 2006, с. 20), описва комуникацията като цикличен, непрекъснат процес на смяна на ролите на изпращач и получател (фиг. 1). Този модел задава динамични параметри на комуникацията - колкото по-често изпращачът и получателят сменят позициите си, толкова тъждественото разбиране на смисъла, заложен в съобщението е по-възможен. Това от своя страна налага необходимостта в комуникацията да се даде възможност на всеки от участниците да създава и изпраща съобщения, да бъде отговорен за резултата от цялостния процес.



Фиг. 1. Модел на комуникацията на Осгууд и Данс

Много са факторите, от които зависи протичането на комуникацията: личностови, семантични, невербални (интонация, изражение, жестове) и др. В процеса на динамична смяна на ролите на изпращане и получаване на съобщения възникват множество бариери, които силно влияят на ефективността на процеса. Те се отнасят до емоционалното състояние, характера, начина на контакт, вътрешни психологически пречки или външни фактори като шума от околната среда. Ще се спрем по-специално на някои бариери от психологическо естество, които се отразяват на комуникацията между хора от така наречената трета възраст и техни чести партньори в комуникацията – хора от близкото им социално обкръжение, както и професионалисти от помагащите професии – социални работници и други, които предоставят социални услуги.

В старческата възраст настъпват видими инволюционни процеси, ограничаващи социалния живот и кръга на социалните контакти. Възрастният човек доста често определя себе си като нелицеприятен, недостатъчно модерен. Значимото за него, но незначително за друг, го прави свръх чувствителен, в следствие на което той доброволно се изолира, „обиден на света“. Това от своя страна затруднява общуването и нарушава баланса в комуникацията. „Човек е психо-социално същество и пред каквито и бездни да се окаже към края на живота си, той е отново пред кризата на идентичността, която може да се обобщи: „Аз съм това, което оцелее от мен“. (Ериксън Е., 1996, с. 186). От гледна точка на теорията за етапите на развитие и съпътстващите ги кризи на идентичността на Ериксън начинът, по който индивидът преминава през кризите определя как ще протече следващото ниво от развитието. Всяка

следваща стъпка е потенциална криза, защото ни принуждава да се изправим пред нова, непозната перспектива. „Оптималното чувство за идентичност се преживява просто като чувство за психосоциално добруване. Неговите най-явни спътници са чувството, че си у дома в собственото си тяло, чувството, че „знаеш къде отиваш“ и вътрешната увереност в очакваното признание от тези, които имат значение за теб.“ (Ериксън Е., 1996, с. 217).

Според Ериксън развитието продължава през целия ни съзнателен живот. Този процес регулира различните ни индивидуални цикли, структурата и облика на социума, допринася за разгръщане на генеративността и създава благоприятни условия за изграждане или загуба на възможните ни трайни контакти и интеракции. В зависимост от това как приема своята идентичност личността се адаптира към социалната среда.

В късните периоди от своя живот хората са изправени пред различни предизвикателства на средата, с които трябва да се справят. Интересен феномен на психиката ни е, че последни ние приемаме старостта си. Независимо, че този период настъпва относително плавно и е доста продължителен, адаптивните процеси на личността са доста затруднени. Следствията от това са неудовлетворителни комуникативни връзки, непълноценни и доста ограничени взаимоотношения, които водят до социална изолация.

Усилията на съвременното научното познание все още са недостатъчни по отношение разработките на експериментални методи за изследване на хората в напреднала и старческа възраст, особено по отношение на личността им и нейните детерминанти. Осгууд предлага семантичния диференциал като достатъчно валиден и надежден. Посредством този метод се получава по-ясен поглед върху структурата и функциите на личността на хората в напреднала и старческа възраст: моето истинско Аз; моят идеален Аз; вече нехаресван Аз. „Старееето е успешно, ако човек постигне чувство на Аз-интегративност“. (Александрова Н.; с. 115).

В напредналата и старческа възраст Аз-ът се обръща навътре към себе си, така чувството за благоденствие, удоволствие се води от субективни усещания. Аз-образът корелира с отношенията на семейството и социума (как е приет от другите). При старите хора процесите на адаптация са по-бавни и пасивни. Те не

успяват да се откъснат от миналото, в този смисъл трудно намират пътища към ново поведение, а по-скоро се опитват да поддържат навиците и опитът от предишния си начин на живот. Онези от тях, които успеят по-бързо да се приспособят към старостта, са по-устойчиви в трудни ситуации, те са емоционално по-стабилни и съответно са и социално по-активни да поддържат отношения, да общуват и да намират занимания, които да им носят удовлетворение. Анализът на уменията за приспособяване води до предположението, че различните измерения на „Аз-ът“ в напреднала и старческа възраст могат да се окажат „трамплин“ в адапционните процеси. Проявата на минали, сегашни, бъдещи, идеални, лоши, добри Аз-ове могат да доведат до личностна стабилност или израстване, ако при дадени обстоятелства се слеят. Тогава на преден план излиза ясна картина за постигнатото и какво още е нужно за да изпитат радост. „Надеждата за бъдещ и идеален Аз виртуално липсва, а реалистичният, реализиран Аз е по-типичен за групата на старите хора.“; „Изследванията на Маркус и Нуриус показват как развитието на „възможните“ Аз-ове може да доведе до измерване на удовлетворителност и съхраняване в процеса на стареене.“ (Александрова, Н., 2010, с. 76).

Възможните Аз-ове са активен променящ се набор от знания за себе си, които се трансформират в корелация със социалните обстоятелства. Всеки от нас има широк спектър от представи за себе си: какво мислим за себе си в миналото, настоящето, как си представяме бъдещето. Така в това множество от възможни Аз-ове: доброто Аз, лошото Аз, надеждата да спечелим някое конкретно Аз, онова Аз, от което ме е страх или какъв трябва да съм се отразява в стабилни социални категории, които се изграждат, отговаряйки на моментни социални обстоятелства.

Понякога положителният възможен Аз, може да се прояви като защитен механизъм. Например: „Сега съм болен, но няма да е вечно“. С възрастта отрицателните възможни Аз-ове, играят голяма роля за обяснение на мотивиращите условия.

Възрастните хора имат повече варианти за Аз-ове заради по-големия брой отрицателни възможни Аз-ове, с които те предпочитат да си служат. Положителният възможен Аз силно корелира с чувството за самоконтрол в

обкръжението им, а отрицателният с липсата на контрол. Възможните Аз са резултат от конкретно проявено поведение и се наблюдава ясна зависимост между броя възможен Аз и отговорността за реализираните междуличностни отношения.

Възрастният човек е неуверен да си изгражда бъдещ възможен Аз или, ако го прави, той е несигурен и неясен заради занижените потенциал и самокритичност, а това рефлектира върху поведението му. Ако няма ясна представа за бъдещето тогава водеща роля в поведението ще играят ситуационни фактори. Тай няма желани стратегии за постигане на удовлетворителни взаимоотношения. Без виждания за бъдещето страда и настоящето „тук и сега“. Липсата на перспектива оказва влияние на самочувствието и се появява усещане за безнадежност.

За да се избегнат тези негативни нагласи, хората в напреднала и старческа възраст понякога се нуждат от подкрепата на професионалисти, за да актуализират възможните си Аз-ове, да мислят за себе си в бъдеще. Това би стимулирало мотивационни процеси на интелектуален растеж, би дало освежаваща енергия и би подобрило връзката между чувства и поведение.

Старостта като етап в личностното развитие би могла да бъде разгледана в контекста на еволюционната теория, която има отношение и към трудните въпроси за естеството на адаптацията. Един от факторите на еволюцията е постоянното влияние на външната среда. Това води до разнообразие от адаптации към условията на околната среда. Промяната на средата предизвиква специфично поведение. Ако средата не се променя, човек поддържа своята хомеостаза. При настъпване на промяна в средата, човекът се променя, опитвайки се да запази непроменена хомеостазата си. Индивидът преживява дискомфорта и безпокойството на различните приспособителни механизми, които се налага да усвоява. Първият фактор съответства на постоянните способности в тялото, а вторият на способности, променящи се под влияние на обстоятелствата. Специфична особеност при хората в старческа възраст е трудната промяна на навиците затова от гледна точка на еволюционната теория страда и качествено задоволяване на потребностите. Неудовлетворените потребности от своя страна стават причина за

възникване на психологически бариери в общуването и поддържането на социални контакти.

Процеси на адаптацията и тревожността като детерминанти на променената комуникация в напреднала и старческа възраст

Активното приспособяване и ефективно адаптиране към социалната среда би помогнало на възрастните хора за тяхното емоционално съхранение и в резултат на това да се опитат да култивират един малко по-благосклонен поглед към света. Необходимостта от добри и разнообразни механизми за адаптация изисква от тях да се подготвят за този развой на битието си. Не само физически, но и социално, и психологически да поддържат такива диспозиции като силна воля, надежда, вяра, мъдрост, целенасоченост, постоянство, което ще се отрази на жизнеността им и ще поддържа силата на духа им.

По-доброто познаване на възрастовите особености при хората от последните етапи на онтогенезата би улеснило не само общуването, но и овладяването на някои специфични особености на тяхната инвариантност. Осигуряването на подкрепяща комуникация активира възрастните хора, а това от своя страна спомага за съхраняване на градивните им сили и за увеличаване на удовлетвореността от живота.

Старият човек постоянно се вглежда в себе си. Свърхважно за него е да се съветва с лекари, да търси лечение, процедури, лекарства, книги, вестници. Взирайки се в здравето си, отклонява вниманието си от старостта като такава. Като коментират и описват своите състояния, възрастните хора се опитват всъщност правят връзка с типичните за старостта феномени. Защото болестта често може да се излекува или да се възпре отрицателното ѝ развитие, докато старостта е завинаги. Така, приемайки признаците на старостта като симптоми на болест, възрастният човек отрича собственото си остаряване. Водещо чувство при него е обидата – често вербализирана с посланието „близките ми искат да се отърват от мен“. Всички опити за разубеждаване от тези мисли по рационален път се оказват много трудни. По същество става дума за дефицити, които правят възрастния човек далеч по-зависим от другите хора. „Тази зависимост обагрят и

ограничава междуличностните отношения. Да виждаш хората главно като задоволители на потребности... По-скоро от гледна точка на полезността им.“ (Маслоу, Е., 2018, с. 105). Затова и възрастните negliжират тези, които не удовлетворяват техните нужди. Задоволяването на потребностите от общуване често е блокирано от колебания, съмнения, неудовлетвореност на дадена друга нужда, което е съпроводено с тревожност. „При тревожност се разрушава именно съзнаването на връзката между Аз-а и света.“ (Мей, Р., 2018, с. 90). Тревожността крие в себе си тенденция да обърква перцепциите и съзнанието. Това повлиява поведението на възрастните хора и оказва влияние на социалните им връзки, социалния им статус, а при неспособност да се модифицират някои нагласи и аспекти от поведението би се стигнало и до по-сериозни социални загуби. Хората, които страдат от някоя форма на тревожността проявяват особена склонност към отрицателен вътрешен монолог. Тревожността възниква спонтанно при спохождане на мисли, започващи с „ами, ако“. „Ами, ако се подхлъзна?“, „Ами, ако получа сърцебиене...“

Работата с тревожността е многопластов и сложен процес в динамизирания социални условия. Акцентирайки върху запазване на интелектуалните и когнитивните процеси, бихме могли да очакваме, че един възрастен човек с ясно съзнание и съхранена дееспособност би проявил гъвкавост в цялостното си поведение.

„Емпиричните изследвания показват, че не само процесът на стареене е дълбоко социално и индивидуално явление, но и емоционалното отношение към него се изгражда освен на психически и широк фронт от социално-психологически условия.“ (Александрова, Н., 2010, с. 146). Усилията, насочени към познаването на хората от напреднала възраст може да облекчи тяхната болезнена адаптация към старостта и да помогне на социалните работници да разработват подходи за осъществяване на една ефективна комуникация. Социалните работници могат много да помогнат в този труден процес, като целенасочено се стремят да реагират с разбиране на страховете и тревожността, но и да подпомогнат за справянето с тях чрез диалогично общуване, активно слушане, концентрирано внимание върху важни за възрастният човек теми.

„Усилията на психолози и социални работници е необходимо да бъдат насочени към съхраняване на его-интегративността на стария човек.“ (Александрова, Н., 2010, с. 121).

За периода на старческата възраст са характерни редица своеобразни промени от емоционален характер: неконтролирани ефектни реакции, склонност към безпричинна тъга, плачливост. Може да се забележат също прояви на ексцентричност, намалена емоционална и социална чувствителност, понижена издържливост и способност за справяне в по-сложна ситуация и от там респективно потъване в себе си. Въз основа на тези промени се създават предпоставки за разгръщане на засилена тревожност у възрастните. Това често срещано преживяване се явява като защитен механизъм. Страданията във връзка с влошеното физическо състояние, различните страхове от насилие или смърт, загубата на близки и приятели, фиксирането върху болестни симптоми и безкрайното им преработване, чувството на обида, ненужност, незачитане, усещането, че си в тежест на всички, стават основа за дистанциране и отчужденост. Във външно наблюдаемото поведение на стария човек тревожността се маскира под формата на безразличие и той действа избирателно – сякаш вижда и чува само каквото поиска. Подобни реакции предизвикват недоволство у близките в ежедневно общуване, а това от своя страна равномерно и устойчиво понижава настроението и вкарва възрастния в един емоционален лабиринт, от който трудно намира изход. Тази дезориентация и голямата дифузност на преживяванията неминуемо повишава тревожността. „Това, което отделните хора преживяват, не може да се припише на средата, а на отделния човек и на неговите нагласи към съответните му преживявания“ (Франкъл, В., 2000, с. 291). Преживяването на вътрешните конфликти е предизвикателство за човека в напреднала и старческа възраст. Той би успял да ги преработи, ако не създава комуникационни бариери и допуска взаимоотношения, които да го държат свързан с възможно повече хора от неговото обкръжение. В това отношение заслужава внимание още един сериозен проблем при хората в напреднала и старческа възраст – проблемът за самотата. Самотата обичайно се определя като негативно

преживяване на неудовлетвореност от съществуващите взаимоотношения.

Според редица изследвания в международен план, описани и обобщени от Г. Механджийска (Механджийска, Г., 2015), съществува значима взаимозависимост между самотата и удовлетвореността от живота, както и между удовлетвореността от живота и качеството на социалните връзки с близки и приятели. Изследователите стигат до извода, че «не честотата на контактите, а тяхното качество и близостта са основен корелат с нивото на самота» (по Механджийска, Г., 2015: с. 38). Същевременно е установена и силна взаимовръзка между самотата на хората в напреднала и старческа възраст, които са ползватели на социални услуги, и потребността им от социални контакти (пак там). Този аспект е много съществен за социалната работа, тъй като насочва вниманието към необходимостта в процеса на предоставяне на социална подкрепа и обгрижване на хората от третата възраст да се осигурява възможност за общуване с по-млади хора от разнообразни социални групи. Особено полезно в това отношение е общуването на възрастни с деца и младежи.

Данни от изследване в български контекст доказват наличието на корелация между самотата и удовлетвореността от живота. Зависимостите между самота и удовлетвореност се забелязват в зоната на субективното преживяване на качеството на връзките с другите, личностната стабилност и чувството за сигурност (безопасност) и смисъл в живота (Механджийска, Г., 2015, с. 43). Интересна е интерпретацията на изследователските данни, според които «разкъсаните или отслабнали връзки с деца, роднини и собствено семейство не са обвързани със самотата толкова, колкото тези с приятелите и с така наречените като цяло «други хора» (пак там). Оказва се, че за хората в напреднала и старческа възраст от съществено значение е потребността от поддържането на приятелства и контакти извън семейството – с хора със сходни интереси, преживявания или опит. Преживяването на самота се усилва от дефицита от подобни социални връзки и отношения в широкия социален контекст. Както показва и изследването, това е феномен, характерен за хора в напреднала възраст, които са потребители на социални услуги или са настанени в домове за стари хора. Но

практиката показва, че самотата и неудовлетвореността от живота се срещат често в психологическия профил на човека от третата възраст. Това насочва към размисъл за това как следва да бъде организирана и предлагана социалната подкрепа особено за потребителите на социални услуги и как чрез комуникацията между клиента и социалния работник могат да се минимизират някои ефекти от релацията между самотата, удовлетвореността и качеството на живота.

Социалната работа може да стимулира активността и да възстанови проявите на социална отговорност от страна на хората от третата възраст, както и създаването на компетенции за едно адекватно социално общуване. С подходящи въпроси може да насочва и улеснява споделянето на мисли, съждения, чувства. Социалните работници биха могли успешно да привличат възрастните хора за активно участие в създаване на стратегии за справяне с ежедневните проблемни обстоятелства и ситуации, пред които те са изправени.

От специалистите в помагащите професии зависи да създават предразполагаща атмосфера, когато гневни изблици напругат обстановката, да стимулират проява на търпимост и доброта, да контролират своите емоции, да подтикват старите хора към трансформация на негативното в позитивно, да активират любопитството им към някаква дейност, да изграждат доверие и като цяло да поощряват и стимулират към положителни промени.

Променената комуникация между възрастните хора и обкръжението им се наблюдава на всички нива на взаимодействие. От елементарните битови и ежедневни отношения до по-сложните емоционални, когнитивни връзки, в които се появяват непреодолими „пропасти“ от неразбиране, огорчение и разочарование за всички участници в самата комуникация. Често тези непреодолими конфликти довеждат до ескалиране на отношенията и близките се чувстват принудени от обстоятелствата да се обърнат към институции за настаняване на възрастни. Така проблемните отношения са временно отсрочени. Близките се изправят пред „стена“ от невъзприемане на рационалното и тълкуват поведението на възрастният човек, като егоистично, агресивно, неадекватно. Това се явява обезпокоителна бариера в едни относително

уравновесени в близкото минало отношения. Притеснени от неспособността си сами да се справят с тези емоционални „експлозии“ , безпомощни и с дълбоки угризения поради сложната ситуация, в която се намират, близките биват принудени да се обърнат за помощ към социалните институции.

Специфичните случаи и особеностите на възрастовите изменения допълнително утежняват работата на професионалистите от помагащите професии. Отчуждението, проявата на недоверие, предизвикват страдание и недоволство, а това неминуемо затруднява и деформира комуникацията. Работата на социалните работници с възрастните клиенти изисква сериозно и задълбочено познаване на характеристиките в поведението на възрастните. Организацията на работата налага присъствието на различни екипи в различни структури за задоволяване на различен вид потребности. „При всяка специализирана екипна структура, трябва да се внимава да не бъдат пропуснати индивиди „на границата“; например дали нуждите на индивид с деменция трябва да бъдат посрещнати от екип за психично здраве или екип за стари хора?“ (Печ, А., 2008, с. 248).

Колкото повече нужди на потребителя покриват екипите, толкова качеството на социалната услуга ще е по-добро и тези, които се възползват от нея ще са по-доволни. Компетентността на професионалистите от помагащите професии им дава възможност да осигурят най-подходящата грижа и помощ, съобразно индивидуалните нужди и предпочитания на възрастния клиент, а от там да се обезпечат всякакви специфични комуникационни потребности.

От социалните работници се изисква да проявяват гъвкавост и творчество в процесите, целящи постигане на нормална интеграция на възрастните и да им осигуряват безболезнено приемане на ежедневието. Колкото и грижи да се полагат и да се показва спричастност, винаги е възможно да се появи недоволство от естеството на взаимоотношенията с персонала или от начина, по който се предоставят социалните услуги.

От социалните работници се очаква любезност, добро настроение, разбиране. Познавайки нуждите и желанията на потребителя те трябва да изпълняват специфични задачи, така че обгрижващата услуга да осигури достатъчен комфорт, спокойствие и сигурност. Към потребителите

следва да се подхожда с търпение, толерантност, деликатност. Очакванията на възрастния, неговите възприятия за потенциала на социалната система и по-конкретно за степента на подкрепа, която би могъл да получи, не рядко се разминават с действителността, поради занижените му функции и проявата на неадекватност по отношение на реалното му място в социалната среда. „...социалната работа с възрастни трябва да откликва адекватно на целия обхват от установени нужди.“ (Печ, А., 2008, с. 257). Подкрепата в социалната работа би трябвало да варира в съответствие с ежедневните дейности и потребности на клиента.

Заклучение

Ако насочим вниманието си към социалните особености и многообразни потребности на хората в напреднала и старческа възраст, бихме могли да открием повече възможности и средства, с които да облекчим, обогатим и разнообразим стила им на живот. Постигането на едно спокойствие и емоционално равновесие би балансирало социалната среда и би позволило да се разгърнат адаптивните им функции. Така напрежението, опасенията, страхът от маладаптация, причинени от заплахата на самата възраст, вероятно би довело до преживяването на едни по-пълноценни междуличностни отношения с близки и обкръжение, изключително значими за възрастните хора.

Конструктивната работа на социалните работници би помогнала да се стимулират градивните жизнени сили, все още активно действащите психосоциалните функции, контактите, връзките. Така самоуважението на възрастните ще нараства, ще се чувстват включени в социалния живот, което ще ги мотивира да развиват силните си страни, а отслабващите или не работещите да се заместват с нови.

Много е важно да се създават социо-културални програми. Социалните служби могат ефикасно да се включват в стимулирането и обновлението на духовността на възрастният човек. Ако чрез качествена социална работа съвременните социални системи успяват да покрият субективните, персонифицирани нужди на вътрешния порядък в реалността на възрастните хора, то вероятно ще се появяват

и похвати, чрез които да се овладее тревожността, като следствие от невротични състояния. Физическата активност би била особено ефективна за намаляване нивото на тревожност, забавяне процесите на стареене и съхраняване предпочитаното качество на живот за по-дълъг период от време.

Всичко това дава основание да се търсят варианти, програми за такъв вид работа, които да подпомагат постепенната адаптация не само към социалната среда, но и към другите и себе си. Целите и принципите на дейността на социалните работници ще се обединяват около поддържане на хармонично единство между личност и социална среда.

Глобалното значение на работата на професионалистите от помагащите професии е чрез дейността им да се облекчи не само ежедневието, но и цялостният процес на адаптация към социалната среда и по-лесно ориентиране на възрастните хора в нея. Като резултат бихме могли да очакваме една по-устойчива и качествена комуникация.

Литература

1. Александрова Н. 2010. *Стареенето психологически особености*. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
2. Ериксън Е. 1996. *Идентичност, младост, криза*. София, Наука и изкуство.
3. Маслоу Е. 2018. *Към психологията на битието*. София, Издателство „Изток-Запад“.

4. Мей Р. 2018. *Смисълът на тревожността*. София, Издателство „Изток-Запад“.

5. Механджийска, Г. 2015. Смота и удовлетвореност от живота при потребители на социални услуги в напреднала и старческа възраст. В: е-списание *Социална работа*, бр.1, год. III: с. 29-24 - <https://www.swjournal-bg.com/issue.php?id=12&lang=1> – последно влизане 24.04.2020

6. Печ, А. 2008. Работа с потребители на услуги за възрастни. В: *Антология Социална работа*. Съставител Мартин Дейвис. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

7. Франкъл, В. 2018. *Теория и терапия на психичните разстройства*. София, Издателство „Лега Артис“.

8. Цветанска, С. 2006. *Предизвикателства в педагогическото общуване*. София, Издателство „Просвета“

Анна Михайлова Георгиева
Софийски университет „Св. Климент
Охридски“,
Факултет по педагогика
Катедра „Социална работа“
София, бул. „Цар Освободител“ № 15, каб.
45а
Е-мейл: annamihal0069@gmail.com



ЕКОЛОГИЧЕН РИСК. УПРАВЛЕНИЕ И ОЦЕНКА

Веселина Иванова

ENVIRONMENTAL RISK. MANAGEMENT AND EVALUATION

Veselina Ivanova

ABSTRACT: *Environmental risk is the likelihood of change or destruction of the environmental site as a result of environmental change. Environmental risk management refers to the application of approaches and procedures to the tasks of risk identification and assessment.*

Key words: environmental risk, risk management, risk assessment

С развитието на човешката цивилизация нараства замърсяването и увреждането на околната среда. Изключително обезпокоително е замърсяването на компонентите на околната среда – въздух, води, почви, които са сериозно засегнати и силно влошени от човешката дейност. Неотложно е подобряването на ключовите параметри на околната среда. В международен и национален план се разработват системи от мерки и норми, които да редуцират екологичните рискове.

„Рискът е възможна опасност; съзнателно излагане на възможна опасност при преселване на някаква цел и при очакване на евентуална изгода; вероятност за реализиране на опасността или кризата под въздействие на антропогенни или природни фактори; възможна опасност, загуба при конкретни условия; многомерна концепция за бъдеща загуба“ [2, с.124].

Разглеждан в широк смисъл понятието „риск“ е налице, когато може да се реализира повече от един резултат и се свързва с вероятността за натъпване на неблагоприятни и нежелани промени.

Рискът е:

- състояние на околната среда, при което е възможно реализирането на негативни въздействия върху компонентите ѝ;
- заплаха с неустановен срок [4];
- събитие, което е свързано с процес, който е целенасочен и неговото реализиране води до нежелателен резултат;
- възможност, вероятност да се прояви, да се случи нещо лошо, неприятно, нежелано;
- опасност, заплаха;

- предпоставки, условия за причиняване на злополука, беда, болест; съзнателно излагане на нещо лошо, неприятно, нежелано или на нещо, което застрашава здравето и живота на човека [5].

Анализът на определенията за риск, показват, че той е събитие, което е свързано с някакъв целенасочен процес и неговото реализиране води до нежелани резултати.

Л. Владимиров формулира седем основни свойства, които са на основата на много дефиниции за риска.

Рискът е:

- измерима величина;
- многомерна характеристика на бъдещи състояния;
- свързан със случайни събития и процеси;
- в резултат на взаимодействията между природата-човека-техниката;
- възможност за поява на положителен резултат при несигурност на извършените действия [4, с. 134].

Проблема с екологичния риск е многоаспектен и това потвърждава неговата обществена значимост и сложност.

Съгласно § 1, т. 1 [6] Рискът е вероятността за промяна в средата за сигурност, породена от съзнателно действие или бездействие, която може да доведе до нарушаване на състоянието на националната сигурност.

Рискът е обективен и неизбежен фактор, с който човек се сблъсква. Има различни видове риск – политически, икономически, социален, екологичен, технологичен.

Екологичният риск е вероятността от промяна и/или разрушаване на екологичния обект в следствие на измененията в околната среда. Също така, екологичният риск е вероятността от неблагоприятни последици за екологичните ресурси от всички изменения на природните фактори и обекти в резултат на човешката дейност [4, с. 129].

По този начин се избягва разглеждането на безкрайния брой фактори на околната среда и идентификацията на ограничен брой съществено значими за дадения екологичен обект. Осъществява се тяхната задълбочена количествена и качествена оценка и управлението на съответните рискове. Важно за разкриването на термина „екологичен риск“ е понятието „екологичен обект“. Под него се разбира обект, намиращ се под влиянието на разнообразни фактори на околната среда (биосфера, техносфера, социосфера). В контекста на проблема за екологичните рискове на предприемаческата дейност, е много важно понятието „екологично събитие“, т. е. реализиран екологичен риск. За идентификацията на значимите за компанията екологични рискове, за тяхната качествена и количествена оценка, за организацията на ефективно управление, е необходимо добре да се познават механизмите на действие на екологичното събитие върху компанията [1].

В качеството на екологичен обект може да се разглежда обществото като цяло или отделни социални групи, може да се разглежда също така и отделна компания, предприятие, независимо от отрасловата принадлежност, от мащабите и характера на дейността, от организационно-правовите форми и други характеристики.

Разделянето на социалните групи може да става по най-различни признаци: по териториално-географски, по национално-етнически, по социално-имуществени, по професионални, по отрасли и т.н.

Влиянието на екологичните фактори и екологичните събития върху човека се оценява с помощта на такива показатели като заболяемост, трудоспособност, способност към репродукция, смъртност. По същия начин за субекта на предприемаческата дейност е необходимо отделянето на ключовите параметри, позволяващи да се оценява влиянието на екологичните фактори и екологичните събития [1].

Екологичните фактори и екологичните събития влияят върху субекта на частно - пред-

приемаческата дейност в условията на конкурентна пазарна среда. Основните цели, а така също и условия за съществуване на такъв субект са получаването и умножаването на печалбата, запазването и увеличаването на своята част на пазара.

Най-важните параметри, позволяващи да се оценява и регистрира действието на екологичното събитие върху компанията са следните:

- обем и норма на печалбата;
- обем на производството и продажбите;
- дивиденди на акционерите;
- стойност на имуществото (активите);
- показател за пазарната капитализация на компанията;
- други показатели, определяни от отрасловата принадлежност на компаниите, от вида на ЕС и други фактори.

Различаваме няколко вида екологичен риск:

- риск обусловен от промените в околната среда – *природо-екологичен риск*;
- риск обусловен от появата и развитието на техносферата – *техничко-екологичен риск*;
- риск обусловен от защитната реакция на обществото и държавата при провокиране на екологични проблеми – *социално-екологичен риск*;
- риск обусловен от приемането на екологични закони и норми – *екологично-нормативен риск*;
- риск обусловен от провежданите от природозащитните организации, фондации екологични акции на обществеността – *екологично-политически риск* [3, с. 25].

Реализацията на природно-екологичните и на технико-екологичните рискове, се проявява под формата на пряко физическо въздействие върху производствено-икономическия потенциал на предприятието, под който ние разбираме съвкупността от материалновеществените елементи на активите на компанията и нейният човешки потенциал.

Производствено-икономическият потенциал на предприятието включва в себе си следните елементи:

- земята – като средство на труда в селското стопанство и като територия за разпределяне на производството в другите отрасли;
- основни производствени фондове – съоръжения, машини, оборудване, транспортни средства, здания;

- суровинни запаси, материали, продукция;
- човешкият елемент - работници и служители.

Различни са критериите, според които се класифицират екологичните рискове:

- случайно или закономерно възникване (в резултат на човешка или техническа грешка);
- вида на стресора (биологично, механично и др. въздействие);
- обект на въздействие (човек или др. биологични организми);
- начин на въздействие върху човека;
- скорост на въздействие върху организмите – веднага или след определен период от време [4, с. 136].

Социалният ефект, който се цели, е свързан с:

- нарастване на внедряване на съвременни енергоефективни технологии, водещи до подобряване на условията на труд;
- снижаване на разходите за отопление на отделния потребител в резултат на пониската цена на природния газ и повишената енергийна ефективност на горивните инсталации;
- повишаване на комфорта на живот.

Екологичният ефект е свързан с:

- намаляване над 2 пъти на емисиите от CO₂;
- избягване на възможните разливи, възникващи при преноса на течни горива;
- намаляване на общото количество емисии;
- елиминиране на емисии от серни оксиди, прах и сажиди.

Чрез *медико-социалният ефект* се очаква подобряване на качеството на атмосферния въздух, на санитарно-хигиенните условия и по-високия жизнен стандарт, а това е свързано с намален здравен риск на населението, дължащ се на заболявания, причинени от замърсяването на въздуха като: остри инфекции на горните дихателни пътища, хроничен фарингит, остър бронхит, бронхиална астма, пневмонии и др [3, с. 30-31].

Всякакви количествени и качествени изменения на производствено-икономическия потенциал на предприятието, предизвикани от реализацията на екологичните рискове, през верига от причинно-следствени връзки, могат да се отразят върху главните финансово-икономически показатели на работата на

компанията, но непосредствено въздействие на разглежданите рискове върху производствено-икономическия потенциал на предприятието, има физическа природа - въздействието може да бъде механично, химично, биологично, топлинно, радиационно и др.

Максимално екологично-чувствителен е “човешкият елемент”. В условията на съвременното промишлено предприятие, работниците и служителите могат да бъдат подложени на устойчиви техногенни въздействия.

В случаите, в които работниците и служителите постоянно се намират в неблагоприятна среда, понякога след много години някои от тях се разболяват сериозно или преждевременно умират [1].

Влиянието на технологично-екологичните рискове върху “човешкият елемент” може да се осъществява също така и в други форми:

- нанасяне на вреда върху здравето, гибел на сътрудниците;
- вреди на компанията в резултат на екологични катастрофи, аварии и инциденти;
- вреда на компанията в резултат на екологични катастрофи, станали в други предприятия, а също така в резултат на “системното” безаварийно замърсяване на околната среда от околните фирми [1].

Системното замърсяване на работната среда, техногенните катастрофи и аварии водят до преки и косвени загуби на самата компания, защото тя изплаща компенсации на пострадалите или жертвите и като следствие е загубата на репутацията на компанията.

Друг екологично чувствителен елемент от производствено-икономическия потенциал на предприятието е земята – ресурс, която в селското стопанство е основно средство на производството, а в промишлеността и в другите отрасли на икономиката, тя е територия за разпределяне на производствените и другите обекти.

В съвременните условия земята се подлага преди всичко на въздействие от страна на техносферата. Това е замърсяване на почвата с:

- разполагане върху големи територии на твърди промишлени и битови отпадъци;
- токсични и радиоактивни вещества;
- разрушаване на плодородния слой, поради откритото неекологосъобразно разработване на полезни изкопаеми и използването им [1, с. 40].

Вредите върху земята нанесени от стопанисващия субект могат да се дължат на вина на самия субект, а така също и на вина на други субекти. В селското стопанство фермерите, стремейки се максимално да увеличат текущите показатели прибягват до антиекологични методи за интензификация на производството като нарушават правилата на агротехниката, използват прекалено големи количества торове и различни отровни химикали. В резултат на това се нарушава структурата на почвата, започват ерозионни процеси, продукцията на растениевъдството и животновъдството съдържа повишена концентрация на вредни вещества и т. н. В дългосрочна перспектива, интензификацията на селскостопанското производство се превръща за фермерите в сериозни загуби [1].

За промишлените компании типична е ситуацията, когато на техните територии се натрупват остатъци от производството, складира се химически реагенти без необходимите мерки за безопасност, има случаи на замърсяване на почвата с нефтопродукти и масла. Такива замърсявания на територията се превръщат в сериозен проблем на “работната среда”, с всички произтичащи от тях рискове на компанията. Най-съществено се оказва замърсяването на територията в резултат на “редовно” изхвърляне на вредни вещества в атмосферата от други предприятия, замърсяване с радионуклиди, замърсяване от “киселинни дъждове”, както и замърсяване на територията в резултат на минала стопанска дейност на тези фирми, които са владеели тази земя или са се ползвали от нея до придобиване на права за собственост.

Най-сложна се оказва идентификацията на компаниите – виновници за замърсяване на околната среда, което може да се дължи на факта, че в съседство с дадената компания могат да се намират десетки и даже стотици промишлени, комунално-битови и други обекти, различни транспортни магистрали и други обекти на икономическата инфраструктура. Има случаи, когато са се сменили няколко собственици и ползватели на дадената територия [1].

В продължение на няколко десетилетия “амортизацията” на основните фондове, под влияние на техногенните замърсявания може да бъде съществена. Този извод не се разпространява под формата на екологично събитие като техногенните катастрофи и аварии на атомните обекти. Резултат от тях може да

бъде радиоактивно замърсяване на всички елементи на производствено-икономическия потенциал на предприятието [1].

В някои отрасли се включва т. нар. елемент на “екологични условия в стопанската дейност”. Най-силно ролята на този елемент се проявява в селското стопанство. Възможна е ситуация, когато качеството на основното средство на труда – земята, ще бъде най-високо, но все пак условията за селско стопанство ще бъдат неблагоприятни. Такива неблагоприятни условия могат да са: превлажненост на почвите, ниски средногодишни температури, а могат да се създават и в резултат на безконтролното развитие на техносферата. Негативно влияние върху екологичните условия в аграрния сектор на икономиката са киселинните дъждове, фотохимичния смог, локалните изменения на климата в резултат на работата на съоръженията на хидротехническите обекти, промяна в режима на подпочвените води и т. н. [1].

Създаването на мониторинг на концентрациите на токсичните метали изисква да се изчисли здравния риск от токсичното въздействие на определен елемент върху човека. Поглъщането на тези метали от организма на хората и нивата им служат за основни данни за изчисляване на доза – ефект. Въз основа на тази информация се създава мониторинг на здравните ефекти.

В редица институции и във всички страни в света са създадени стандарти, които определят концентрациите и техните пределно допустими нива в околната среда (атмосфера, хидросфера, почва), а така също и допустимите нива на такива метали в хранителните суровини, хранителните продукти от растителен и животински произход, които са определящи при преценка на токсичността на даден елемент.

Управлението на риска за околната среда се отнася до прилагането на подходи и процедури към задачите по идентифициране и оценка на риска.

ISO 8402:1995/BS 4778 определя управлението на риска като: „процес, чрез който се приемат решения за поемане на известен или оценен риск и/или прилагането на мерки за намаляване на последиците или вероятността за сбъждане на риска“ [4, с. 144].

Стратегиите за управление на риска включват: избягване на риска; предотвратяване на щетата; приемане на някои или всич-

ки последици от даден риск; трансфер на риска към друга страна.

Управлението на риска е практика, която цели ефективен контрол на рисковете за организацията и включва:

- избор на подходящи мерки за контрол на рисковете;
- прилагане на конкретни мерки;
- наблюдение на резултатите, преглед на решенията и евентуално извършване на промени;
- анализ на реализираните загуби вследствие от рисковете [4].

Управлението на екологичните рискове, включват: *превантивни дейности* по предотвратяване на разнообразни причини за възникване на екологично-опасни явления; ограничаване на емисиите на рискови фактори в околната среда чрез подходящи решения; *корекционно-редуциращи дейности*, които включват ограничаване на разпространението на замърсители в околната среда и намаляване на времето на действие на емисиите на вредности и *компенсиращи дейности* по ограничаване на разпространението на възникнали вреди, прекратяване на действието на източниците на замърсяване и възстановяване на качеството на околната среда [3].

За доброто управление на риска е необходимо планиране и прилагане на адекватни мерки, с което риска трябва да бъде обективно оценен. Оценката на екологичния риск е изследване на фактите и прогнозите и те се използват за оценяване на вредното въздействие върху околната среда. Екологичният риск не е единствения, но той може да бъде съизмерим с другите видове риск – социален, икономически, технически и индивидуален [4].

Оценката на риска за околната среда се извършва в няколко етапа:

- формулиране на екологичните проблеми;
- анализ на риска;
- оценка на риска [3].

Оценката на екологичния риск дава вероятността от възникване на вредни ефекти върху екосистемите в резултат на експозицията спрямо един или няколко вредни агента – стресори. Стресорът е всяка химична, физична или биологична единица, която може да доведе до възникване на вредни ефекти върху

индивиди, популации, общества и екосистеми. Оценката на екологичния риск подпомага идентифицирането на проблеми на околната среда, установяването на приоритети и осигуряване на научни основи за регулирани нормативи и действия, идентифицирането на съществуващ риск от стресори, които още не са представени в околната среда.

По отношение на управлението на екологичните рискове от изключителна важност са етапите от управлението им – идентификация, оценка, реакция [4].

Управлението на екологичния риск изисква прилагането на подходи, принципи и адекватни управленски решения за манипулиране на риска с цел да се намали уязвимостта на екологичния обект и да се снижи въздействието на различните аспекти на средата върху екосистемите.

Необходимо е изграждането на действаща, адекватна нормативна рамка от страна на държавата, което е необходимо условие и база за управление на екологичните рискове.

Литература

1. Бонева, М. 2008. *Социална екология*, Велико Търново, Издателство „Фабер“, 235 с., ISBN 978-954-775-852-0.
2. Бонева, М. 2011. *Термини и понятия в социалната екология*, Велико Търново, Издателство „Фабер“, 174 с., ISBN 978-954-400-597-9.
3. Бонева, М. 2011. *Социална екология и глобализация*, Велико Търново, Издателство „Фабер“, 2011, 240 с., ISBN 978-954-400-610-5.
4. Велев, Св. 2015. *Екологична сигурност*, Военна академия „Георги Стойков Раковски“, София, 310 с., ISBN 978-954-9348-73-6.
5. *Тълковен речник на българския език – Институт за български език*, <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA/>, посетен на 29.02.2020 г.
6. *Закон за управление и функциониране на системата за защита на националната сигурност*, Обн. ДВ. бр.61 от 11 Август 2015 г., изм. ДВ. бр. 94 от 13 Ноември 2018 г.

преп. д-р Веселина Радева Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална и специална педагогика“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: v.ivanova@shu.bg



МИГРАЦИОННА ПОЛИТИКА

Веселина Иванова

MIGRATION POLICY

Veselina Ivanova

ABSTRACT: *Migration is a demographic process that continually accompanies human development. Migration is a social phenomenon in a globalizing world with a real impact on the lives of people, communities, and countries and around the world.*

Key words: migration, migration policy

Миграцията е феномен, като, от една страна, тя е източник на работна сила, която е необходима за икономиката ни, а от друга страна, може да се таксува като заплаха за сигурността на държавата.

Миграционната политика е структура от елементи, организация, прогноза, анализ, осигуряване с информация, разработване на програми и всички те са насочени към един център – националната политика. Ефективната миграционна политика включва в себе си програми или средства за постигане на поставената цел, а концепцията определя направленията, в които ще се осъществява политиката.

Миграционната политика е система от мерки на управление, с помощта на които държавата контролира определени принципи, за достигане на определени цели за развитие на обществото. Миграционна е политиката, която реагира на преместването на хората от една страна в друга.

Могат се разграничат три елемента в структурата на миграционната политика: цел на миграционната политика, програми и концепция за постигане на целта.

Миграционната политика трябва да е насочена към постигане на главната цел, която е ориентирана към оптимизиране на миграционните процеси [3, с. 224].

Целта на миграционната политика е да подпомага процеса на интеграция на страната в световен и европейски мащаб, съхраняване на жизнения и трудов потенциал на нацията и защита на националните интереси.

Важен момент от миграционната политика е интеграцията и адаптацията, както на българските граждани, така и на чуждите и в тази връзка е необходимо държавата ни да е в единомислие с международните конвенции [3].

Целта на разработването и приемането на Националната стратегия в областта на миграцията е формирането на ефективни национални политики при управлението на миграционните процеси, като се синхронизира с миграционната политика на Европейския съюз.

Изследването и анализът като важни фактори за повишаване на информираността на обществото са в основата за разработване на ефективна миграционна политика. Важна функция на Международната организация по миграция е предоставянето на информация на обществото и институциите чрез изследвания и публикации и така тя дава възможност за по-добро разбиране на миграционните процеси.

Миграционната политика, която България поддържа, се използва като средство за преодоляване на отрицателните демографски тенденции по отношение на живеещите български граждани в чужбина [8].

Политиката в Република България по отношение на миграцията, интеграцията и убежището се основава на:

- изготвяне на отчетни доклади и извършване на контрол на миграционната ситуация в България;
- изготвяне на безпристрастни анализи за миграционната обстановка в България и

актуализиране на мерките за постигане на миграционната политика;

- провеждане на активна политика за повишаване на информираността на обществото относно националната миграционна политика, чрез провеждане на целенасочени кампании;

- осъществяване на миграционната политика в съответствие със законовите норми на международното право на Европейския съюз и Организацията на обединените нации и стандартите за защита на правата на човека;

- равни възможности на всички граждани от трети страни и лица без гражданство, които законно пребивават на територията на страната при стриктно спазване на човешките права и разпоредбите на законодателството;

- добра координация между различните институции, с местната власт и партньори и академичната общност [6].

Международната организация по миграция изготвя миграционен доклад, като прави двугодишен преглед на основните миграционни проблеми и тенденции по света. Организацията играе важна роля в областта на миграционното законодателство като особено място се отделя на изготвянето, разпространението и прилагането на инструментите в областта на миграцията. В рамките на програми се осъществяват обучения съвместно с държавни институции и партньори, като особено място е отделено на въпросите, свързани със здравеопазването.

Важна роля в стратегията на Международната организация по миграция за управление на миграцията са редовните консултации между правителствата, насочени към миграционните предизвикателства. В глобален мащаб по въпросите на миграцията в Съвета на Международната организация по миграция се дебатират въпроси върху миграционната политика. Така Съветът помага за по-добрата координация и сътрудничество по въпросите на миграцията. Международната организация по миграция освен в основните направления в областта на миграцията изпълнява и дейности като: интеграция и реинтеграция на мигранти, трафик на хора, изследвания и анализ, международно и регионално сътрудничество, защита на мигрантите в рамките на международната правна рамка и др [8].

Миграционната политика трябва да обхване и двата процеса на развитие -външните и вътрешномиграционните процеси.

По отношение на вътрешномиграционната политика трябва да се преодолеят различията между отделните райони, като за целта се създаде подходяща икономическа и социална политика, която да работи за намаляване на безработицата и увеличаване на заетостта; доходите и равнището на заплащане да са на добро ниво; достъп до здравни и административни услуги и до образование. Не на последно място трябва да се подобри инфраструктурата на отделни райони/селища.

В областта на външната миграция се разделят две политики за имигранти и емигранти. Тези политики са насочени в три направления: ограничение, забрана и стимулиране в определени мащаби. Политиките са свързани с перспективите на търсене и предлагане на труд, както и стареенето на населението, което от своя страна води до недостиг на работна сила.

Динамиката в българската икономика ще изисква по-високо качество и мотивация на заетите в България и в тази връзка страната ни трябва да има ясни стратегии и политики в областта на външната и вътрешна миграция. Необходима за държавата ни е политика на насърчаване и задържане на емиграцията с цел да се намали натиска в пазарите на труда, т.е. намаляване на социалното напрежение при висока безработица. Увеличаването на доходите за положения труд, усъвършенстване на образователната система, икономическото развитие на районите, които страдат от безработица и намаляването на бедността са мерките за намаляване на икономическата миграция. Едно от най-ефективните средства за защита на националния трудов пазар е регулирането на международната миграция [1].

По отношение на вътрешната миграция миграционната политика следва да отчита влиянието на основните фактори върху миграцията на населението. Необходимо е да се набележат мерки за формиране на миграционно поведение, което да отговори на очакваната, желаната миграция на населението.

„За да се изгради ефективна миграционна политика е необходимо да се обърне много сериозно внимание на правилното териториално развитие в страната“ [4, с. 212].

Формирането на ефективни национални политики за управление на миграционните процеси в България, синхронизирани с тези на европейската миграционна политика е цел на Националната стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията [6].

Миграцията е глобален феномен и чрез прилагането на нейните добре работещи механизми за управление на миграционните процеси може да се окаже положително действие върху рисковете на сигурността на територията на Европа. България работи усилено по изпълнението на дългосрочна и ясна политика за борба с незаконната миграция, трафика на хора и охрана на европейската граница.

Миграционната политика на България по отношение на българите зад граница цели преодоляване на негативните демографски тенденции. От доброто управление на миграцията могат да бъдат извлечени ползи за трудовия пазар и икономическия растеж на ЕС. За успешното управление на законната миграция, интеграция и превенция на незаконната миграция е необходимо създаването на устойчива политическа рамка.

Политиката на Република България в областта на миграцията, интеграцията и убежището се основава на принципите на международното право:

- законност и защита на човешките права;
- координация и партньорство;
- прозрачност;
- анализ, научност и проактивност;
- отчетност, мониторинг и контрол;
- равни възможности [6, с. 6-7].

Институционалната система и администрация, която е изградена в Република България за изпълнение на политиката в областта на миграцията, убежището и интеграцията, включва:

- Президент на Република България;
- Министерство на вътрешните работи - Главна дирекция „Гранична полиция“ и Дирекция „Миграция“;
- Министерство на външните работи - Дирекция „Консулски отношения“;
- Министерство на труда и социалната политика – Агенция по заетостта, Агенция за социално подпомагане, ИА „Главна инспекция по труда“;
- Министерство на правосъдието – Дирекция „Българско гражданство“;
- Държавна агенция „Национална сигурност“;
- Държавна агенция за бежанците при Министерския съвет;
- Държавна агенция за българите в чужбина при Министерския съвет;

- Държавна агенция за закрила на детето при Министерския съвет;
- Национална комисия за борба с трафика на хора към Министерския съвет;
- Комисия за защита от дискриминация;
- Национален статистически институт [6].

Нормативната уредба на Република България прилага относими актове на Европейския съюз и разпоредби на международното право, свързани с миграцията и убежището. С цел гарантиране на ефективно управление на миграционните потоци и справедлива отговорност, предотвратяване на незаконната миграция, трафика на хора и стимулиране на законната имиграция, Република България участва активно във формирането и реализирането на общата миграционна политика и политиката в областта на убежището на ЕС. Държавата ни активно участва на всички нива по договаряне на директивите в областта на миграцията и убежището чрез въвеждането им в нормативната ни уредба, чрез:

- Закон за чужденците в РБългария;
- Закон за влизането, пребиваването и напускането на Република
- България на гражданите на ЕС и на членовете на техните семейства;
- Закон за българските лични документи;
- Закон за българите, живеещи извън РБългария и Закона за българското гражданство;
- Наказателния кодекс;
- Закон за Министерството на вътрешните работи;
- Закон за борба с трафика на хора;
- Закон за убежището и бежанците;
- Закон за насърчаване на заетостта;
- Закон за гражданската регистрация.

Приоритетите в миграционната политика включват:

- противодействие на трафика на хора;
- противодействие на незаконната миграция;
- гарантиране на сигурността на външната граница на ЕС;
- осъществяване на ефективна и прозрачна процедура по разглеждане на молбите за закрила, при спазване на правата на лицата, търсещи закрила;

- интеграция и социално включване на граждани на трети държави;
- прилагане на мерки за интеграция на лица, получили международна закрила, в областта на: образованието, обучението, заетостта, социалното подпомагане, здравните грижи, при спазване на взаимността между тях;
- борбата с корупцията;
- привличане на български граждани – емигранти и чужденци от български произход и тяхното трайно заселване в страната;
- гарантиране на социалните, политически, икономически, културни и други права на мигрантите;
- съдействие на българските граждани при упражняването на правата им като европейски граждани [6].

Важна част от управлението на миграцията в България е положителната връзката между миграцията и развитието. Особено внимание трябва да се обърне и на обхващането на големия брой непълнолетни български граждани, които заминават в чужбина с родителите си.

За България като външна граница на ЕС основен приоритет е прилагането на съгласуван подход в управлението на националната миграционна политика с останалите държави членки. Важен елемент на тази политика е успешното връщане и реинтеграция на имигрантите от държавите на произход.

Иницирирането на бъдещи анализи и проучвания трябва да се извършват от български и международни експерти в неправителствени организации, университети и научни институти.

Резултатите, които се очакват от миграционната политика, са:

- подобряване на законовата уредба в областта на миграцията;
- ефективни действия срещу трафика на хора и незаконната миграция, чрез подобряване на охраната на границите и насърчаване на доброволното завръщане на гражданите;
- развитие и поддържане на информационните системи за визов и граничен контрол;
- социално включване и интеграция на граждани на трети страни и лица получили международна закрила;
- информационно осигуряване на миграционните процеси;

- връщане на българските граждани, които работят в чужбина, на националния пазар на труда с цел реализация на натрупания опит, знания и умения в България;
- привличане и заселване на български граждани в страната ни.

В съвременния свят миграцията е естествен процес. В резултат на бързите темпове на индустриализация в света, с която е повлияна демографската и социалната структура, се създава необходимост от наемане на професионалисти и работници, които да задоволят нуждите на пазара на труда.

Всички правителства се подпомагат от Международната организация по миграция в развитието и миграционна им политика, като целта е да се противодейства на нередовната миграция. Организацията осигурява обучение и техническа подкрепа на работещите в областта на миграцията, контролира визовите режими, престоя на граждани от трети страни, с оглед осигуряване на ефективен контрол и изпълнение на законодателството.

Международната организация по миграция (International Organization for Migration) има 166 държави членки, 8 държави са със статут на наблюдатели и нейната дейност е да насочи своята сила на миграцията към социалното и икономическо развитие както на отделния мигрант, така и на обществото.

Международната организация по миграция оказва съдействие за осигуряване на хуманно управление на миграцията, подпомага намирането на решения на миграционните проблеми и осигурява хуманитарна помощ на мигранти в нужда, бежанци и вътрешно разселени лица [8].

В дейността на Международната организация по миграция се включват програми за противодействие на трафика и търговията на хора и превенцията, която включва изграждане на институции и общество, подпомагане на жертвите на трафика, както и програми по доброволно завръщане и реинтеграция на разселени лица и мигранти.

Международната организация по миграция работи активно с категорията „хора в движение“ – бежанците и разселените лица като ги подпомага по време на и след кризисна ситуация и всяка година подпомага заселването им в нови страни [8].

Много български граждани са получили подкрепа от Международната организация по миграция в България, която включва връщане и реинтеграция в България.

Областите на действие на Международната организация по миграция – България, са:

- *подкрепа на мигрантите*: предоставяне на материална подкрепа; преводачи; оценка на нуждите им; предоставяне на социално-психологическа помощ;
- *интеграция*: организиране на курсове по български език; консултации по социална ориентация и културна адаптация;
- *изграждане на административен капацитет*: осъществяване на обучения; оценка на нуждите и изготвяне на препоръки при реализирането им;
- *противодействие на трафика на хора*: връщане и реинтеграция на жертвите на трафик; защита на жертвите и превенция;
- *подпомагане на миграцията*: доброволно връщане на граждани от трети страни и социална и правна подкрепа.

Целевите групи, с които работи Международната организация по миграция в България, са:

- смесени миграционни потоци от граждани на трети страни, непридружени деца;
- мигранти, които се завръщат в страната произход;
- лица, получили международна закрила, жертви на трафик на хора;
- икономически мигранти [7].

Помощта, която предлага Международната организация по миграция в тези случаи, е:

- помощ на жертвите на трафик на хора за връщане в страната по произход;
- услуги, свързани със защита на свидетели: осигуряване на безопасна среда и защита на свидетели на случаи на трафик на хора;
- медицински грижи;
- социално подпомагане;
- помощ при намирането на работа; юридическа помощ;
- професионално образование и записване в училище;
- реинтеграционна помощ за жертвите на трафик след тяхното завръщане, чрез която да постигнат продължителна реинтеграция и други консултации и услуги според специфичните нужди на жертвите [7].

Услугите, които могат да ползват, са:

- индивидуални консултации с мигранти относно програмата за доброволно връщане и реинтеграция;

- помощ относно осъществяването на реинтеграционните мерки в съответната държава по произход;

- медицинска помощ за уязвими лица преди заминаване, при нужда;
- предоставяне на парична помощ на всеки доброволно завърнал се;
- предоставяне на ескорт за непридружените деца мигранти до страната по произход; помощ относно осигуряването на необходимите пътни документи [2], [7].

Международната организация по миграция в България помага на непридружени деца мигранти и бежанци, като им предлага индивидуални консултации, събиране на семейства и изготвяне на информационни материали за правата и задълженията на децата.

Образовани млади хора, в които държавата е инвестирала, продължават да напускат България. Сериозни икономически и социални последици за бъдещото развитие на страната настъпват в резултат на емиграцията на млади и високо образовани хора. Силен негативен ефект върху възпроизводството има емиграцията на жени в родилна възраст, в резултат на което се понижава бъдещото равнище на потенциалната раждаемост. През последните години мотивите за емиграцията са свързани с осигуряване на трудова заетост, по-висок жизнен стандарт, по-високи доходи, стремеж към образователна и професионална реализация на емигрантите.

В сравнение с емиграцията имиграцията в страната ни все още е с ограничен размер, но с тенденция към нарастване. В страната за някои групи хора имиграцията е временен характер и за тях тя се възприема като подготовка за следваща такава. Не спира да се развива емиграция, но в ограничени размери и причината за това е „емиграционната преумора“ на емигрантите.

Демографската ситуация у нас се описва с намалена раждаемост и застаряване на населението и те от своя страна допълнително ще влияят върху ограничаването на тези процеси за в бъдеще. Положително върху външната миграция ще въздействат желаните промени в социалния, икономическия и стопанския климат в страната ни и нейното интегриране в европейските структури. През последните години процесът на имиграционния поток към страната бавно нараства, като очакванията са освен за положителни промени в икономиката, а и България да се превърне в обект на по-силна имиграция, което макар и в мал-

ки размери ще доведе до положително миграционно салдо [5].

Политиката в областта на миграцията, убежището и интеграцията включва взаимно свързани приоритети и политики, съобразени с националните интереси и политиката на ЕС.

Република България продължава да работи за развитието на миграционната политика, като допълва политиките на отделните държави членки и се подготвя за по-нататъшно развитие на директивите в областта на миграцията.

България следва своята миграционна политика в посока разширяване на спектъра от мерки, които се предлагат по отношение на услугите и подкрепата на емигрантите.

Във връзка с изпълнението на миграционната политика българските институции трябва активно да участват в проучвания и анализи за настоящите миграционни процеси и потоци към държавите членки, както и към бъдещо развитие на миграционната политика.

Литература

1. Владимирова, К. 2007. *Демографско развитие. Стратегии, политики и програми*. София, Университетско издателство „Стопанство“, 353 с., ISBN 978-954-494-841-2.
2. Илиева, В. 2018. *Нормативен анализ на понятията „бежанец“, „дете бежанец“,*

и „бежанска вълна“, Шумен, Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“, 143 с., ISBN 978-619-201-261-8.

3. Калчев, Й. 2001. *Външната миграция на населението*, Русе, Дунав прес АД, 232 с., ISBN 954-9769-09-7.

4. Минков, М. 1999. *Демография*, София, Албатрос, , 304 с., ISBN 954-8555-62-X.

5. Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Р България (2012 г. - 2030 г.).

6. Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията 2015 – 2020 г.

7. Международна организация по миграция, България, <https://www.iom.bg/bg>, посетен на 19.02.2020.

8. Activities of the International Organization for Migration, <https://www.iom.int/>, accessed 18 February 2020.

преп. д-р Веселина Радева Иванова
Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“
Катедра „Социална и специална педагогика“
9700, Шумен, ул. Червени ескадрони 22
e-mail: v.ivanova@shu.bg



ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ: ДЕФИНИЦИЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА И КЛАСИФИКАЦИЯ. ПСИХИЧНИ ПРОБЛЕМИ ПРИ ХОРА С ИНТЕЛЕКТУАЛНИ ЗАТРУДНЕНИЯ

Димитрина Калоянова

INTELLECTUAL DISABILITIES: DEFINITION, CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION. MENTAL HEALTH OF PEOPLE WITH INTELLECTUAL DISABILITIES

Dimitrina Kaloyanova

ABSTRACT: *People with intellectual disabilities have existed throughout human history, forming part of all cultures. This is a complex type of impairment, however, where the problem is compounded when emotional and behavioral problems are present. This report will look at the intellectual functioning and mental health that are occurring.*

Keywords: Intellectual disabilities, definition, characteristics, classification, mental health

Въведение

Интелектуалното затруднение има огромни социални аспекти, не засяга само хората, които страдат от това, но и семейството и обществото като цяло. Интелектуалното увреждане намалява познавателната способност, която се изразява в разлика в скоростта и ефективността, с която човек придобива, помни и използва нови знания в сравнение с общата популация[12]. Настоящата разработка представя теоретични аспекти на интелектуалните затруднения – дефиниция, характеристики, класификация и съответно съпътстващите психични проблеми.

Дефиниция за интелектуалните затруднения

Международно признати определения за интелектуално затруднение са тези на Световната здравна организация (СЗО) и на Американската асоциация за интелектуални увреждания и затруднения в развитието (ААИУЗР). СЗО определя интелектуалните затруднения като: "състояние на задържане или непълноценно умствено развитие, характеризиращо се с нарушение на уменията, които възникват с процеса на развитие и дават своя дял във формирането на общото ниво на интелигентност т.е. когнитивните, речеви, двигателни и соци-

ални умения. Изоставането може да се съчетава или не с други психични или телесни разстройства.

Професионалната общност в САЩ разглежда интелектуалните затруднения като:

"Интелектуалните затруднения се характеризират със значителни ограничения както в интелектуално функциониране (разсъждаване, учене, решаване на проблеми), така и в адаптивното поведение, което обхваща набор от ежедневни социални и практически умения"[1].

Според Американската психиатрична асоциация в DSM-5 интелектуалното затруднение/ИЗ/ се класифицира в раздел невротични разстройства. ИЗ се характеризират като: "дефицит в общите когнитивни способности, като способността за разсъждение, решаване на проблеми, планиране, абстрактно мислене, правене на оценка и съждения, академичните постижения и учене от опита. Този дефицит е резултат от увреждане на адаптивното функциониране, така че индивидите не могат да посрещнат стандартите за личностна независимост и социална отговорност в повече от един от следните аспекти на ежедневието: комуникация, социално участие, академично и/или професионално функциониране и лична самостоятелност и независимост въпреки или общността"[7].

Придружаващо това описание са пет предположения, считани за съществени при прилагането на това определение:

- Ограниченията в настоящото функциониране трябва да се разглеждат в контекста на общността среда, характерна за възрастта, връстниците и културата на индивида.
- Отчитане на културното и езиково многообразие, както и разликите в комуникационни, сензорни, двигателни и поведенчески фактори.
- В рамките на индивида ограниченията често съществуват заедно със силните страни.
- Важна цел за описване на ограниченията е да се създаде профил на необходимите опори.
- С подходящи персонализирани опори за продължителен период, жизненото функциониране на човека с интелектуално увреждане като цяло ще се подобри[10].

Характеристика на интелектуалните затруднения

Счита се, че човек има интелектуално затруднение въз основа на следните три критерия[12]:

1. Интелектуално функциониране: отнася се до общите умствени способности, като учене, разсъждения, решаване на проблеми и т.н. Един от начините за измерване на интелектуалното функциониране е коефициентът на интелигентност -тест. Като цяло резултатът от IQ тест от около 70 или по-висок от 75 показва ограничение в интелектуалния аспект.

2. Съществуват значителни ограничения в две или повече области на адаптивните умения: -ова е колекция от концептуални, социални и практически умения, които се научават и изпълняват от хората в ежедневието им.

- Концептуални умения – език грамотност; понятия пари, време и брой; и самонасочване.

- Социални умения- междуличностни умения, социална отговорност, самочувствие, наивност (т.е.предпазливост), социално решаване на проблеми и способността да се следват правила. - Практически умения - ежедневни дейности (лични грижи), професионални умения, здравеопазване, пътуване / транспорт, разписания / процедури, безопасност, използване на пари, използване на телефона. Стандартизираните тестове също могат да определят ограничения в адаптивното поведение.

3. Състоянието се проявява преди 18-годишна възраст: Това състояние е едно от няколко развити увреждания - тоест има данни за увреждане през периода на развитие.

Умствена изостаналост

Според Bregman (1991) умствената изостаналост е определено състояние на функциониране, което започва в детството и се характеризира с понижена интелигентност и адаптивни умения, и също е най-често срещаното разстройство в развитието.

Състоянието е налице при 2 до 3% от населението, било като изолиран случай или като част от синдром или по-широко нарушение. Причините за умствено изоставане са многобройни и включват генетични и екологични фактори. Диагнозата е силно зависима от цялостната лична и семейна медицинска история, пълния физически преглед и внимателната оценка на развитието на детето[4].

За да се диагностицира правилно това състояние трябва да се има предвид глобалната оценка на способностите, а не само специфични нарушения или умения в отделни области. Новият подход при дефиниране на понятието присъства и в определението на СЗО. Според това определение, умствената изостаналост е състояние на задържано или непълно развитие на интелекта, характеризиращо се с нарушения на уменията, възникващи в процеса на развитие и даващи своя дял във формирането на общото ниво на интелекта, т. е. когнитивните, речевите, двигателните и социалните умения. Според определението на Американската асоциация, умствената изостаналост се отнася до трайни ограничения на функциите.

Според DSM-IV-TR (2000), умствената изостаналост се характеризира със значително под средното интелектуално функциониране, при което IQ е около 70 и под 70, измерен с индивидуално приложени тестове за интелигентност[2].

Класификация на умствената изостаналост

Според тежестта на забавяне на интелектуалното функциониране, дефицита в социалната адаптивна функция и коефициент на интелигентност, се класифицират четири нива[9]:

1. Лека умствена изостаналост

Коефициентът на интелигентност обикновено е между 50 и 69 и представлява около 80% от всички случаи. Развитието през ранния им живот е по-бавно, отколкото при нормалното забавяне на децата. Те обаче умеят да общуват и да научават основни умения. Способността им да използват абстрактни понятия, анализиране и синтезиране са нарушени, но могат да се постигнат умения за четене и изчисляване до ниво от три до шест. Те могат да извършват домашна работа, да се грижат за себе си и да вършат неквалифицирана или полуквалифицирана работа. Обикновено се нуждаят от известна подкрепа.

2. Умерена умствена изостаналост

IQ обикновено е между 35 и 49, което представлява около 12% от всички случаи. Те са бавни в постигането на основни етапи на интелектуалното развитие; способността им да учат и да мислят логически е нарушена, но са в състояние да общуват и се грижат за себе си с известна подкрепа.

3. Тежки умствена изостаналост

IQ обикновено е между 20 и 34; тежка интелектуална инвалидност представлява 3% до 4% от всички случаи. Всеки аспект от тяхното развитие в ранните години се отличава значително; те имат трудности в произнасяне на думи и имат много ограничен речник. През значителна практика и време, те могат да придобият основни умения за самопомощ, но все още се нуждаят от подкрепа в училище, дома и в общността.

4. Дълбока умствена изостаналост

IQ обикновено е под 20; дълбоки сметки за интелектуални увреждания за 1% до 2% от всички случаи. Тези хора не могат да се грижат за себе си и нямат език. Способността им да изразяват емоции е ограничена и слабо разбрана[3]. Припадъци, физически увреждания и намалена продължителност на живота са често срещани.

Психични проблеми при хора с интелектуални затруднения

Разпространението на психичните проблеми при хора с интелектуална недостатъчност варира в зависимост от диагностичните критерии и методологията на изследване. Нарушенията в рецептивния и експресивен език затрудняват хората, които имат интелектуално затруднение, да разбират и да реагират на клиницистите, които обикновено разчитат на идентифицирането и описанието на личността

на неговите преживявания и емоционални състояния, особено след като нивото на интелектуалното функциониране е намалено[8].

Преобладаващият обем изследвания показва много по-голямо разпространение на психичните заболявания в сравнение с неинвалидните население. Cooper et al. (2007) установява удвояване на процента на всички психични проблеми. Това проучване показва разпространение на психотично заболяване от 4,6% в сравнение с 0,4% в общо население. Купър и колегите му също показаха, че 6,6 на сто от хората с интелектуална недостатъчност страдат от афективни разстройства, а 3,6 на сто от тревожни разстройства[11,13]. Социалните фактори и тези на околната среда могат да допринесат за развитието на психични разстройства в това население.

Трудности в общуването, социална изолация, липса на възможности за заетост, травматични скръбни симптоми [5], полагане на грижи, и ограничения в избора с кого и къде да живеят са все важни стресори, които трябва да се вземат предвид при превенцията и управлението на психичните проблеми [11,13].

Заклучение

Хората с интелектуални увреждания изглежда са по-уязвими към емоционални, поведенчески разстройства и психопатология в сравнение с общата популация. Те се нуждаят от насърчение и подкрепа за преодоляване на потенциалните препятствия.

Понастоящем има нужда от методи за оценка, които да включват диагностични критерии за получаване на повече познания за разпространението на специфични психични разстройства и проблемно поведение сред лицата с умствено увреждане.

Литература

1. “БАЛИЗ - Достоен живот за хората с интелектуални затруднения” (2010) Динамичен модел за планиране на социалните услуги за хора с интелектуални затруднения, ISBN: 978-954-91003-3-4
2. Матанова, В. Тодорова, Е. (2013) Ръководство за прилагане на методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците. Институт за психично здраве и развитие, С.;
3. Adams D, Oliver C (2011). The expression and assessment of emotions and

internal states in individuals with severe or profound intellectual disabilities. *Clinical Psychology Review*, 31:293-306.

4. Armatas, (2009) Mental Retardation: Definitions, Etiology, Epidemiology and Diagnosis, *Journal of Sport and Health Research*;

5. Brickell, C., & Munir, K. (2008). Grief and its complications in individuals with intellectual disability. *Harvard Review of Psychiatry*, 16, 1-12.

6. Armatas, (2009) Mental Retardation: Definitions, Etiology, Epidemiology and Diagnosis, *Journal of Sport and Health Research*;

7. DSM-5 (2013) (Diagnostic and statistical manual of mental disorders, American Psychiatric Association;

8. Ganale, S. (2015) A Scientific Research Review on the Pattern of Psychopathological Comorbidity in Persons with Intellectual Disabilities, Ahmad Ganaie, *Autism Open Access* 2015, 5:3;

9. Ke X, Liu J. (2012) Intellectual disability. In Rey JM (ed), *IACAPAP e-Textbook of Child and Adolescent Mental Health*. Geneva: International Association for Child and Adolescent Psychiatry and Allied Professions;

10. Luckasson, R., Borthwick-Duffy, S., Butinx, W., Coulter, D., Craig, E., Reeve, A.,

Schalock, R., Snell, M., Spitalnick, D., Spreat, S., & Tasse, M. (2002). *Mental retardation: Definition, support and systems* (10th ed.). DC: American Association on Mental Retardation, Washington;

11. Oeseburg B, Dijkstra GJ, Groothoff JW et al (2011). Prevalence of chronic health conditions in children with intellectual disability: a systematic literature review. *Intellectual and Developmental Disabilities*, 49:59-85.

12. Shree, A., Shukla, P. (2016) *Intellectual Disability: definition, classification, causes and characteristics*;

13. Taggart, L., Cousins, W. (2014) *Health Promotion for People with Intellectual and Developmental Disabilities*, Open University Press;

Димитрина Йорданова Калоянова
Варненски свободен университет
„Черноризец Храбър“
Катедра „Психология“
E-mail: d_kaloyanova@abv.bg



ЕМОЦИИ И ЕМОЦИОНАЛНА РЕГУЛАЦИЯ

Димитрина Калоянова

EMOTION AND EMOTION REGULATION

Dimitrina Kaloyanova

ABSTRACT: *Emotion comprises appraisal, physical sensation, motor behavior, goals or intentionality, interpersonal expression, and other processes. Consequently, a comprehensive approach to emotion regulation should recognize the multifaceted nature of emotion and provide techniques that can address any of these processes.*

Keywords: Emotions, joy, anger, pride, emotional regulation

Въведение

Темата за емоциите и тяхната регулация в човешкия живот е безкрайна. Те са реакции по отношение на ситуации, които се основават на субективен опит, поведение и периферна физиология[5]. Могат да ни наранят, както и да ни помогнат. Правят го, когато са от грешен тип, когато дойдат в неправилен момент или когато се появят при грешно ниво на интензивност[10]. Обект на настоящата разработка са теоретични аспекти на темата, свързани с произход и същност на емоциите, описание на две от основните емоции- радост и гняв, и комбинацията от тях- гордост; емоционалната регулация- като понятие, което моделира емоционалното ни състояние.

Произход и същност на емоциите

Дарвин (1872/1965) е кредитиран като източник на сравнителната психология на емоционалните изразявания. Неговите подробни наблюдения и описания- често изобразени на фотографии и рисунки- показват сходство между животните и хората, а също така предполага универсални модели на изразение на лицето[9]. След това изгражда таксономия, свързваща конкретно поведение и израз на всяка от шестте основни емоции: щастие, тъга, страх, отвращение, гняв, изненада. Той показва, че емоционалното поведение има адаптивна функция т.е. помага на индивида да се изправи срещу опасностите в неговата среда и

да оцелее. Екман (1992/1999) също се съгласява със съществуването на ограничен набор от основни емоции, както и приема, че емоциите са наследствени адаптивни функции[3].

Според Barkow, Cosmides, Tooby (1992) и Nesse (2000) емоциите се разглеждат в еволюционната теория като адаптивни процеси, които позволяват на хората да оценят опасността (или други условия), активират поведението, общуват с други членове на вида и повишават адаптивната годност[9]. Keltner и Gross определят емоциите като "епизодични, относително краткосрочни, биологично основани модели на възприятие, опит, физиология, действие и комуникация, които се появяват в отговор към конкретни физически и социални предизвикателства и възможности" [11]. Всъщност емоциите са многостранни: засягат чувства и опит, физиология и поведение, форми на познание и концептуализация. Емоцията се обединява в различни явления: емоционални реакции, които имат свой контрагент по външни начини на изразяване; емоционални състояния, които са свързани със вътрешно емоционално преживяване, което няма външно проявление[2].

Радост, гняв и гордост

Едно и също събитие може да предизвика различни емоции в зависимост от възрастта на човека, степента на неговата зрялост и обстоятелствата. В преломни моменти на своя живот ние преживяваме не една, а няколко емоции. А именно- какво значи да се изпитва радост или

гняв? Или двете едновременно? Плутчик извежда формулите на вторичните емоции, като счита, че в термините на вторичните емоции може да се анализират личностните черти[1].

Почти всички описания на радостта в литературата, определят това състояние като отговор на „добър“ обект- обикновено положително събитие или обстоятелство. Но кое е това, което прави новината добра? Съществуват много теоретични обосновки за оценъчната структура на радостта. „Добрата новина“ е новина, която човек чака т.е изпълнява надеждата на индивида[16]. Volf (2015) разширява тази идея, като предполага, че обектът на радостта е „умишлен“ (вероятно от „външен източник“) и се разглежда като „неизвестен“. Някои твърдят, че радостта е духовна емоция, тъй като тя не е тясно свързана с удоволствията от физическото усещане (Roberts, 2007), но други твърдят, че духовен аспект на радостта е в това, че радостта ни насърчава да копнеем за нещо трансцендентно (например Thompson, 2015; Volf, 2015; Lewis, 1955 г.).

Гневът е една от най-важните и влиятелни емоции в човешкия живот, така че играе главната роля в онтологичната и филогенетичната история на човечеството. Принципи автори на емоцията на гнева, класифицираха я като една от основните емоции на човека и предполагат, че такава емоция на възбуда може да се генерира чрез различни източници и да има огромни ефекти върху различни биологични, психологически, социални и духовни измерения на човешкия живот[13]. През повечето време гневът е резултат от вредни и /или непредвидени междуличностни отношения. Освен това гневът може да действа като броня на характера по някакъв начин[14]. Хората биха се ядосали по различни начини и по различни причини. Това, което може да разгневи някой, не би накарало другите да се ядосат. Поради този факт, разбирането на основата на гнева и неговото справяне, контрол и управление е трудно. Всъщност вътрешните и външните възбудители комуникират заедно, за да предизвикат разнообразни нива на гняв при различни индивиди, дори в едни и същи ситуации[13].

Гордостта е сложна вторична емоция, която изисква развитие на чувството за самия себе си и овладяването на съответните концептуални различия чрез езиково взаимодействие с другите. От една страна, може да насърчи позитивното поведение в областта на постиже-

нията и да допринесе за развитието на истинското и вкоренено чувство за самостоятелност. От друга страна, гордостта, теоретично свързана с нарцисизма, може да допринесе за агресия и враждебност, междуличностни проблеми, конфликт в отношенията и множество дезадаптивни поведения[15].

Емоционална регулация

Според Gross и Feldman Barrett (2011) процесът, който модулира емоционалното ни състояние и свързаното с него поведение, се нарича регулиране на емоциите[5]. Регулирането на емоциите включва вътрешни и външни процеси и се отнася не само до способността за справяне с негативните емоции, но и с поддържането на положителни емоции. Това е критичен процес за инициране, мотивиране и организиране на адаптивното поведение и за предотвратяване на стресовите нива на негативните емоции и дезадаптивното поведение[4].

Адаптирането се дефинира като прилагане на стратегии за справяне, които засилват разпознаването и обработването на полезни отговори, които в краткосрочен или дългосрочен план увеличават по-продуктивното функциониране[9]. Има два подхода за изучаване на стратегии за регулиране на емоциите. Единият подход се фокусира върху конкретни стратегии в опит да се идентифицират и разберат техните уникални предимства и последици. Вторият подход се фокусира върху по-широки теоретични модели, които организират множество видове стратегии за регулиране[6].

Най-популярен теоретичен модел за регулиране на емоциите е моделът на Дж. Грос, който се основава на процесът на разгръщане на емоционалната реакция във времето. Стратегиите за „предходни реакции“ определят регулирането на емоциите, преди да възникне емоционалната реакция. Те включват: избор на ситуация, модификация(изменения) на ситуацията, внимателно разгръщане, когнитивна промяна и модуляция на отговора. Изборът на ситуация се отнася до влиянието дали човек ще срещне конкретна ситуация, която е вероятно да генерира емоция, която е желана или не желана. Модификацията на ситуацията се отнася до опити за промяна на външните характеристики на средата в усилието си да повлияе на емоциите си. Следващата стратегия насочва или пренасочва вниманието по такъв начин, че да променя емоционалния отговор. Когнитивната промяна се отнася до усилията

за преразглеждане на смисъла на ситуацията в да повлияе на нечия емоция. Последната стратегия се отнася до усилията полагани, за въздействие върху нечий опитни, поведенчески и физиологични реакции на ситуацията, предизвикваща емоция[7,8]. Стратегии, насочени към реакцията, са включени, когато емоционалната реакция вече е настъпила. Тези стратегии включват промяна на емоционалния отговор (емоционално изразително поведение), потискане на емоциите, релаксация, медикаменти, алкохол и т.н[8].

Заклучение

По-голямата концептуална яснота ще позволи да се премине от ролята на емоциите, до по-дълбоко разбиране на механизмите, отговорни за появата и поддържането на многото клинични и неклинични състояния, които ограничават способността на хората да формират и поддържат взаимоотношения. Кое то ни насочва към разработване на превантивни стратегии за справяне с емоционалната натовареност. Емоционалната регулация спомага за намаляване на стресовите нива на негативните емоции, което в бъдещ план променя начина и стила на живот.

Литература

1. Изард, К. (2017) Психология на емоциите, „Здраве и щастие“;
2. Седых, А. (2012) Природа емоции и их классификация в гуманитарных науках и языкознание, Научные Ведомости, Серия Гуманитарные науки. № 6 (125);
3. Adam, C. (2007) Emotions: from psychological theories to logical formalization and implementation in a BDI agent;
4. Danisman et al., (2016) Examining the psychometric properties of the Emotional Regulation Checklist in 4-and 5-year-old preschoolers; *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 14(3), 534-556;
5. Dhaka, S. (2017) Explicit Emotion Regulation: Comparing Emotion Inducing Stimuli; *Psychological Thought*, vol.10(2), 303-314;
6. Glaser, S. (2014) Emotion Regulation, Executive Functioning, and Academic Competence;
7. Gross, J. and Jazaier, H. (2014) Emotion, Emotion Regulation, and Psychopathology: An Affective Science Perspective, *Clinical Psychological Science*, 2: 387/
8. Gross J.J. and Thompson R.A. (2014) Emotion Regulation: Conceptual foundations, *Handbook of Emotion Regulation*; *Clinical Psychological Science*;
9. Kim, M. and Tamir, M. (2015) Emotional regulation, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Second Edition);
10. Leahy, R., Tirsch, D. and Napolitano, L. (2011) Emotion regulation in psychotherapy: a practitioner's guide, New York, London;
11. Lewis, M., Haviland-Jones, J. and Barrett, L. (2008) *Handbook of emotions*;
12. Niedenthal, P. and Ric, F. (2017) *Psychology of emotion/ Second edition*;
13. Shahsavarani, A. et al. (2016) Anger Management and Control in Social and Behavioral Sciences: A Systematic Review of Literature on Biopsychosocial Model, Behavioral Sciences Research Center, Baqiyatallah University of Medical Sciences, Tehran, Iran
14. Shahsavarani, A. et al. (2015) Explaining the Bases and Fundamentals of Anger: A literature Review, *International Journal of Medical Reviews*;
15. Tracy, J. and Robins, R. (2007) The Psychological Structure of Pride: A Tale of Two Facets, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 92, No. 3, 506 –525/
16. Watkins, P. (2017) Joy is a distinct positive emotion: Assessment of joy and relationship to gratitude and well-being, *The Journal of positive psychology*;

Димитрина Йорданова Калоянова
 Варненски свободен университет „Черно-
 ризец Храбър“
 Катедра „Психология“
 E-mail: d_kaloyanova@abv.bg



САМОТАТА КАТО ПСИХО-СОЦИАЛНО ЯВЛЕНИЕ ПРИ ВЪЗРАСТНИТЕ И СТАРИ ХОРА

Донка Николова, Станислава Павлова

THE PSYCHO-SOCIAL PHENOMENON OF LONELINESS IN THE ELDERLY

Donka Nikolova, Stanislava Pavlova

ABSTRACT: *The article analyzes loneliness as a psycho-social phenomenon in the elderly. Definitions of loneliness, old age and aging are given. The problems of loneliness in the elderly and old people are analyzed. The psychological aspects related to the rejection, misunderstanding and indifference of society towards the aging person are considered.*

Key words: loneliness, old age, elderly and old people, pension, aging, psycho-social phenomenon, social status.

Въведение

Процесът на стареене се характеризира с промени, настъпващи в организма и водещи до отслабване на биологичните и социални функции, до обостряне на съществуващите или проявление на нови, често много сериозни заболявания. Застаряващият човек се характеризира с промени в централната нервна система, които водят до намаляване на работоспособността, негодувание, депресия, тревожност, раздразнителност, загуба на паметта и загуба на някои умения. Един от основните социални проблеми на възрастните хора в напреднала възраст е проблемът със самотата. Принудителното отстъпление поради физическа слабост е една от причините за самотата и социалната изолация на старият човек. Почти една трета от самотните възрастни хора изпитват ежедневни трудности при решаването на най-обикновените, хигиенни и битови въпроси. Те се нуждаят от всестранный подкрепа на своите близки, държавата и на обществото като цяло.

Изложение

Целта на статията е да анализира самотата като психо-социално явление при възрастните и стари хора.

Изучаването на самотата като психо-социален феномен се явява като важно направление в науката. По време на развитието

на науката, независимо от дисциплинарната принадлежност, всички изследвания включват психо-социален контекст. Именно в този контекст концептуалните подходи се разглеждат при анализа на самотата като психо-социален феномен.

Днес проблемът със самотата при възрастните и стари хора е актуален поради факта, че той има важно психо-социално значение. Те често се оплакват от чувство на несигурност, ненужност, изоставяне, отчуждение, неразбиране от страна на по-младото поколение, липсата на грижи и подкрепа от държавата [27,18,21].

Първоначално самотата при възрастните хора като психо-социално явление се е разглеждала като проблем на общуването, междуличностното взаимодействие и едва през последните години се свързва с характеристиките на общуването и с личностовите черти [4,16,2].

Самотата не се приравнява с физическата изолация. Изолацията е наблюдавано състояние, което се регулира и до известна степен се контролира. Значението ѝ в голяма степен зависи от тежестта, която приписва човекът на това състояние. Изолацията може да има своя принос за самотата, но не трябва да се игнорират специфичните качества и сложността на самотата. Най-важното обстоятелство е в контекста на преживяването на самотата. Б.Г. Ананиев, казва че във връзка с бързият растеж на градовете и масовите комуни-

кации самотата на човек се увеличава, засилва се конфликтът между човекът като обект на общуване и неговата анонимност в областта на общуването [3]. Голяма част от старите хора изпитват самота не когато са изолирани, а в определена общност, в лоното на семейството, сред близки и приятели [18,21].

Самотата като сериозен проблем на човечеството възниква, когато взаимоотношенията по някаква причина не се осъществяват, не се поражда приятелство, любов и/или вражда, и хората остават безразлични един към друг. Човекът е самотен, когато осъзнава непълноценността на отношенията си със значими за него хора, когато изпитва остър недостиг на удовлетвореност в общуването.

Самотата е тежко психическо състояние, обикновено придружено от лошо настроение и негативни емоционални преживявания.

Именно с напредването на годините рискът от чувство на самота се увеличава, поради определени характеристики свързани с възрастта и социалният статус на стареещият човек в обществото [28, 29].

В съвременното общество самотата е всеобхватно явление. Кризисната самота е основният проблем, когато се решава кой може да прецени показателя за психологическото благополучие на даден индивид и неговото социално здраве и съответно, на обществото като цяло.

В социалното измерение на самотата човек много остро усеща, че е отхвърлен, изоставен, изключен или недооценен. Отчасти социалната самота се преживява от хората, които изпитват политическо и икономическо безсилие и разбират, че в разцвета на живота си са отстранени от процеса на вземане на важни решения [29]. Те са не толкова сами, а по-скоро осъзнават своето безсилие по отношение на обществения и политически живот. Междоличностна самота е преживяване на човекът, изпитващ загуба или липса на духовна връзка с друга конкретна, единствена и неповторима личност (близък роднина, приятел, любим човек) [8,30,20,23].

Много хора изпитват самота в различни измерения, без да го осъзнават. Когато човек изпитва многомерна самота едновременно, у него се пораждат чувства на безнадеждност и безсилие, които са свързани с усещането, че всички жизнени връзки под формата на междоличностни отношения са отслабени или прекъснати [24,25,22].

С увеличаване на възрастта човек се фоку-

сира предимно върху поддържането на физическото си съществуване, което води до актуализиране на екзистенциални (значими за човек като биологичен вид) проблеми като самота и изолация. Оставайки все повече и повече сам със себе си, старият човек изпитва чувство на празнота, загуба, изключване от света. Осъзнаването на това, че остаряващото тяло не позволява да се поддържа жизнената активност в обичайното качество и обем, тласка човек да привлича, колкото се може повече хора, за да ги използва „като инструмент в защита срещу самотата [29,18].

Стареенето и старостта са естествен процес на промените, свързани с възрастта. Старостта може да се нарече най-противоречивата възраст на човека. Това е биологично явление, което се свързва предимно със сериозни психологически промени. Често е придружена от загуби - икономически, социални, индивидуални, които през този период от живота допринасят за загубата на независимост [17,19,26].

В психологията старостта е последният период от човешкия живот, чието условно начало е свързано с оттеглянето на човека от пряко участие в продуктивния живот на обществото, характеризиращо се с новообразувания, както всяка друга епоха [6].

Принудителният преход на възрастните хора към положение на зависимост, е придружено от явното им отхвърляне от обществото. Така наречената геронтофобия (неприемане, отхвърляне на възрастните хора) е често срещана днес. Оказва се, че старостта често е един вид стигма.

През целия си живот индивидът изпълнява много разнообразни роли, които за всеки един формират йерархия според степента на субективната си значимост. Има различни нива на разбиране, които се определят от значимите социални роли (права и задължения, произтичащи от социалния статус), изпълнявани от всеки конкретен човек [1,28].

В своето проучване Швалб Ю.М. и Данчева О.В. определят три нива на значими роли. Според тях признаването на човек като безусловна ценност на тези три нива е личностно необходимо, а неговото отсъствие създава усещане за отчужденост и самота [15].

Класификацията на нивата на социално значимите роли е представена, по следният начин [11]:

- ниво на междоличностно взаимодействие, при което човек се нуждае от разбиране и

признание и приемането му в неговата цялост и противоречие. Това, което се очаква от любимият човек се изразява в постоянното търсене на приятел, в желание да се съхрани приятелството, и се оценява като „единственият, който ни разбира“;

- ниво на признаване от социалната група. По-голямата част от живота ни е свързана с изпълнението на нормативно определени социални функции в различни групи и колективи. Нуждаем се от признание на нашите професионални, организационни, комуникативни качества. Липсата на такова признание е една от основните причини за личното недоволство от професията, работата, екипа. В живота се случва понякога по някаква причина човек да отпадне от социалната структура. Следователно той губи делото на живота си, губи смисъла на това да бъде на определено социално ниво, което неизбежно поражда усещане за отчуждение и преживяване на самота. Човек, който е посветил целия си живот на постигането на социално признание, няма близки приятели, тогава представената ситуация се превръща в истинска трагедия на самотата;

- ниво на културно-историческа значимост. Чувството за пълнота за собствената личност и съпричастност предполагат преживяването на собственото му културно-историческо значение. Само обществото като цяло във всичките му социални прояви и измерения може да даде на човека такава значимост. В живота на всяко общество има моменти, когато всеки конкретен човек в един момент започва да чувства собствената си безполезност и неспособност да реализира личните си способности. На равнището на обществото това е стагнация, криза и „атомизация“. И на ниво индивид, протича разпад на висшите ценности и социално изключване. Твърде често чуваме от хората: „Нищо не зависи от мен, аз нищо не мога да направя“.

У.А. Садлер и Т.Б. Джонсон определят самотата като преживяване, предизвикващо комплексно или остро чувство, което изразява определена форма на самосъзнание и показва раздвоение, основно в реалната мрежа от връзки и вътрешния свят на личността. Напрежението, което причинява дадено преживяване, често подтиква човек да търси средства за противодействие, защото самотата действа срещу основните очаквания и надежди на човек и по този начин се възприема като крайно нежелателно [12].

Според Г. Крайг като признак на самотата, причинена от емоционална изолация се явява тревожното безпокойство, а чувството за умишлено отхвърляне е особен признак на самота, породен от социалната изолация [8].

Разликите между типологиите се разглеждат в три основни измерения, касаещи оценката на индивида за неговото социално положение, вида на липсата на социални отношения, които той изпитва, и времевата перспектива, свързана със самотата. Има три основни измерения на самотата, свързани с оценката на индивида за неговата социална позиция, както липсата на социални отношения и времевата перспектива, свързана със самотата. Емоционалните характеристики на самотата разкриват липсата на положителни емоции, като щастие, обич и наличието на отрицателни емоции, като страх и несигурност.

Видът на непълноценност се определя от естеството на липсващите социални отношения. От съществено значение е да се събере информация за значимите за индивида взаимоотношения. За даденото измерение е възможно разграничаването на три подкатегории: чувство за малоценност, породено от липса на интимна привързаност, усещане за празнота и чувство на изоставеност. Времевата перспектива е третото измерение на самотата. Тя също е разделена на три елемента: степента, в която самотата се преживява като непроменима; степента, в която самотата се преживява като временна; и степента, в която индивидът се примирява със самотата, като причината за нея открива в другите (своето обкръжение) [31].

Съществуват някои характерни особености в начина на живот и поведението на остаряващият човек. Първо, социалната пълнота на живота се губи, количеството и качеството на връзките с обществото са ограничени, понякога възниква самоизолация от социалната среда. На второ място е, психологическата защита, сковаваща разума, чувствата и жизнените функции на възрастните хора. Психологическата защита като свойство на личността позволява да се постигне временно емоционален баланс. За старият човек подобна защита носи негативен ефект, тъй като води до стремеж да се избягва нова информация. И трето - старецът има своеобразно усещане за време. Той винаги живее в настоящето. Неговото минало, спомени, както и бъдещето винаги са с него „тук и сега“. Оттук се появяват и черти като предпазливост, песте-

ливост и скъперничество. На четвърто място, при стареещите хора отделни черти на характера често се открояват по-ярко, отколкото в младостта когато са били маскирани и не са се проявили ясно. Това са най-често обидчивост, раздразнителност, капризност, мърморене, алчност, свадливост [7].

Диференциране на типологиите на самотата се извършва, като се отчита продължителността ѝ или нейната времева перспектива. Разграничават се три вида самота [10]:

- Хроничната самота се развива, когато човек за дълъг период от време не може да установи задоволителни социални връзки. Тя се открива при тези, които „не са доволни от своите отношения в течение на две или повече години подред“.

- Ситуационната (ситуативната) самота често се появява в резултат на значителни стресови събития в живота, като смърт на партньор или разпадането на брака. Ситуационно самотен човек след кратък период на дисстрес обикновено се примирява със своята загуба и преодолява самотата.

- Преходна самота - най-честата форма на това състояние е свързана с краткосрочни пристъпи на чувството на самота.

Данни за предразположението към самотата в зависимост от характеристиките на личността са били получени от група учени в Калифорнийския университет. Сред тези, които влияят най-негативно върху психологическата адаптивност се открояват: усещане за неуспех, самосъжаление, склонност към депресия; стремеж да се държат хората на разстояние, избягване на сближаване; лукавство и измама, несигурност, враждебност към хората, склонност да приписват своите чувства и мотиви на другите. Е.И. Головах и Н. В. Панин, допълват този списък от личностови характеристики, свързани с преживяването на самотата, като изтъкват конфликтността, или по скоро тенденцията за създаване не само на конфликти, но често усложняване на ситуации свързани с междуличностните контакти [5].

Психологическите характеристики не само възпрепятстват общуването, но и затрудняват установяването на интимни отношения между хората, където единият приема другия като личност. Отсъствието на този тип междуличностни отношения се преживяват от човека като самота.

Самотата е психо-социално явление, което трябва да бъде разгледано в социалните и

междоличностните измерения, за да се разбере неговата същност и особеността на проявата му. Съществуващите теоретични подходи към самотата обясняват нейните източници на възникване. Разглеждайки типологията на самотата, можем да направим определени изводи за разбирането на самотата и отношението на различните възрастови групи в съвременното общество, да идентифицираме ситуациите за възникването ѝ, чрез разкриване на характерните черти на човекът, който е самотен. И. С. Кон представя старостта, чрез социално-психологическа типология [13]:

Първият тип е активната творческа старост, когато пенсионерите се отдават на заслужена почивка, продължавайки да участват в обществения живот, да обучават младите хора, да живеят пълноценен живот, без да изпитват чувство на малоценност.

Вторият тип старост се характеризира с това, че пенсионерите се занимават със самообразование, отдих, пътуване. Този тип старееене също се характеризира с добра социална и психологическа годност, гъвкавост, адаптация, но енергията е насочена главно към себе си.

Третият тип (това са основно жените) насочва основно силите и възможностите си към семейството и домакинската работа. Такива възрастни хора нямат време да бъдат нещастни или отегчени, но удовлетвореността от живота при тази група хора е по-ниска, отколкото при първите две.

Четвъртият тип (по-често при мъжете) са хората, които откриват смисъла на живота си в това да се грижат за собственото си здраве. С това са свързани различни видове дейности и морално удовлетворение. Открива се обаче склонност към преувеличаване на действителните и въображаеми заболявания, характеризира се с повишена тревожност.

Наред с отличаващите се просперирани типове старост, И. С. Кон описва негативни типове на развитие: това са агресивни мърморещи старци, недоволни от състоянието на света около тях, критикуващи и поучаващи всички, тормозещи другите с безкрайни претенции; разочаровани от себе си и собствения си живот, самотни и тъжни губещи, непрекъснато обвиняващи себе си за реални и въображаеми пропуснати възможности, което ги прави изключително нещастни. Отношението на човек към неговото със-

тояние в напреднала възраст е напълно различно в зависимост от характеристиките на личността. Благосъстоянието на възрастният човек често не зависи от обективното му здравословно състояние, а от неговата самооценка. Индивидуалността, въпреки възрастта, понякога става по-жива и изразителна. В остаряването някои виждат света по нов начин: започват да рисуват картини, да композират, да пишат стихове. Оставащите години от живота са последният шанс да реализират нещо, което досега не е било възможно.

Според Ю.М. Швалб и О.В. Данчева, има два вида лично отношение към самотата в старостта. За някои хора принудителната самота в напреднала възраст може да се характеризира със следните характеристики: първо, това е опит да се поддържа социалният и културен смисъл на собственото съществуване; второ, това е желание да разберат и дори да оправдаят другите и най-вече любимите хора в собствените си очи. По този начин за старите хора определения тип самота не е психологически проблем, а външно условие в техния живот, към което трябва да се адаптират и с, което трябва активно и дейно да живеят [15]. Тази група от стари хора е или достатъчно обезпечена, или просто не изпитва нужда от допълнителни материални облаги, по скоро е изцяло съсредоточена върху очакването за морална и психологическа „награда“. Друга категория възрастни хора възприемат живота си като безполезен, но те прехвърлят цялата отговорност и вина за това върху другите.

Най-типичната жалба на тези индивиди е оплакването от неблагодарността, която се предявява предимно към децата и роднините. Тези хора изпитват самотата дълбоко личностно и не би било преувеличение да се каже, че преживяването за тях е истинска човешка трагедия.

Открояват се два противоположни типа лично отношение към самотата. Ако първите възприемат самотата като едно от неизбежните и следователно преодолими условия в напреднала възраст, то за вторите това е вътрешно психологическо преживяване, което практически не зависи от външните условия на живот. В търсене на изход от самотата възрастните хора от двата типа не рядко се обръщат към религията, въпреки че за тях значима не е религиозната вяра като такава, а църквата, която им дава възможност отново да усетят своята битие и принадлежност към

света на хората. По този начин човек в напреднала възраст в голяма степен е изправен пред социална самота или пряка загуба на социални връзки и контакти с другите (професионални, семейни, съпругески междуличностни). Много от хората в тази възраст се оказват без препитание, като че оставени на произвола на съдбата и се нуждаят от специалните грижи на социалните служби. Важно е да се отбележи, че „отношението към старостта е критерий за човечността на всеки конкретен човек и общество в международен мащаб“ [9].

Н. Ф. Шахматов разкрива, че съществена в старостта се оказва не изолацията, а психологическите и емоционални аспекти, отразяващи осъзнаването на самотата като неразбираемо и безразличие от страна на другите. Ограничаването на кръга на общуване се определя от обективни вътрешни и външни фактори, които изграждат съдържанието на старческият живот. Темата на преживяванията, свързани с обстоятелствата около стесненият кръг на общуване за старите хора, е съдържанието на техните думи, мисли и оплаквания. Някои автори дават по-високи цифри на депресивни чувства при самотни мъже в сравнение с жените във връзка с различно отношение към църквата, което се установява в старостта. По-възрастните жени посещават църквата по-често и по-активно търсят подкрепа в религията, отколкото мъжете. Н. Ф. Шахматов пише, че самотата в напреднала възраст обикновено е в пряка връзка с възникнала стресова ситуация. Тя може да бъде излизането в пенсия, разрыв между роднини, загуба на съпруг/съпруга. Водещото място сред травматичните събития, явяващи се като пряка причина за самотата в напреднала възраст е загубата на близък човек. Реакцията на възрастните хора в тази типична неблагоприятна ситуация в напреднала възраст е чисто индивидуална и зависи от много допълнителни фактори. Приема се, че мъжете, които са самотни в тази възраст, понасят положението си по-трудно от жените. Жените понасят по-лесно загубата на съпруга си и по-леко се адаптират към самотния живот [14].

В изследването на социално-психологическите фактори, свързани с преживяването на самотата в напреднала възраст има две направления. Едното от тях включва разглеждането на ситуации, при които възниква вероятността от самота - лични обстоятелства при разведени и овдовели, обстоя-

телства при общуването на хора намиращи се в болница или наскоро сменили местожителството си.

Второто направление изследва характеристиките на личността към които се отнасят - фокусирането върху собственият вътрешен свят, стеснителност, ниска самооценка, неудовлетвореност от живота, ниво на материална обезпеченост и др.

При взаимовръзката между социално-психологическата активност и преживяването на самотата се установява, че в напреднала възраст комплексът от психологически, ценностни и мотивационни промени, водещи до появата на нов жизнен ритъм, се проявява в резултат на прекратяване на активната професионална дейност, стесняване на кръга на общуване и приближаващата физическата слабост. Осъзнаването на влиянието от неудовлетвореността от живота при преживяването на самотата, помага по точно да се установи въздействието на външните параметри върху състоянието на стария човек. Съществува гледна точка, според която някои характеристики, считани за характерни признаци на старостта, всъщност са резултат от неправилно хранене, липса на движение или заболяване. Затова е важно условията на живот на възрастния човек да допринасят за активност и да са с високо качество. По този начин, самотата на първо място е социално-психологическо състояние, което отразява личностния статус на човека, затруднявайки създаването нови и поддържането на стари контакти и връзки. Самотата в напреднала възраст е също така и липсата на референтна група: съпруг, роднини, деца, внуци, както и проживяване отделно от помладите членове на семейството. Често възрастните хора страдат от психични разстройства поради липса на комуникация, които се проявяват в подозрение, недоверие, страхове. Определящите фактори за самотата и социално-психологическото удовлетвореност при групите от възрастни хора са [9]:

- наличието на партньори - референтни лица за социално-психологически контакти, както и плътността и емоционалното съдържание на социално-психологическите взаимодействия;

- възможността за контрол на егото - знанието на възприемането на околната среда като предвидима и подлежаща на контрол;

- социално-психологическата значимост в процеса на преживяния живот, е това което

индивидите оценяват в настоящия си живот сравнявайки го със собствения опит от миналото и този на близките си.

Сложността на чувството за самота в напреднала възраст се изразяват в своя двойствен характер. От една страна е болезненото усещане за нарастване на пропасть между стария човек и другите, страхът от последствията от самотния начин на живот, а от друга страна, това е явната тенденция да се изолираме от другите, за да защитим своя свят и стабилност от проникването на външни хора. Преживяването на самотата се оценява по различен начин от страна на самият възрастен човек. Оплаквания в този случай са: неразбиране от страна на другите, отсъствие на човек, който би могъл да разбере и сподели изпитаните чувства. В други случаи старият човек търси конкретен „виновник“ за създалата се ситуация. Подобни преживявания отразяват отношението към собственото стареене, приемането или отхвърлянето му.

По този начин теоретичният анализ на понятието за самота дава възможност да се разграничат и опишат основните ѝ аспекти. Обективната страна на самотата са социалните отношения и факти, които при определени условия придобиват деформиран характер (аномия, отчуждение, изолация). С други думи, обективният аспект на самотата са тези условия, които „благоприятстват“ самотата и създават „плодородна почва“ и „благоприятна среда“ за това. Субективната страна на самотата е преживяването на личността, обусловено от деформация на нейните връзки с различни аспекти на реалността, относително независими от обективни условия и притежаващи както положителен, така и отрицателен потенциал. Положителното значение на самотата (като ресурс) е, че тя е неразделна част от формирането на индивидуалността на човека и като цяло от процеса на социализация. Положителният потенциал на самотата се реализира в следните ѝ функции: на самопознанието; на установяване на саморегулация; на креативността и самоусъвършенстването; на стабилизиране на психо-физическото състояние; за защита на „Аз“-а от разрушителни външни влияния [7].

Отрицателният характер на самотата (самотата като проблем) се проявява по следния начин: самотата има способността да подчинява и други психични процеси и състояния; самотата нарушава вътрешната цялост на личността; самотата може да бъде механизъм

на психологическа защита; самотата води до формиране отвъд очакванията и преоценка на приноса на друг човек за собственото му развитие. Диалектичното разбиране на връзката между негативните и позитивните страни на самотата предполага, че при определени условия (осъзнаване на самотата, активно отношение към него, опит за справяне с трудностите, мотивация на самотата), отрицателните прояви на самотата могат да придобият положителен характер.

Заклучение

Анализът на самотата като психо-социален феномен, показва че възрастните и стари хора се нуждаят от подкрепа, която да им помогне в разрешаването на комплекс от проблеми - емоционални, когнитивни, поведенчески и ценностни по отношение на:

- свързаните с възрастта физически и психофизиологични промени, както и укрепване на физическото и психично здраве;

- планиране и целенасочено използване на последващите години от живота; подкрепа в усилията за преориентация на позициите на застаряващ човек в търсене на нови социални и междуличностни роли; формиране на нови интереси и развитие на различни по вид социални и културни дейности, които да запълнят свободното му време, да разширят хоризонтите му, да подпомогнат адаптацията му към динамиката на живота и социалните събития;

- противопоставяне на негативните социални стереотипи; задоволяване на нуждата от себеизразяване, социално признание и уважението на другите, комуникация, психологическа подкрепа, обмен на житейски опит; придобиване на положителен социален статус и усещане за лична значимост; разрешаване на междуличностни конфликти, укрепване на социални и междуличностни връзки и контакти; поддържане на чувство за собствена пълноценност; предотвратяване на афективното обедняване, свързано със загубата на близки и раздялата с децата; желание за умствена гъвкавост (преодоляване на умствената твърдост); търсене на нови форми на поведение;

- адекватно възприемане на старостта, разумна оценка на оставащия период от живота, изграждане на осъществим план на жизнените дейности; желание за вътрешна цялост и разбиране на живота, който живеят.

За самотните възрастни хора е от изключителна важност превръщането на принудителната самота в творческа и градивна самота.

Актуален проблем на съвременното общество е предоставянето на висококачествена медицинска и социална помощ на населението от третата възраст, като се вземат предвид по-специално техните социално-психологически характеристики. Този проблем има интердисциплинарен характер и изисква организиране на набор от мерки, които да допринасят за запазването и поддържането на здравето на възрастните и стари хора, не само от здравеопазването, сферата на социалните услуги, но и от системата за професионално обучение на специалисти в областта на медицинската и социалната дейност.

Литература

1. Александрова, М.Д., 2011. Проблемы социальной и психологической геронтологии. СПб.: Алитея, с. 196.
2. Алексеева, Л.С., П. В. Бобкова, Г. Ю. Бурлана и др. 2011. *Справочное пособие по социальной работе* - М.: Юристъ.
3. Ананьев, Б.Г. 1980. Избранные психологические труды: в 2 т. / под ред. А.А. Бодалева, В.Ф. Ломова, И.В. Кузьминой. - М. - Т. 1.
4. Гехт, И.А. 2006. Одинокая старость: медико-социальные аспекты. *Клиническая геронтология*. №4.
URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/odinokaya-starost-mediko-sotsialnye-aspekty> (дата обращения: 04.05.2020)].
5. Головаха, Е.И., Панина, Н.В. 2013. Социально-психологические особенности у одиноких пожилых людей. *Клиническая геронтология*. № 2, с. 38-43
6. Ермолаева М. 2002. Практическая психология старости. М.: Изд. ЭКСМО-Пресс, с. 117.
7. Ковалев, А.Г., Лебедев, В.И. 2012. Психология и психопатология одиночества. - М.: Эксмо-Пресс.
8. Крайг, Г. 2013. Одинокие люди: мифы и реальность. *Психология развития*. № 3, с. 74-77.
9. Кузнецов О.А. 2013. Проблемы одиночества в пожилом возрасте. *Клиническая геронтология*. № 10. - С. 21-26.

10. Ломов, Б.Ф. 2014. Одиночество: междисциплинарный подход. *Психология зрелости и старения*. № 11. с. 64-67.
11. Рощак К. 1990. Психологические особенности личности в пожилом возрасте: Дис. . канд. психол. наук, М.
12. Садлер, У.А., Джонсон, Т.Б. 2009. От одиночества к анонии - М.: ИНФРА – М.
13. Холостова, Е.И. 2013. Социальная работа с пожилыми людьми. – М.: Дашков и К.
14. Шахматов, Н.В. 2013. Социально-психологические аспекты проблемы одиночества в современном обществе. *Журнал социальной работы*. №. 3. с. 85-88.
15. Швалб, Ю.М., Данчева, О.В. 2007. Одиночество: социально-психологические проблемы. Киев: изд-во «Украина».
16. Яцемирская, Р.С., Беленькая, И.Г. 2011. Социальная геронтология: учеб. пособие для студ. высш. учеб. Заведений. М.: Академия.
17. Azeredo Z, Barbeiro AP. O Idoso fragilizado no domicílio. Hospitalidade. 2015;49(307):36-9.
18. Azeredo Z. O Idoso como um todo. [Local desconhecido]: Viseu Psicossoma; 2011.
19. Azeredo Z. O Idoso no serviço de urgência. J Aging Inovation 2014;2(4):20-6.
20. Azeredo Z. O Idoso fragilizado e a prevenção da fragilidade. Rev Iberoam Gerontol 2013;2:70-8.
21. Azeredo, Z. 2008. A Família como núcleo de mudança cultural. In: Jorge VJ, Macedo JM, organizadores. Crenças, religiões e poderes: dos indivíduos à sociabilidade. Porto: Afrontamento.
22. Costa FB, Terra NL. Espiritualidade, religiosidade e qualidade de vida em idosos SBGG. Rev Geriatr Gerontol 2013;7(3):173-8.
23. Fernandes JH. 2007. Solidão em idosos do meio rural do concelho de Bragança [Dissertação]. Porto: Universidade do Porto, Faculdade de Psicologia e Ciências da Educação.
24. Hossen A. Social isolation and loneliness among elderly immigrants: the case of south Asian elderly living in Canada. J Int Soc Issues 2012;1(1):10.
25. Kamiya Y, Doyle M, Henretta JC, Virmonen V. Early life circumstances and later life loneliness in Ireland. Gerontologist 2014;54(5):773-83.
26. Neto F. A escala de solidão da UCLA: adaptação portuguesa. Psicol Clín 1989;2:65-79.
27. Neto F. 2000. Psicologia Social. Vol. 3. Lisboa: Universidade Aberta.
28. Pereira JK, Giacomini KC, Firmino JOA. A funcionalidade e incapacidade na velhice: ficar ou não ficar quieto. Cad Saúde Pública 2015;31(7):1451-9.
29. Sousa L, Figueiredo D, Cerqueira M. 2004. Envelhecer em família: os cuidados familiares na velhice. Lisboa: Porto Ambar.
30. Vaz SFA, Gaspar NMS. Depressão em idosos institucionalizados no distrito de Bragança. Rev Enferm Referência 2011;3(4):49-58.
31. Zimbardo, P., & Boyd, J. 2008. The time paradox: The new psychology of time that will change your life. Simon and Schuster.

Донка Панайотова Николова
Медицински университет
“Проф. д-р Параскев Стоянов”
Медицински колеж – Варна
УС “Рехабилитатор”
Бул. “Цар Освободител” 84
e-mail: donna_nik@abv.bg



ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕАКЦИИТЕ И ПРЕЖИВЯВАНИЯТА В УСЛОВИЯТА НА ЕПИДЕМИЯ - I ЧАСТ

Ирена Левкова

STUDY OF THE REACTIONS AND EXPERIENCES DURING AN EPIDEMIC – PART 1

Irena Levkova

ABSTRACT: The psychological characteristics of the reactions and the experiences of the people in the present critical situation drew the attention of many researchers around the world. The results of a specially prepared survey for studying the experiences and the reactions of people in extreme conditions - in this case, an epidemic with the nature of a pandemic, will be presented here.

Key Words: Epidemic, psychological reactions, critical situation, COVID-19

Екстремалните ситуации изправят човека пред неочаквани и сериозни предизвикателства, на които всеки реагира по специфичен начин в зависимост от конкретната ситуация на живота си и особеностите на своята психика. Те представляват и един своеобразен естествен експеримент, който може да даде възможност на учените за изучаване на явления, реакции и преживявания, които етиката на психологическите изследвания не допуска да бъдат проучвани по друг начин. „Най-опасното при природните бедствия (към които можем да отнесем без съмнение и една пандемия – б.м.) – пише още преди години Г.Йолов – е въздействието им едновременно върху много хора, с което се нарушават механизмите на груповата взаимопомощ. Човешките и икономическите загуби от природните бедствия поставят в безизходица за дълго време цели държави.” (Йолов, 1975, с.36)

Цел на изследването: Да се проучат реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19.

Задачи:

1. Да се осъществят и проучат самонаблюдения върху реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19.

2. Да се осъществят и проучат наблюдения реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19.

3. Да се изготви анкета за изучаване на реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19.

4. Да се проведе пилотно изследване с въпросите от анкетата.

5. Да се обобщят отговорите от пилотното изследване и резултатите от обратната реакция на ИЛ.

6. Да се изготви окончателен вариант на анкетата.

7. Да се проведе проучване на реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19 чрез изготвената анкета.

8. Резултатите от изследването да се обработят статистически и да се анализират.

Метод на изследване: на отзовалите се чрез онлайн платформа Google Forms.

Инструментарий: Анкета, създадена в съавторство с ас. д-р П. Минчев от СУ.

Ход на изследването

Посочените по-горе задачи на изследването се явяват реално и негови етапи, затова ще бъдат описани в същия ред.

1. Беше проведено събиране и проучване на самонаблюденията на 32-ма студенти в магистърска програма „Приложна психология” върху реакциите и преживяванията им в условията на епидемия

COVID19. Самонаблюденията бяха описани в обем от 48 страници. Въз основа на тях чрез контент-анализ бяха диференцирани основни теми, които да бъдат формулирани като въпроси в анкетата и се направиха предположения за възможните отговори на част от тях.

2.С помощта на същите 32-ма участници в първия етап бяха проведени наблюдения върху реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19, представени в текстов материал в обем от 53 страници. С контент-анализ на получения текст основните теми бяха допълнени и също така се обогатиха областите на възможните отговори.

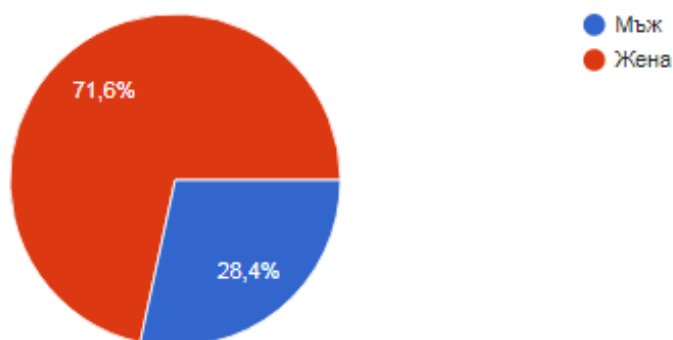
3.Беше изготвена анкета с отворени и затворени отговори на въпросите, като се използваха резултатите от първите два етапа на проучването.

4.Беше проведено пилотно изследване с въпросите от анкетата. В пилотното изследване участваха 55 ИЛ, студенти от магистърска специалност „Приложна психология” в ПУ „Паисий Хилендарски”.

5.Техните отговори бяха обработени и резултатите послужиха за прецизиране и допълване на въпросите и отговорите в първоначалния вариант на анкетата. От особено значение бяха отговорите на ИЛ на

Пол:

1 335 отговора



Фиг. 1

2.По възраст разпределението в изследваната извадка е следното:

16-18г. - 1,9%; 19-30г. – 44,8%; 31-50г. – 19,9%; 51-60г. – 14,6%; над 60г. – 18,8%.

два от въпросите: „Какъв въпрос изследователите са пропуснали да зададат?” и „Какво още бихте желали да споделите?”.

6.Беше изготвен окончателен вариант на анкетата.

7.Проведено беше проучване на реакциите и преживяванията на хората в условията на епидемия COVID19 чрез изготвената анкета. В проучването от особено значение беше помощта на студенти от бакалавърските и магистърските програми в ПУ, на студенти от СУ и БТУ „Проф. А. Златаров. Студентите, освен че отговаряха на въпросите от анкетата в качеството си на ИЛ, също така и осигуриха достъпа до нея на други ИЛ, разпращайки линк към анкетата или анкетирайки устно, най-често когато въпросното изследвано лице е на по-късна възраст.

Забележка: На всички тези студенти изследователите изказват сърдечна благодарност!

Резултати и анализ:

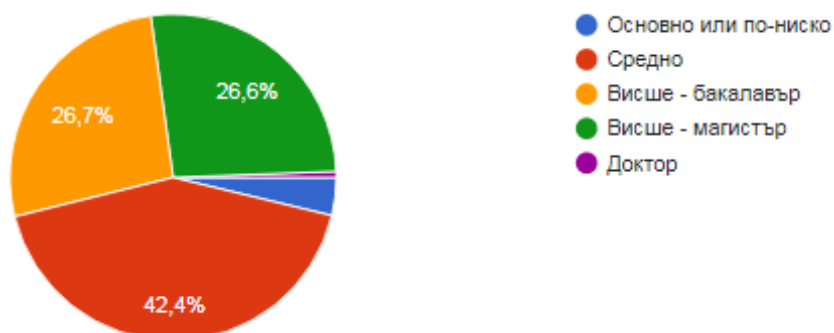
I. В резултат от провеждането на изследването бяха получени 1335 отговора. Образователно-демографска характеристика на ИЛ:

1.Разпределението на извадката от ИЛ по пол е представено на фиг. 1.

3.Образователното ниво на ИЛ е представено на фиг. 2.

Какво образование притежавате?

1 335 отговора

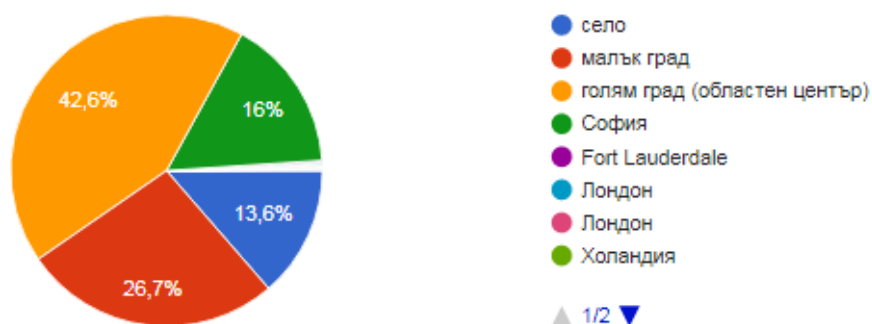


Фиг. 2

4. По местоживеење участниците в анкетата се разпределят така (фиг. 3):

Местоживеење:

1 335 отговора

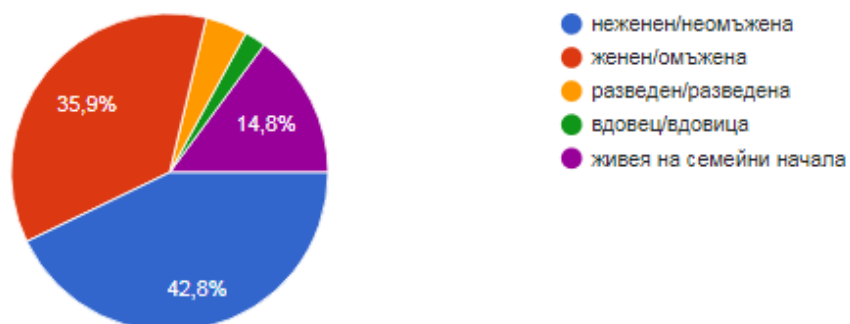


Фиг. 3

5. Семейното положение на ИЛ може да се види на фиг. 4:

Семейно положение:

1 335 отговора



Фиг. 4

Може да се предположи, че хората ще преживяват и ще реагират по различен начин във връзка със създалата се ситуация в зависимост от това дали живеят сами или са обкръжени с повече хора. Затова беше зададен въпрос „С колко души в едно жилище живеете в момента? (отнася се и за обща къща)?”. Отговорите се разпределят така: Живея сам/а – 7,5%; С още един – 25,4%; С двама – 28%; С трима – 23,1%; С четирима – 8,1%; С петима – 4,6%; С шестима – 1,8%; С повече от шест – 1,6%.

Демографско-образователният анализ показва, че по-голямата част от ИЛ са жени, най-голям процент от изследваните лица са на възраст между 19 и 30г.; най-много са ИЛ със средно образование (вероятно студенти в бакалавърска степен); най-много са ИЛ, живущи в областен център; сред тях най-много са неженените.

II. Резултати.

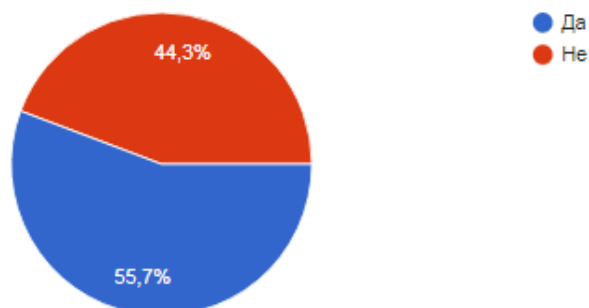
Тук не е възможно да се представят резултатите от отговорите на всички въпроси и да се анализират множество от възможните

групи, които се очертават въз основа на особеностите на изследваната извадка, затова ще се спрем само на някои от тях, в обобщен вид за цялата извадка, като в тази първа част на изложението ще бъдат анализирани отговори на въпроси, които са по-скоро от социологически тип, но имат отношение към психичните реакции и преживяванията на ИЛ, както и някои психически реакции на социално-политически аспекти от живота на ИЛ в условията на пандемия.

1. Проучване на финансовото състояние на ИЛ, като условие и фактор за реакциите и преживяванията им в екстремални ситуации, застрашаващи не само живота от гледна точка на здравето, но и материалното оцеляване на индивида и семейството. Това беше извършено с въпросите „Пандемията застраши ли финансовата Ви сигурност?” (отговорите са представени на фиг. 5) , „Имате ли спестявания?” (фиг. 6) и „Колко време можете финансово да издържите без доходи в изолация?” (фиг. 7).

Пандемията застраши ли финансовата Ви сигурност?

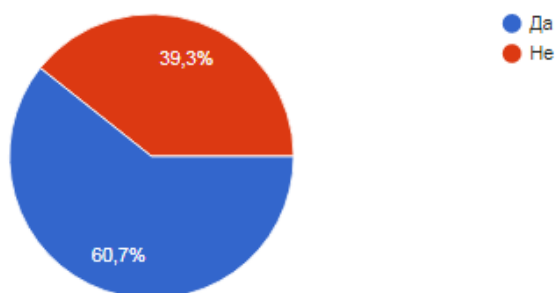
1 298 отговора



Фиг. 5

Имате ли спестявания?

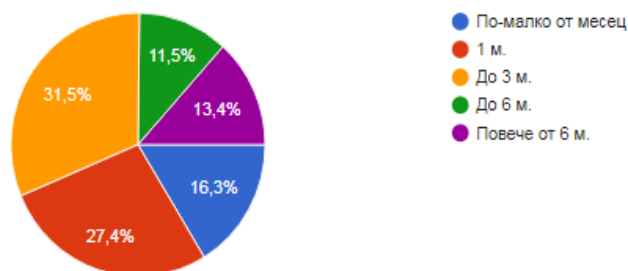
1 297 отговора



Фиг. 6

Колко време можете финансово да издържите без доходи в изолация?

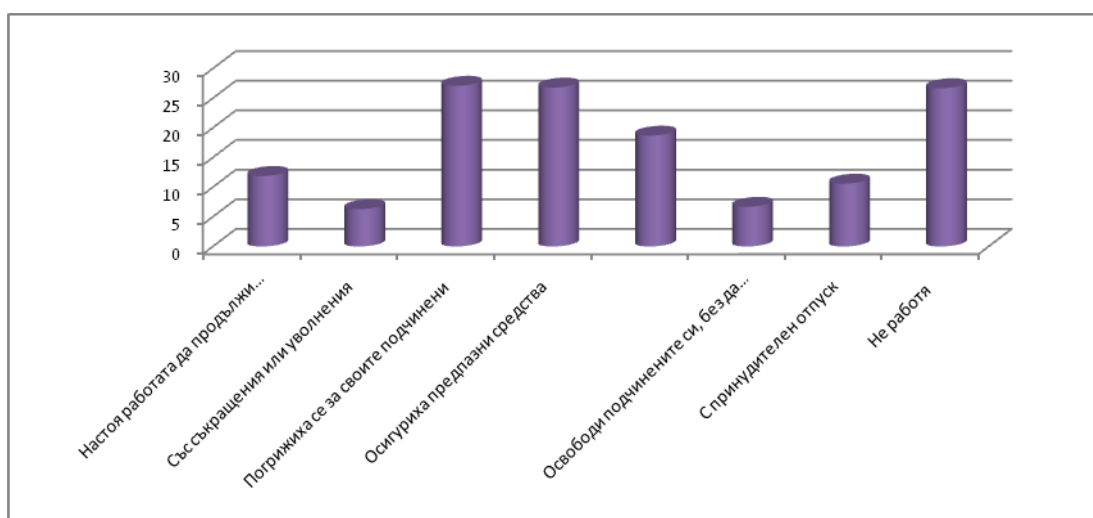
1 265 отговора



Фиг. 7

2.В тясна връзка с предходните два въпроса е и следният „Как реагира Вашият

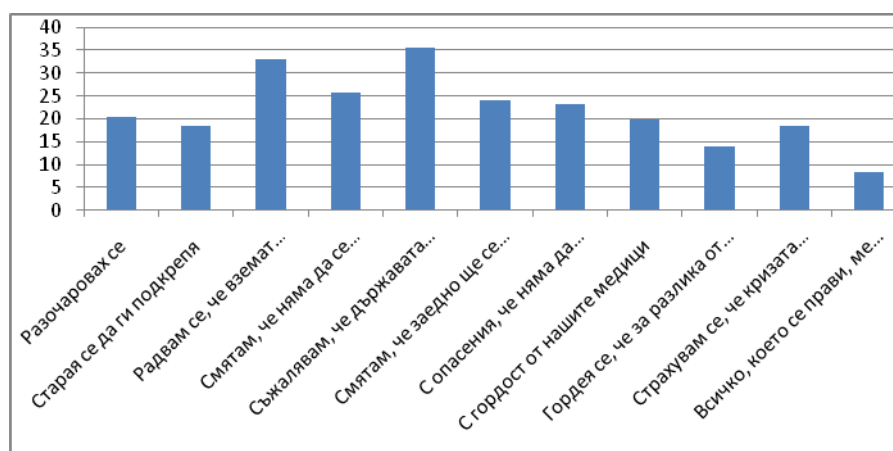
работодател?“. Резултатите са представени на фиг. 8.



Фиг. 8

3.Изследване на отношението на ИЛ към мерките на правителството като източник на най-сигурна защита в ситуации на бедствия. Резултатите в отговорите на въпросите „Как

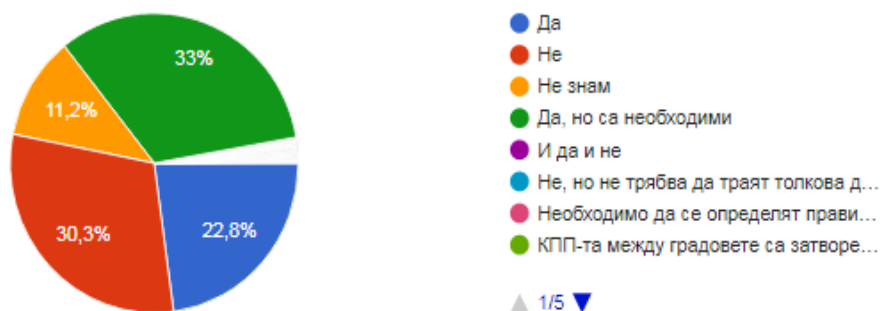
реагирахте на правителството и държавата като цяло?“ (фиг. 9) и „Мислите ли, че мерките, които се вземат, са пресилени?“ - фиг. 10.



Фиг. 9

Мислите ли, че мерките, които се вземат са пресилени?

1 335 отговора

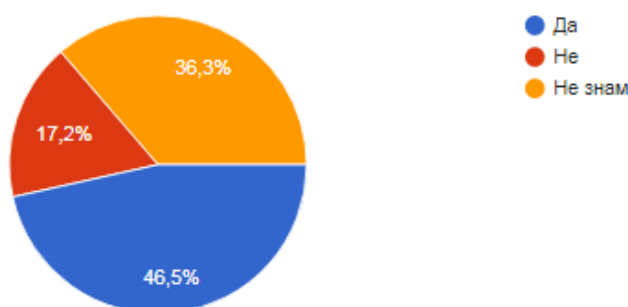


Фиг. 10

4.В ситуации на сериозна заплаха за здравето и живота хората са склонни да търсят евентуален „причинител“. В тази връзка беше зададен въпросът „Мислите ли,

Мислите ли, че вирусът е създаден изкуствено и разпространен с определена цел?

1 335 отговора

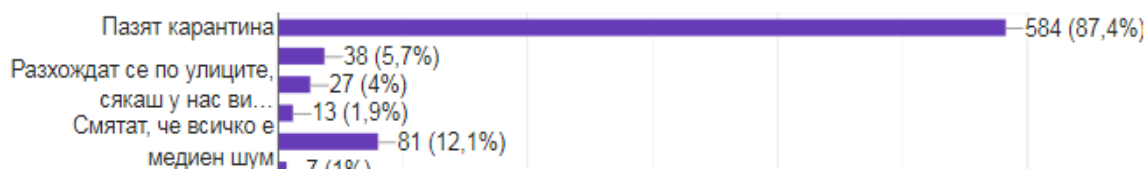


Фиг. 11

5.Широко обсъждан в медиите и социалните мрежи беше казусът с наши съграждани, завърнали се от чужбина. Отношението към този проблем беше изследвано чрез въпросите „Имате ли познати, които са се завърнали от други страни?“, „Ако имате, как се държат те?“

Ако имате, как се държат те?

668 отговора



Фиг. 12

(фиг. 12) и „какво изпитвате към тези, които не пазят карантина и игнорират проблема?“ (фиг. 13). На първия въпрос 46,1% отговарят утвърдително, а 53,9% - че нямат такива познати.

Какво изпитвате към тези от тях, които не пазят карантина и игнорират проблема?

1 035 отговора



Фиг. 13

III. Анализ и обсъждане на резултатите:

1. По-голямата част от ИЛ (55,7%) съобщават, че екстремалната ситуация е застрашила финансовата им сигурност и въпреки че също така по-голяма част от тях споделят, че имат спестявания (60,7%), може да се предположи, че един от факторите, които ще повлияят върху реакциите и преживяванията на участниците в анкетата, са опасенията относно затрудненията от финансово естество, които имат отношение към материалното им и от там – за физическото им оцеляване, като най-малък процент от тях са тези, които могат да издържат без нови доходи повече от 6 месеца (13,4%). Останалите посочват един, три месеца или дори по-малко от месец. В унисон с тези резултати са резултатите от първият етап на изследване на ИИНЧ-БАН, озаглавено „Стрес и справяне с него в условия на разпространяваща се инфекция от коронавирус”. То е проведено между 22 и 28 март с 1365 ИЛ. Над 60% от тях са посочили, че по-голяма заплаха за тях е икономическата ситуация след коронавируса (Христова и др. 2020а, с.5). Във втория етап на изследването, проведено с 868 ИЛ между 25 април и 2 май отново се открива, че най-голямата заплаха остава икономическата ситуация (Христова и др., 2020б, с.11). В друго изследване на Софийския университет, проведено сред 1504 души се открива, че 73,2 % очакват да настъпи финансов и икономически крах в световен мащаб (Карабелъова, Зарбова и Стоянова, 2020, с. 32). Представените в настоящото изследване данни също кореспондират и с изразените страхове на младежки, в изследване, проведено между 8 и 30 март (Бакрачева, 2020).

2. В тази ситуация обнадеждаващо звучат отговорите на ИЛ на въпроса относно

реакциите на техните работодатели на кризисната ситуация – най-често срещаните отговори са „Погрижи се за своите подчинени”, „Осигури предпазни средства” и „Преустрои дейността, така че да може да се работи от вкъщи”. Малко над 5% съобщават, че техният работодател е „Освободил подчинените си, без да ги уволнява” или „Със съкращения или уволнения”. В цитираното по-горе изследване е видно, че най-малък стрес преживяват хората, които са останали на работното си място, както обичайно, а най-голям стрес преживяват тези, които работят от дома (Христова и др. 2020а, с.16). В друго проучване, проведено сред 160 студента се установява, че те имат най-голямо доверие в работодателите (67%) (Стефанова, М. и др., 2020).

3. Изследване на отношението на ИЛ към мерките на правителството като източник на най-сигурна защита в ситуации на бедствия. Резултатите в отговорите на въпросите „Как реагирахте на правителството и държавата като цяло?” и „Мислите ли, че мерките, които се вземат, са пресиленени?” показват, че част от хората реагират позитивно на държавата и правителството като цяло – с подкрепа, оценяват, че вземаните мерки са адекватни, с увереност относно справянето с кризата, ако се действа съвместно, с гордост от медиците и от правителството, сравнено с други правителства. В същото време се споделя за разочарование, за опасения относно справянето, със страх, че държавата е бедна и че няма да има адекватна помощ за всички, както и със страх от това, че ще се използва кризата за недобри политически цели. При това прави впечатление неочаквано голямата част (неочаквано голяма, ако се вземат в предвид разпространяваните в медиите и социалните мрежи мнения) от хората, които

определят мерките на правителството като адекватни - 63,3% общо, като половината от тях смятат, че макар и мерките да са пресилени, те са необходими. От изследването на БАН във втория етап е видно, че по-голяма част от ИЛ дават висока оценка по отношение на мерките на държавата по отношение на ситуацията с коронавируса (7 от 10), като този резултат спада през април до малко над 6 от 10 (Христова и др. 2020б, с.5).

4.Голяма част от ИЛ (46,5%) допускат, че вирусът е изкуствено създаден и разпространен, което теоретически изразява нарасналите страхове за целенасочена опасност и враждебност, което представлява по рода си една неадекватна реакция и е характерно предимно за състояния и личности, доближаващи се до патологията на представите и преживяванията. Едва ли можем да очакваме, че далите такъв отговор ИЛ притежават такива психологически характеристики в една неекстремална ситуация. Но тези резултати кореспондират и с резултатите от други изследвания (Карабелъова, Зарбова и Стоянова, 2020, с.9; Бакрачева, 2020) и показват характерна реакция на хората в условията на кризисни ситуации. Въпросът за отношението към хората, които не спазват мерките показва, че 71,6% от ИЛ реагират с гняв и неодобрение и само 8,6% смятат, че завърналите се от други страни наши сънародници имат право да осъществяват контакти, като все пак уточнението е, „да се виждат със своите близки”.

5.Изследване на отношението спрямо казуса с наши съграждани, завърнали се от чужбина. Отношението към този проблем беше изследвано чрез въпросите „Имате ли познати, които са се завърнали от други страни?”, „Ако имате, как се държат те?” (фиг. 12) и „какво изпитвате към тези, които не пазят карантина и игнорират проблема?” (фиг. 13). На първия въпрос 46,1% отговарят утвърдително, а 53,9% - че нямат такива познати. От отговорите на втория въпрос става ясно, че 87,4% от тях се държат отговорно и спазват карантината, и само 4% се разхождат свободно по улиците. 12,1% споделят мнението, че всичко, което се

съобщава относно епидемията и ограничителните мерки е „медиен шум”. 36,1% от анкетираните съобщават, че реагират със страх по отношение на хората, които не спазват изискванията на карантината, при 35,5% реакцията достига до ниво на гняв, 8,7% са на мнение, че завърналите се имат право да се виждат със своите близки; 9,8% отговарят с „Нищо” и останалите 9,9% изказват други негативни настроения и отношения, например разочарование.

ЛИТЕРАТУРА

Бакрачева, М. (2020). Обобщени резултати от количествено и качествено изследване на субективните оценки и реакциите към извънредното положение, свързано с Covid-19. ФНОИ. https://uni-sofia.bg/covid-19/summary_covid_fnoi.html.

Карабелъова, С., Зарбова, Б. и Стоянова, Р. (2020). Субективни оценки и реакции към ситуацията с разпространението на Covid-19. 18-22 март, Софийски университет, Философски факултет. <http://phls.uni-sofia.bg/article/3016>.

Йолов, Г. (1975). *Личността в критични ситуации*. Партиздат, София.

Стефанова, М. и др. (2020). Проучване на доверието на младите хора по време на Covid-19. https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/stopanski_i_fakultet/novini_ot_fakulteta/novo_izsledvane_na_stopanskiya_fakultet_universitet_t_i_rabotodateliat_pechelyat_doverieto_na_studentite_po_vreme_na_covid_19. Стопански факултет на Софийски университет, фондация „Каузи”, Junction Bulgaria, посетен на 10.05.2020.

Христова, А. и др. (2020а). Стрес и справяне с него в условия на разпространяваща се инфекция от коронавирус. I етап. 22-28 март, ИИНЧ-БАН. http://www.iphs.eu/n/images/design/sabitia/2020/Results_Quarantine_2020/Presentation%2028.2.1.pdf Христова, А. и др. (2020б). Стрес и справяне с него в условия на разпространяваща се инфекция от коронавирус. II етап. 25 април-2 май, ИИНЧ-БАН. http://www.iphs.eu/n/images/design/sabitia/2020/Presentation-2_4.5.2020.pdf.

Доцент д-р Ирена Иванова Левкова
ПУ „Паисий Хилендарски”
e-mail: i_levkova@abv.bg



ИЗСЛЕДВАНЕ НА РЕАКЦИИТЕ И ПРЕЖИВЯВАНИЯТА В УСЛОВИЯТА НА ЕПИДЕМИЯ - II ЧАСТ

Ирена Левкова

STUDY OF THE REACTIONS AND EXPERIENCES DURING AND EPIDEMIC – PART 2

Irena Levkova

ABSTRACT: *The results presented in the first part of the article outlined the reactions and the experiences of people in the extreme situation of a pandemic in relation to external factors they do not have control over, such as financial security, information in the media and social networks, actions and measures taken by the government. The second part presents results related to reactions and experiences that depend on internal factors and for which the person is generally "responsible".*

Key Words: Epidemic, psychological reactions, critical situation, COVID-19

Представените в първата част на изложението резултати очертаха реакциите и преживяванията на хората в екстремалната ситуация на пандемия спрямо външните, независещи от тях фактори, като финансова сигурност, информация в медиите и социалните мрежи, действия и мерки, взимани от правителствените органи, поведение на работодателите, поведение на други лица, които биха могли да представляват евентуална заплаха за здравето и живота им и др. Втората част представя резултати, свързани с реакции и преживявания, които зависят от вътрешни фактори и за които личността по принцип „отговаря”. Това са собствената активност на ИЛ, техните реакции на застрашаващата ситуация сама по себе си, начините за справяне с негативните преживявания, очакваните ефекти върху психиката в по-дългосрочен план, възможните личностни промени и др. Личността не може да продължи да функционира непроменливо когато са застрашени основните ѝ базисни потребности. Но една пандемия се отразява на всички нива в пирамидата на потребностите на Маслоу, защото променя стила и начина на живот, води до ограничения във всички сфери – не само по отношение на задоволяването на материалните потребности, но и на потребностите от общуване, свързаността с близките, свободното придвижване и избор на поведение в ежедневните ситуации, включително и способите за самоактуализация. И колкото и хората

да са различни един от друг и да можем да очакваме специфични индивидуални реакции на многобройните фрустриращи въздействия, в същото време можем да предполагаме и известна унификация на реакциите и преживяванията и възможност за разкриване на най-често срещаните сред тях. Получените резултати ще бъдат представени в следващото изложение, като ще се акцентира върху най-често срещаните, тези, които в дадената ситуация можем да приемем за типични. В етапа на самонаблюдения и наблюдения бяха идентифицирани много повече възможни реакции и видове преживявания, но изследването ги сведе до относително по-малък брой като потвърди тезата за известна унификация в екстремалните ситуации.

Анализът на резултатите от изследването на реакциите на ИЛ в условията на екстремална ситуация ще се фокусира върху следните теми:

1. Изследване на реакциите и преживяванията на ИЛ по отношение на заливашката ги отвсякъде предимно негативна и отнасяща се до здравето и живота им информация.

2. Проучване на собствената активност и отношението на ИЛ по отношение на кризисната ситуация

3. Изследване на първоначалната реакцията на ИЛ на екстремалната ситуация

4. Изследване на най-често срещаните стратегии за справяне с напрежението, предизвикано от ситуацията на екстрем.

5.Изследване на прогнозите на ИЛ относно възможността лично те да бъдат поразени от вируса и основанията им за това.

6.Проучване мненията на ИЛ относно необходимостта от психологическа помощ в ситуации на кризи.

7.Изследване на очакванията относно психологическия ефект от кризата

8.Реакция на ИЛ относно възможна личностна промяна.

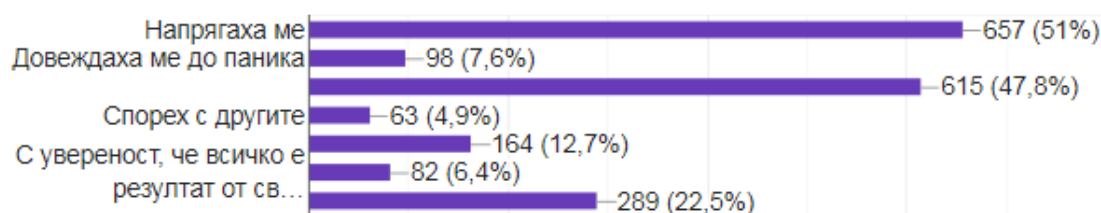
9.Изследване на жизнените позиции по време на кризисна ситуация.

Резултати и анализи

1.Изследване на реакциите и преживяванията на ИЛ по отношение на заливащата ги отвсякъде предимно негативна и отнасяща се до здравето и живота им информация. Следващите три диаграми показват какви са реакциите на ИЛ на новините в социалните мрежи (Фиг. 1), на новините в медиите (Фиг. 2) и какъв е техният собствен избор за информирани (Фиг. 3):

Как реагирахте на новините в социалните мрежи?

1 287 отговора

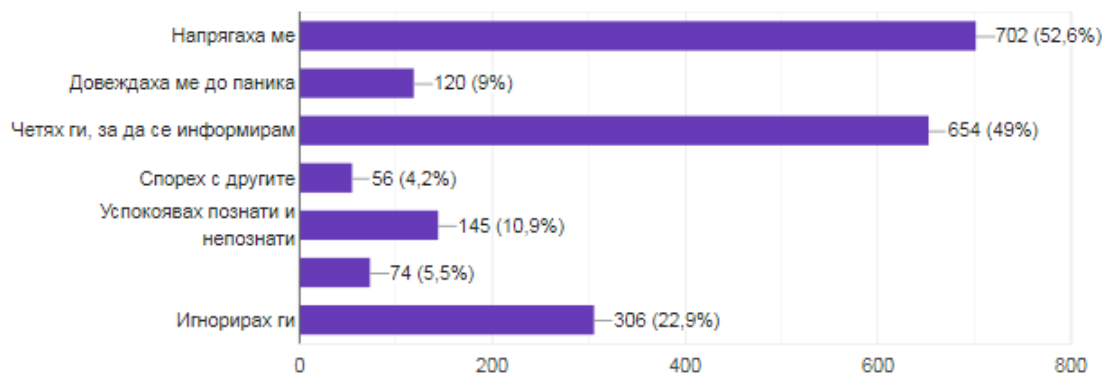


Фиг. 1

Забележка: На фиг. 1 резултатът 47,8% се отнася до твърдението „Четях ги, за да се информирам”, 12,7% - „Успокоявах познати и непознати”, 22,5% - „Игнорирах ги”, 6,4% - „С увереност, че всичко е резултат от световна конспирация”

Как реагирахте на новините в медиите (радио, телевизия, преса)?

1 335 отговора

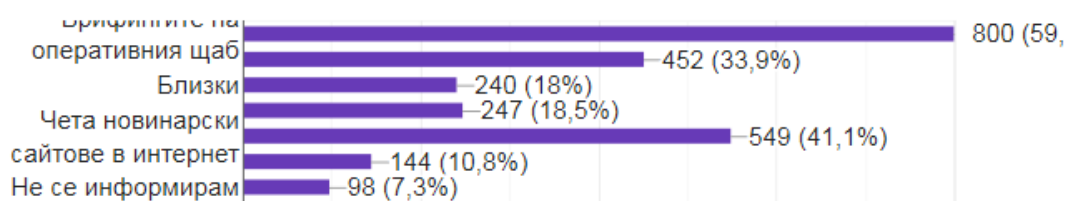


Фиг. 2

Забележка: на фиг. 2 5,5% се отнася до твърдението „С увереност, че всичко е резултат от световна конспирация”.

Кои са основните източници на информация, които ползвате, за да се информирате за ситуацията?

1 335 отговора



Фиг. 3

Анализ: В силно застрашаваща ситуация откриваме няколко типа основни реакции, като най-често срещаната е преживяването на напрежение – 51% съобщават, че новините в социалните мрежи ги напругат, същият е и процентът (52%) на тези, които чувстват, че информацията от медиите предизвиква в тях напрежение. От гледна точка на транзакционния анализ (ТА) можем да предположим, че това е реакция на Детето. В изследване на Софийския университет, проведено сред 1504 участника в периода 17-22 март се установява, че 42% от хората са се почувствали изнервени и в състояние на стрес, а 33,9% са заявили, че изпитват трудности да контролират важните неща в живота си (в изследването е дадена възможността за повече от един отговор) (Карабелъва, Зарбова и Стоянова, 2020, с. 10). В по-ранно изследване, проведено от Маргарита Бакрачева се установява, че постепенно се повишава нивото на страховете се повишават (Бакрачева, 2020). Втората най-често срещана реакция е търсенето на информация, съответно 47,8 и 49% - активиране на Възрастния, според ТА. Третата по честота реакция се явява игнорирането на информацията – 22,5% и 22,9%. Това е вид защитна реакция, чрез която Его-състоянието Дете

бива защитено от прекомерно силните негативни преживявания, а Възрастният – от контаминация с Детето, която би му попречила да анализира информацията. Категоричният избор на ИЛ по отношение надеждността на информацията (Фиг. 3) е в полза на брифингите на Оперативния щаб (59%), а като допълващи източници остават публикациите в интернет (41,1%) и социалните мрежи (33,9%). Тези данни се потвърждават и от друго изследване (Карабелъва, Зарбова и Стоянова, 2020, с. с.7). Този избор също може да бъде отнесен към Възрастния, тъй като предполага стремеж за ориентиране в актуалната ситуация на базата на достоверна информация, произхождаща от източник, който е специално създаден за тази цел и разполага с най-голямо количество данни. В същото време, това е избор на Възрастния, защото брифингите информират хората и за задължителните от законова гледна точка изисквания и ограничения.

2. Собствената активност и отношението на ИЛ по отношение на кризисната ситуация беше проучена чрез въпросите „Как реагирахте Вие на мерките за изолация?“ и „Как Вие допринасяте за ограничаване на вируса?“

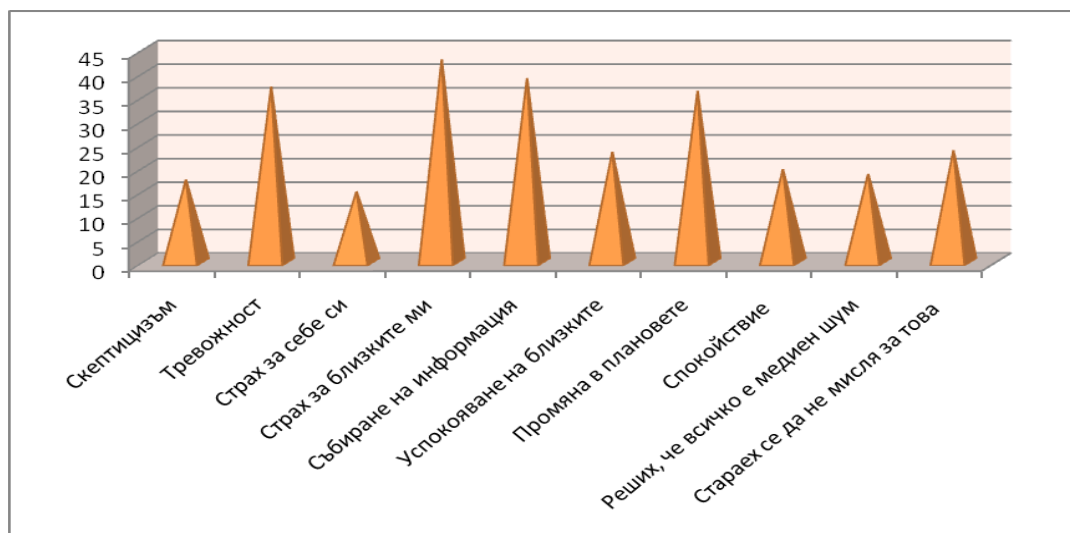


Фиг. 4

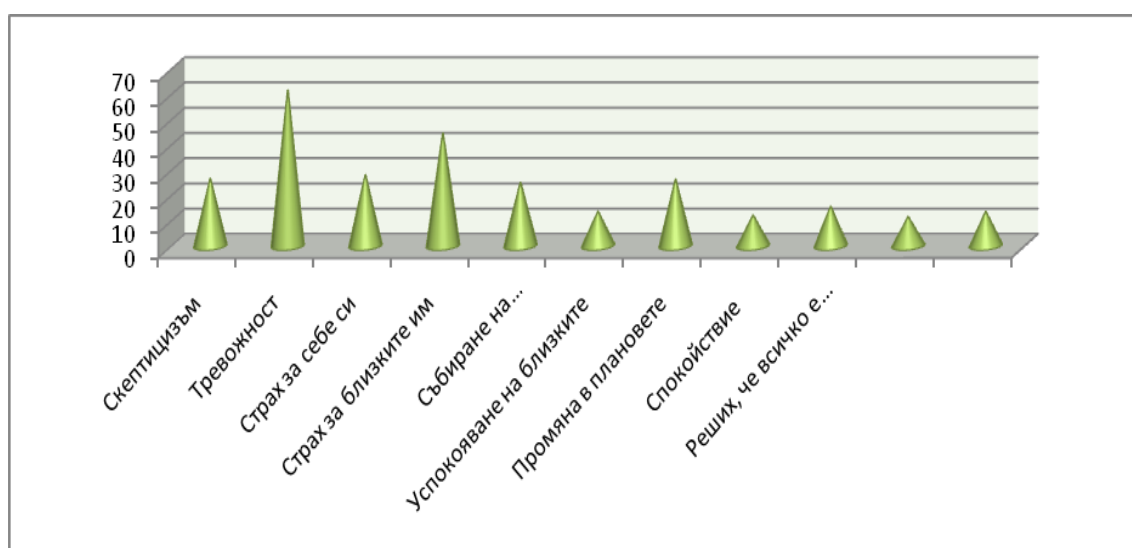
Анализ: Отговорите на въпроса „Как Вие допринасяте за ограничаване на вируса?“ се разпределят по следния начин: Нося маска – 88 %; Спазвам мерките за изолация – 73,6%; Не се срещам с хора извън домакинството – 36,8%; Нося ръкавици – 35,6%; Избягвам хипермаркетите - 28,5%; Пазарувам рядко, но по много - 23,5%; Не се срещам с хора извън работното си място – 18,5%. Тези отговори показват, че поведението на ИЛ се характеризира с поемане на лична отговорност. То е свързано със стремеж да се приема възникналата ситуация пренареждане на приоритетите, мобилизация за посрещане на проблемите, планиране, стремеж за проявяване на отговорност. "Когато индивидът достига до върхната точка на кризата, напрежението се увеличава и стимулира мобилизацията на преди това скрити сили и капацитет" (Roberts, 2005, р. 13). Отново анализът показва, че става въпрос за реакции преди всичко в егосъстоянието Възрастен. В изследването, проведено от ИИНЧ-БАН между 28 април и 2 май също се установява, че ИЛ спазват мерките за безопасност, като те имат средна стойност 8,4 от 10 за март и 8,1 от 10 за април, като 1 е „въобще не ги спазвам“, а 10 е „напълно ги спазвам“ (Христова и др., 2020б,

с. 3). В отговор на въпроса за личната реакция на мерките за изолация се откриват и позитивни по своята същност реакции и решения, свързани с използване на някои предимства, обусловени от ограниченията – отговори като „увеличаване на контактите с близки и познати“ (имат се предвид виртуалните), отделяне на повече време за близките и себе си, шеговити реакции, и др. Срещат се и изцяло тревожни или негативни отговори – като притеснения относно финансите, тревога за близките, на които няма да може да бъде оказвана помощ, стрес, загуба на съня, претоварване с работа, гняв от преживяването за отнета свобода. Други съобщавани реакции са свързани с опити за игнориране на проблема – „стараех се да не мисля“ или със стремеж да се продължи живота така, както е протичал и преди пандемията.

3.Първоначалната реакция на ИЛ на екстремалната ситуация беше изследвана с въпросите „Каква беше първоначалната Ви реакция на епидемията?“ (Фиг. 5) и с въпроса „Каква беше първоначалната реакция на епидемията на Вашите близки и познати?“ – Фиг. 6.



Фиг. 5



Фиг. 6

Анализ: ИЛ посочват като първоначални реакции на екстремната ситуация – преди всичко страх за близките и тревожност. Тук откриваме Грижовен Родител и Дете. Относително най-малко ИЛ съобщават, че са се изплашили за себе си. Освен това – събиране на информация и промяна в плановете, което е израз на Възрастния. Съобщава се също за скептицизъм, за предположение, че става въпрос за „медия шум“, както и за спокойно отношение и стремеж да се игнорира проблема.

Интересна е съпоставката между двете диаграми – ИЛ оценяват другите като по-тревожни от себе си, по-изплашени за себе си от тях; по-малко изплашени за близките им от самите ИЛ, по-малко насочени към събиране на информация, по-малко успокояващи другите, по-рядко променящи плановете си и т.н.

Тоест, във всички посоки те оценяват останалите хора като проявяващи с по-малка сила или честота типичните реакции, освен по отношение на тревожността. Това показва, че в екстремални ситуации човек е склонен в най-обща линия да оценява другите хора в по-„негативен“ план от себе си. Това вероятно е свързано с необходимостта от засилване на фокуса върху себе си, за да се овладее и издържи на екстремалната ситуация, но вероятно са възможни и други обяснения.

4.Изследване на най-често срещаните стратегии за справяне с напрежението, предизвикано от ситуацията на екстрем.

Резултати и анализ: на въпроса „Как се справяте с напрежението?“ отговорите се разпределят така: Гледам филми - 47,7%; С дома-

кинстване - 43,7%; С музика - 39,7%; С чистене на дома - 36,6%; Спортни упражнения - 32,4%; Ведри разговарващи разговори с приятели - 30,1%; Разговарващи (весели, хумористични предавания) - 28,4%; Четене на позитивна (разговарваща) литература - 27,8%; Работа в градината - 23,1%; С навременно информиране - 17,5%; Натоварвам се с повече работа - 16,9%; С планиране - 15%; С медитация - 10,9%; Ремонти - 9,5%; Работа в гаража и върху колата - 6,2%. Може да се каже, че ИЛ използват множество разнообразни стратегии за справяне с напрежението. Една част от тях са свързани с предизвикване на позитивни емоционални състояния чрез музика, спорт, общуване, четене, филми и др., т.е. чрез активности на Детето. Друга част от ИЛ използват като начин за редуциране на напрежението различни активности, чрез които се чувстват полезни и в същото време ангажират мисълта си с нещо различно от проблемите с епидемията – натоварване с работа,

домакински дейности, ремонти и др. - това са активности на Родителя и Възрастния. В двата етапа на изследването на ИИНЧ-БАН са описани основните стратегии, които ИЛ използват за справяне със ситуацията. Те включват: езотерично мислене, наивен оптимизъм, лично суеверно мислене, категориално мислене, поведенчески копинг и емоционален копинг. Най-слабо се повишава поведенческия копинг между първото и второто изследвания (съответно между март и април), а се забелязва по-значимо увеличаване на използването на всички стратегии. (Христова и кол., 2020а; Христова и кол., 2020б). От изброените ИЛ използват най-често наивен оптимизъм и поведенчески копинг.

5.Изследване на прогнозите на ИЛ относно възможността лично те да бъдат поразени от вируса и основанията им за това.

Смятате ли, че ако лично Вие се заразите, ще прекарате тежко заболяването?

1 335 отговора



Фиг. 7

Анализ: Най-голям процент от ИЛ дават отговор „Не знам”, също така голям е дялът на тези, които са оптимисти по отношение на възможността вирусът да ги засегне тежко в здравословно отношение и едва 9,45% отговарят на въпроса утвърдително. На следващия въпрос „Ако отговорът е „да”, защо мислите така?”, става ясно, че причината е или в напредналата възраст на ИЛ, или в това, че страда от някакво рисково заболяване. Тези резултати кореспондират и с отговорите на ИЛ на предходни въпроси, от които става ясно, че по-голямата част от тях са загрижени в много по-голяма степен за своите близки (най-вероятно възрастните хора в семейството и рода), отколкото за самите себе си. Колкото и парадоксално да звучи, ситуацията на насто-

ящата пандемия изостря не толкова потребността от самосъхранение, колкото загрижеността и ангажираността с другите. Това е във връзка и с отговорите на ИЛ, че в кризисната ситуация едно от основните им притеснения е за техните близки, но които няма да могат да оказват помощ - его-състояние Родител. Така кризисната ситуация от този род може да активира съпричастността и загрижеността за другия и общностните чувства, например, гордостта и съпричастността към медицинския персонал, който поема най-тежкия удар на пандемията.

6.Проучване мненията на ИЛ относно необходимостта от психологическа помощ в ситуации на кризи. 54,85 от ИЛ осъзнават

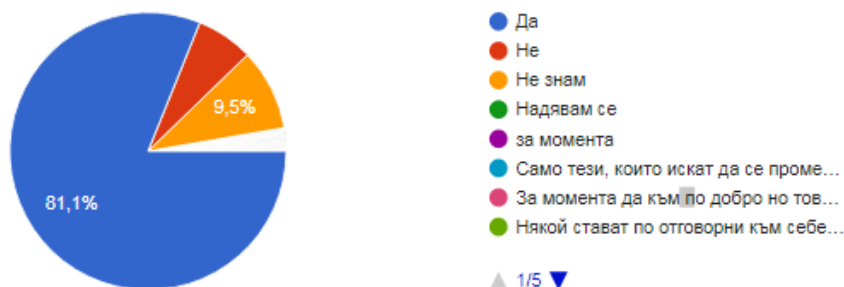
необходимостта от психологическа помощ в ситуации на кризи, 31,1% отговарят с „Не знам“ и едва 14,2% смятат, че тя не е необходима.

психологическия ефект от кризата.

7.Изследване на очакванията относно

Смятате ли, че ситуацията с вируса променя хората?

1 335 отговора



Фиг. 8

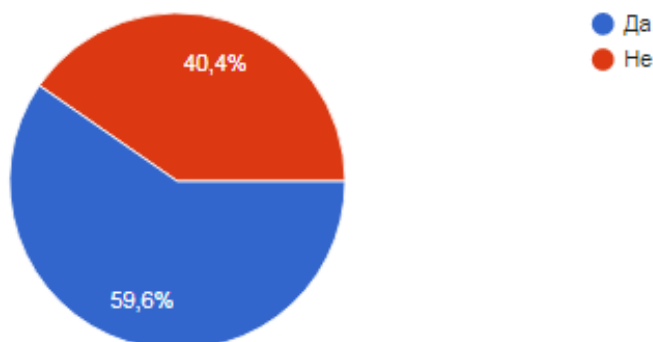
Анализ: Това е може би един от най-неочакваните резултати от изследването. Въпросът „Смятате ли, че ситуацията с вируса променя хората?“ беше формулиран преди всичко в резултат от самонаблюденията и наблюденията на участниците в проучването. Прави впечатление, че 81% от ИЛ са отговорили положително на него (Фиг. 8). На въпроса „Ако отговорът е „да“, как?“ ИЛ отговарят, от една страна с: стават по-изнервени – 52,5%, по-конфликтни – 22,6% и по-егоистични – 18,5%, но и с: премислят се ценностите – 49,2%, по-емоционални – 32%, променят се към по-добро – 27,25%, стават по-задружни – 24,3% и по-духовни – 14,6%. Вторият тип отговори дават възможност да се предположи, че в една екстремална ситуация

от този тип (и може би когато държавата и обществото като цяло реагират адекватно и минимизират заплахата), става възможно Възрастният да поеме управлението над другите състояния на егото и да осъществи в известна степен промяна в йерархията на ценностите и във взаимоотношенията. Тези резултати по същността си са противоположни на общоприетото мнение и най-честите изводи от изследвания на последствията от преживяването на екстремни ситуации, според които последствията са преди всичко негативни.

8.Реакция на ИЛ относно възможна личностна промяна – Фиг. 9 и Фиг. 10.

Вземате ли решения за промяна в живота си за в бъдеще?

1 335 отговора



Фиг. 9

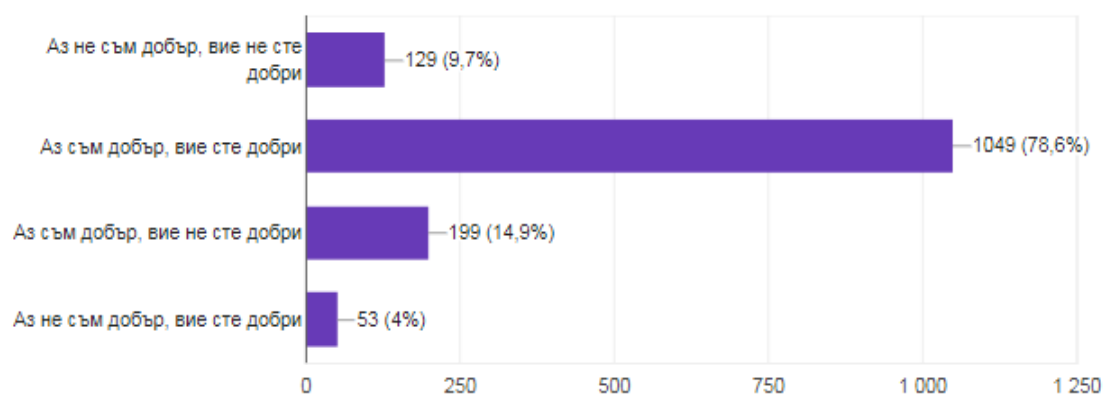
Анализ: от фиг. 9 се вижда, че 59,6% от ИЛ вземат решения за промени в живота си, като тези промени се разпределят така: Ще прекарвам повече време с хората, които обичам – 57%; Ще пренаредя приоритетите си – 51%; Повече ще се разхождам и ще се радвам на природата – 50,6%; Ще поставя здравето на първо място – 36,6%; Ще проявявам повече отговорност – 32,4%; Ще се стремя да опазвам природата по най-различни начини – 30,8%; Ще бъда по-толерантен/а към другите – 27,8%; Няма повече да приемам живота си за даденост – 24,3%; Повече ще помагам на другите – 23,3%; Ще живея по-духовно – 21,4%; Ще преосмисля отношенията си с

много хора – 22,1%; Ще проявявам по-голямо търпение към родителите си – 19,8%; В живота ми ще има повече празници – 19,7%; Ще мисля повече за себе си – 19,3%; Ще гледам да се подсурия материално – 17,8%; Ще обръщам по-малко внимание на материалните неща в живота – 16,7%. Отговорите на ИЛ още веднъж потвърждават посочения в т.8 извод за позитивните възможности, съдържащи се в кризисните ситуации, наред с негативните.

9.Изследване на жизнените позиции по време на кризисна ситуация – фиг. 10 и фиг.

Изберете изказване/изказвания, което/които отговаря/т на мнението Ви за себе си и другите по време на епидемията.

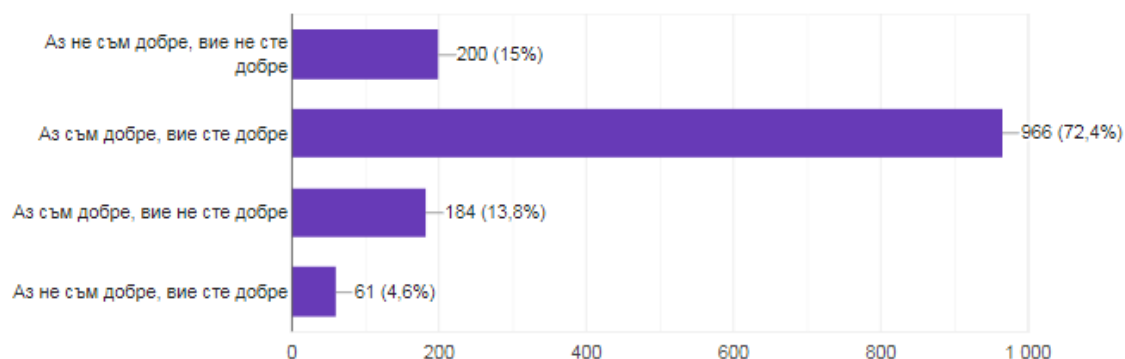
1 335 отговора



Фиг. 10

Изберете изказване/изказвания, което/които отговаря/т на преживяванията Ви по време на епидемията?

1 335 отговора



Фиг. 11

Анализ: на ИЛ бяха предложени двата варианта на преживяване на жизнените позиции

– като „добре съм” и като „добър съм”. И в двата варианта най-голям брой ИЛ посочват

жизнената позиция на Възрастния „Аз съм Добър – Ти си Добър” или в обобщен вариант - Аз съм ОК – Ти си ОК”. Останалите жизненни позиции са посочени от много малък процент ИЛ. При това трябва да се има предвид, че ИЛ имаха право да посочат повече от една жизнена позиция и в двата случая.

Обобщение и изводи

Резултатите от изследването очертават една психологическа картина, много различна от впечатлението, което може да придобие човек, когато следи различните информационни канали, обсъждащи ефектите от кризисната ситуация и особеностите в психиката на българския народ в условията на екстремална ситуация. Разбира се, обикновено се смята, че най-важната функция на медиите е да „бият тревога” и в много отношения това е напълно оправдана позиция и цел, но тя може да създаде и неверни представи относно психичните реакции и преживяванията на българските граждани в кризисни ситуации. Задача на научното дирене е да открива истината и да я предлага такава, каквато е тя. „Истината” далеч не винаги е неприятна и негативна, както е в представите на житейската ни психология. Напротив, научната истина е обективна и може да бъде както негативно интерпретирана, така и позитивно. Изследването разкрива факти, които показват по-висок дял на адекватни емоционални реакции и конкретни действия; отговорно поведение, обективна и вярна преценка на събития и ситуации. Противно на общоприетото мнение за всеобщото недоверие на българския народ спрямо правителство и държава и на представата за тяхното неадекватно функциониране, в изследването проличава, че мнението на хората за реакцията и мерките на държавните институции като цяло е положително, а поведението – подкрепящо. Отношението към хората на „предния пост” – медиците, е изразено с „Гордост от нашите медици”. Голяма част от хората в условията на криза търсят информация, въпреки че се чувстват разтревожени и изплашени; променят планове си и премислят приоритетите си; загрижени са за близките си повече, отколкото за себе си;

вземат решения за промяна на живота си в бъдеще и очакват не само негативни, но и позитивни промени в хората като цяло. Избират се адекватни стратегии за справяне с напрежението. Изключително голям процент от ИЛ показват наличието на жизнена позиция на Възрастния в кризисна ситуация, а не масово връщане към позициите на Детето. Оценява се необходимостта от психологическа помощ в кризисни ситуации.

ЛИТЕРАТУРА

- Бакрачева, М. (2020). Обобщени резултати от количествено и качествено изследване на субективните оценки и реакциите към извънредното положение, свързано с Covid-19. ФНОИ. https://uni-sofia.bg/covid-19/summary_covid_fnoi.html.
- Карабелова, С., Зарбова, Б. и Стоянова, Р. (2020). Субективни оценки и реакции към ситуацията с разпространението на Covid-19. 18-22 март, Софийски университет, Философски факултет. <http://phls.uni-sofia.bg/article/3016>.
- Христова, А. и др. (2020а). Стрес и справяне с него в условия на разпространяваща се инфекция от коронавирус. I етап. 22-28 март, ИИНЧ-БАН. http://www.iphs.eu/n/images/design/sabitia/2020/Results_Quarantine_2020/Presentation%2028.2.1.pdf.
- Христова, А. и др. (2020б). Стрес и справяне с него в условия на разпространяваща се инфекция от коронавирус. II етап. 25 април-2 май, ИИНЧ-БАН. http://www.iphs.eu/n/images/design/sabitia/2020/Prasentation-2_4.5.2020.pdf.
- Roberts, A. (2005). Bridging the Past and Present to the Future of Crisis Intervention and Crisis Management. In: Roberts, A. (ed). *Crisis Intervention Handbook: Assessment, Treatment and Research*, Third Edition. Oxford University Press, New York, pp. 3-35.

Доцент д-р Ирена Иванова Левкова
ПУ „Паисий Хилендарски”
e-mail: i_levkova@abv.bg



МЕТОДИЧЕСКИ ОРИЕНТАЦИИ НА СОЦИАЛНИТЕ РАБОТНИЦИ СПОРЕД ПРЕДПОЧИТАНИТЕ НАЧИНИ НА ПРАКТИКУВАНЕ

Гинка Механджийска

METHODOLOGICAL ORIENTATIONS OF SOCIAL WORKERS ACCORDING TO PREFERENCES FOR DIFFERENT LEVELS OF PRACTICING

Ginka Mehandzhyska

ABSTRACT: The article presents results of a survey on preferences of social workers ($n=256$) for different levels of practicing the profession. A conceptual model which explains and supports categories of direct and indirect social work was used. This way the measurements and the analysis lead to an establishment of a quantitative appearance of two methodological orientations of the survey participants: micro- and macro-practical orientation. According to the results of the survey some summarizing and conclusions about the preferences of the professionals for a definite type of practicing were made. The analysis leads also to a conclusion about the accordance between estimated methodological orientation and the needs of a real practice.

Key words: social work methodology, micro-practice, macro-practice, social workers orientations

Въведение

С влизането си в професията и по-нататък в реалната практика на социалните дейности социалните работници развиват и проявяват интереси, наклонности, способности и предпочитания към едни или други начини за извършване на помагачката дейност. И младите, и опитните практики се ориентират в процеса на професионалното формиране и реализацията си в определени сфери, като осъзнават, че се чувстват и изиявяват като по-успешни, пригодни, способни в някои методи и форми на практикуване. Във взаимовръзка с личностното измерение и възприятие протичат и се натрупват текущи наблюдения върху процеси на работа, възможности, условия на труд, работни среди, като професионалистите осмислят и определят за себе си тяхната привлекателност в трудово и кариерно отношение. В същото време някои прилагани методически модели и подходи се припознават от социалните работници като по-ефективни и продуктивни при оказването на подкрепа в сравнение с други. Т.е., специалистите намират отделни форми и методи на работа като подходящи не само в субективен професионално-личностен план, а и от гледна точка на приноса и ефекта им в реалната помощ за клиентите и целевите групи в социалната работа.

Така в професионалните нагласи на помагачите специалисти се оформят предпочитания към едни или други начини на практикуване на професията. Тяхното определяне, уточняване и познаване може да насочи по най-добрия начин социалните работници, особено в началото на професионалния им път, към реализация, кариерно развитие и утвърждаване именно в практика, в която ще бъдат на мястото си, полезни на клиентите, професионално пригодни и удовлетворени.

Наред с тези основания, още няколко теоретични предпоставки и съображения ръководят представеното по-нататък изследване. Кратък терминологичен, феноменологичен и класификационен поглед към материята на методическото дефиниране насочва към един основен набор от начини на реализиране на помощ, грижи и подкрепа в социалната работа, анализиран, структуриран и представян от редица автори, опиращ се както на международно възприети теоретични и приложни модели (Karen K. Kirst-Ashman, 2008; Zastrow, Ch., 2017), така и на облика на българската практика (Петрова-Димитрова, Н., 2013; Минев, Т., 2012). Според съгласуваните модели социалната работа се реализира на три равнища: (а) микро - работа на основата на лично взаимодействие с подпомагания човек; (б) мезо - работа със семейства и други малки

групи; и (в) макро - работа с организации и общности или опити за постигане на статусни промени и развитие на социалните политики (Zastrow, Ch., 2017, с. 42). Спектърът на конкретните начини на практикуване е операционализиран в инструмента за изследване и включва: помощта за индивидуални клиенти чрез пряка работа, която предполага водене на случая, индивидуално консултиране, индивидуални терапевтични интервенции; работа с близките, семейна подкрепа и фамилни интервенции; социална работа в група и групова терапия. Тази методическа област обединява начините за помагане на микро- и мезо-равнище. Това са методи за интервенция в условията на пряко взаимодействие, както и на терапевтично-ориентиран модел на помагане – интервенция на индивидуално ниво и в близкото социално обкръжение на клиента (по Петрова-Димитрова, Н., 2013, с. 62). В терминологично и класификационно отношение те се привеждат и към по-общата категория на методите на директната социална работа, на обслужването при контакт „лице в лице“ между социалните работници и потребителите (De Robertis, C., 2007, с. 200). Тази категория е относима към равнището на микропрактиката и бива наричана така, като обединява (а) и (б) – нивата на преките психосоциални интервенции.

Освен това равнище на социална работа, методическият спектър на професията обхваща и многообразие от макропрактически интервенции, работа за общностно развитие или с целеви групи от уязвими лица включително и с подходите и средствата за въздействие и промяна, прилагани от неправителствените организации. Като част от професията и като обособени форми на нейното практикуване в изследването са предложени за оценка още някои категории, разработвани от автори в областта именно във връзка с равнищата и направленията в практикуването на социалните дейности в спектъра на индиректната социална дейност. Това са: администрирането, организационно-управленските дейности в административни звена на дирекции, агенции (вж. Barker, R. et al.; Симеонова, Р., 2011, 24–26), проектните и изследователските дейности и други.

В проведеното изследване методическите ориентации на изследваните лица се проучват и интерпретират чрез модел от две категории: това са микропрактическата и макропрактическата ориентация, като в делението е тър-

сено понятийното и приложното съответствие с диференцирането на интервенциите в социалната работа на преки и непреки. При такъв модел първата, микропрактическата категория, обединява както индивидуалните, така и интервенциите на мезоравнище – съобразно принципа на преките контакти в психосоциално базираната работа.

Замисълът, анализът и интерпретациите на данните стъпват и на някои предходни изследвания в полето на интересите, удовлетвореността, предпочитанията и очакванията на социалните работници във връзка с практикуването на професията (Кривирадева, Б., 2019; Механджийска, Г., 2019; Русанова, Л., 2015). Доколкото в посочените публикации на фокус са предимно функционалните характеристики на организациите за социална работа, видовете предлагани услуги, категориите обслужвани лица, характеристиките на труда и управлението, подходите на пряката работа по случаите; удовлетвореността от работата, общественият имидж на професията или друго, то в настоящето изследване акцентът е върху методите и формите на практикуване, върху методическите ориентации на специалистите и именно във връзка с тях се проучват предпочитанията на участниците във формираната извадка. Като свързано с този предметен фокус можем да посочим например изследването на D. Segal-Engelchin et al., които проучват интереса и ориентациите към микро- и макропрактическите методики при израелски студенти по социална работа. Измерванията на авторите са показали равно разпределение на интереса – половината от студентите са били ориентирани към практика с индивиди, двойки и семейства, а другата половина показала предпочитание към работа с общности и организации, социална политика и дейности за социална промяна (Segal-Engelchin, D. et al., 2008). Върху аналогични изследователски въпроси е проведено и изследването на Idit Weiss, където обаче са измерени и разлики в доминиращото предпочитание в отделни държави (Weiss, I., 2006). Тъй като в скалата за измерване, приложена при социалните работници в представеното тук изследване, е застъпен сходният класификационен принцип за разграничаване на микро- и макропрактическите интервенции в социалната работа, то в случая имаме възможност да проверим какво е разпределението на предпочитанията и ориентациите сред представители на нашата практика.

Изследване

1. Цел

Изследването има за цел да установи какви са методическите ориентации при специалистите, съобразно акцентите, които се извеждат в предпочитанията им към едни или други методи и форми за практикуване на професията на социалния работник. Измерванията ще проверят какво е разпределението на предпочитанията към микро- или макропрактическа ориентация в социалната работа. Това ще даде основа за изводи по отношение на съответствието на установените методически ориентации с потребностите и предизвикателствата на практическата работа.

2. Извадка и методи

Извадката се състои от 256 социални работници, директно практикуващи с клиенти в заведения за социални услуги и отдели на Дирекции за социално подпомагане. От тях 93,3% са жени, 6,7% са мъже; 25% са с трудов стаж в професията до 5 години, 49% - между 5 и 20 години, а при 26% стажът е над 20 години. Социалните работници се явяват участници в едно по-широко изследване (Механджийска, Г., 2019), което обхваща множество променливи, включително и в друга тематична връзка. Данните са събирани през 2019г., като тук представяме ново структуриране,

обработване чрез въвеждане на субскали и оригинален анализ върху една от променливите, за която е включен въпрос с избираем отговор – предпочитанията на социалните работници към конкретен начин на практикуване на професията. В използвания инструмент за първично събиране на информация е предложен списък от варианти - той е въведен по-нататък в Таблица 1 и тя показва, освен получените данни, и съдържанието на използвания инструмент.

На социалните работници е поставен въпросът „Ако при сегашната си практика в социалната сфера можете да избирате, то кой от изброените начини на работа най-много бихте предпочели?“, като се посочва само един отговор. Тъй като вече практикуват, за техните предпочитания се предполага, че са оформени въз основа на опит и могат и да се различават от актуалния им начин на практикуване. Затова изследването пита участниците за привлекателността и избора им независимо от тяхната фактическа практика. Отговорите и реалните предпочитания се представят количествено като относителни стойности и в процентното им изражение. От изброените начини на практикуване се формират две субскали (те са посочени по-нататък в Таблица 2) и в случая на представеното тук изследване именно обобщените резултати за двете методически ориентации на социалните работници представляват оригинален резултат.

Таблица 1. Предпочитания на социалните работници

Начини на практикуване	Брой и относителен дял (%)
Административна, организационна дейност	60 (23,4 %)
Индивидуална пряка работа персонално с клиентите	58 (22,7 %)
Работа с индивидуалния клиент и неговите близки	54 (21,1 %)
Кампании, проекти, работа с общност	27 (10,5%)
Работа с цялото семейство като фамилен случай	23 (9 %)
Управленска работа	20 (7,8 %)
Работа с хора в група /тренинги, групова терапия и др./	12 (4,7 %)
Проектно-изследователска работа	1 (0,4 %)
Не бих избрал нищо от посоченото	1 (0,4 %)
Общо	256 (100 %)

3. Анализ на резултатите

Предпочитания на социалните работници. Според изборите, заявени в извадката от социални работници и ранжирани в Таблица 1, три от възможностите получават предпочи-

тания в по-голяма степен от останалите. Това са администрирането и организационната дейност (23,4%), индивидуалната пряка работа лично с клиентите (22,7%) и работата с клиента и неговите близки (21,1%). Останалите начини на практикуване се разпределят нататък с по-малък дял избори.

Ниска, както виждаме в Таблица 1, е стойността при методите за групова работа (4,7 %), но едно възможно обяснение на това може да бъде значителното ангажиране с тях на психолозите, педагозите и трудотерапевтите в екипите на нашите социални услуги, което ги прави по-малко разпознаваеми от социалните

работници във връзка с тяхната професия, функции и методически „репертоар“ на работното място. Малък процент са посочили управленската работа (7,8 %), а най-слабо разпознаваем и не особено привлекателен сред извадката изглежда проектно-изследователският тип практикуване.

Таблица 2. Методически ориентации според предпочитанията на социалните работници

Тип ориентация	Относителен дял (%)
Микропрактическа ориентация, пряка социална работа, терапевтични интервенции	57,4%
Макропрактическа ориентация, административно-управленски дейности	42,2%
Не бих избрал/а/ нищо от посоченото	0,4 %
Общо	100 %

Методически ориентации. В инструмента, приложен при социалните работници, субскалата на микропрактическата ориентация, пряката социална работа и терапевтичните интервенции се формира от изборите на работата пряко и персонално с клиенти, с техните близки, със семейства или в малка група. Макропрактическата ориентация и привлекателността на административно-управленския тип дейности се формира от изборите на организационните дейности; кампании, проекти, политики и работа с общност; управленската работа.

Както показва Таблица 2, при 57,4% от изследваните социални работници е посочено предпочитане на микропрактическите методи и форми на дейност, спрямо 42,2% заявили предпочитане на макропрактически ориентирани начини на реализация и работа. Трябва да отбележим обаче, че измерената доминация на първия тип не е значителна. Резултатът в тази извадка не показва особени крайности в предпочитанията и остава по-скоро в рамките на разпределение, близко до равното.

Заклучение

Резултатите от изследването показват каква е насочеността на интересите на професионалистите към определен тип практикуване. Анализът насочва и към заключения за съответствието между предпочитанията на социалните работници и потребностите на реалната практика.

Според изследването предпочитанията на социалните работници показват диференцираност при отделните начини на практикуване, но, както виждаме при втория анализ, те са количествено близки и в немалка степен

балансирано разпределени в качеството им на методически ориентации. Макар да е трудно да се отдаде по-голям обществен приоритет и значимост на микро- или на макропрактиката, то все пак особено търсени, ценни и необходими в реалните услуги са специалистите, отдаващи желание и първенство на пряката работа с индивидуални клиенти, с техните близки и със семействата като цяло. Изследването показва известно, макар и незначително, превъзходство именно на този тип ориентация сред социалните работници. Бихме могли обаче да кажем, че то следва да е и по-голямо, предвид потребностите на терен от директни интервенции и работа с потребителите и семействата, извършвана от персонал, практикуващ съответните микро- и мезопрактически методи.

И до още един извод ни доведе изследването. Тъй като извадката е формирана именно от специалисти, директно практикуващи с клиенти, то резултатите изглежда показват при част от тях, близка до средната, желание да преминат към друг тип методи и форми на работа – макропрактически, проектни, административно-управленски. Следователно, анализът на резултатите от изследването показва ориентиране на предпочитанията на близо половината от професионалистите на терен към практики от административен и управленски тип на ниво структурни интервенции, проекти и политики. За някои мотивът може да е кариерно израстване или интерес и към други форми на изява и работа, но в данните явно е налице желание за промяна на типа практикуване. В този смисъл резултатите насочват вниманието към предизвикателствата и трудностите в практиката, към натоварването в професията и влиянията, на които

са изложени методическите ориентации в социалната работа и които биха могли да обяснят пренасочването на изборите на директно практикуващи социални работници към индиректните практики в сферата на социалните дейности извън терена на преките взаимодействия и интервенции с клиенти.

Литература

1. Кривирадева, Б. 2019 Удовлетвореност от професионален труд в организациите за социална работа (теоретични аспекти), *Управление и образование*, 15(3), 31–35.
2. Механджийска, Г. 2019 *Социална работа с индивидуални клиенти*. УИ „Св. Климент Охридски“, София.
3. Минев, Т. 2012 *Теоретични и методически основи на социалната работа*. Фабер, Велико Търново.
4. Петрова–Димитрова, Н. 2013 *Основи и методи на социалната работа*. Веда Словена, София.
5. Русанова, Л. 2015 Тенденции и предизвикателства пред развитието на професията „социална работа“ (общи изводи от експертна оценка в гр. Габрово). *Научни трудове на Русенския университет*, 54(8.1), 70–74.
6. Симеонова, Р. 2011 *Управление на социалната работа като дейност и система*. Ибис, София.

7. Barker, R. L. et al. 1995 Administration in social work. In: *The social work dictionary*. 3rd ed., NASW Press.

8. De Robertis, C. 2007 *Methodologie de l'intervention en travail social*. Bayard, Paris.

9. Kirst-Ashman, K. 2008 *Human Behavior, Communities, Organizations, and Groups in the Macro Social Environment: An Empowerment Approach*. Thomson Brooks/Cole, Belmont, CA.

10. Segal-Engelchin, D., R. Kaufman, 2008 Micro- or macro-orientation? Israeli students' career interests in an antisocial era. *Journal of Social Work Education*, 44(3), 139–157.

11. Weiss, I. 2006 Modes of Practice and the Dual Mission of Social Work: A Cross-National Study of Social Work Students' Preferences. *Journal of Social Service Research*, 32(3), 135–151.

12. Zastrow, Ch. 2017 *Introduction to Social Work and Social Welfare: Empowering People*. Cengage Learning, Boston.

Гинка Механджийска
Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Катедра Социална работа
Адрес 1504 София, бул. "Цар Освободител"
15, каб. 45-А

e-mail: g.mehandjiiska@fp.uni-sofia.bg



ОНТОЛОГИЧНИТЕ СТРАХОВЕ НА БЪЛГАРСКИТЕ ТИЙНЕЙДЖЪРИ ЖИВУЩИ В БЪЛГАРИЯ И УНГАРИЯ

Нели Колева

THE ONTOLOGICAL FEARS OF THE BULGARIAN TEENAGERS LIVING IN BULGARIA AND HUNGARY

Nelly Koleva

ABSTRACT: *Fears are a complex social phenomenon that is constantly present in the development of European civilization. There are fears that are individual and those that have a mass character. The present study summarizes the ontological fears of Bulgarian teenagers living in Bulgaria and Hungary. The palette in the scale of fears and their configuration reflects the results of the transition and its meaning. Conclusions are drawn from the fixed opinions.*

Key words: Ontological fears; Differences in the fears of teenagers

Въведение

За „Онтология“ (от гръцки: ὄντος *ontos*, „битие“, „съществуващо“, и λογία, *logia*, „наука“, „знание“) Аристотел дава определение в първата философия, неговата „Метафизика“: „Знание за биващото като биващо“ (IV1, 1003)¹.

Страхът е една от най-основните емоции. Програмира се в нервната система и работи като инстинкт. Още след раждането си индивида е оборудван с инстинктите за оцеляване, които са необходими, за да реагира със страх, когато се чувства в опасност. Страхът помага на човек да се защити, като го предупреждава за опасност и го подготвя да се справи с нея.

Симптомите на страх и неговото функциониране се основава на следните явления: когато мозъкът усети опасност той реагира незабавно, изпращайки сигнали, които активират нервната система. Това причинява добре познатите ни физически реакции - ускорено сърцебиене, учестено дишане и повишаване на кръвното налягане, които подготвят тялото

за физическо действие, като бягане или бой като отбрана.

Понякога страхът се задейства от нещо, което е стряскащо или неочаквано (като силен шум), дори и то да не е опасно. Реакцията на страха се активира незабавно. Веднага щом мозъкът получи достатъчно информация и разбере, че няма опасност („О, това е само един балон, който се пукна?“), изключва реакцията на страх. Всичко това се случва за секунди.

Страхът е думата, която човек използва, за да опише емоционалната си реакция към нещо, което изглежда опасно. Но думата „страх“ се използва и в друг смисъл: да се назове нещо, от което човек често се страхува. Хората се страхуват от неща или ситуации, които ги карат да се чувстват несигурни или неспокойни. Например някой, който не умеє да плува добре, може да има страх от дълбоки води. В този случай страхът е полезен, защото той предупреждава човека да остане в безопасност. Страхът може да бъде здравословен, ако предупреждава да се пази човек от нещо, което може да бъде за него опасно. Понякога страхът е ненужен и предизвиква повече предпазливост, отколкото изисква ситуацията.

Един от страховете на много хора е страхът да говорят пред публика. Независимо дали учителят разказва урока пред класа, говори на събрание или рецитира пред колектив, го-

¹ Онтологията е философска дисциплина, която се занимава с изследване и разбиране на съществуващото, реалността и битието като цяло. Има за предмет както началата на всичко съществуващо, така и основните му принципи и категорийното им изразяване. Античните гръци са разсъждавали върху битието на съществуващото, („то он“), като самата дума е въведена от ренесансовите философи и започва да се употребява едва в началото на 17 в.

воренето пред другите е един от най-разпространените страхове за хората. Хората са склонни и добре умеят да избягват ситуации или неща, от които се страхуват. Но това не им помага да преодолеят страха си, дори има обратния ефект, защото избягването на нещо страшно подсилва страха и го задържа още по-здраво.

Същност на онтологичните страхове

Страховете са сложен социален феномен, който присъства постоянно в развитието на европейската цивилизация. Те са известни с раждането на Фобос² (от гръцката митология) и Метус (от римската митология) в Античността, преминава през Сатаната в Средновековието и остава до днес като страх от Бога, страх от смъртта в съвременната култура. „Животът на народите през изтеклите две десетилетия след световната война протече под трагичния знак на един необятен по размерите си и трудно обозрим по своите последици *исторически прелом*, чиято революционна стихия огъна стопански системи, разтърси държавни организации, измени обществени отношения. Дълбоки трусове разрушиха спокойствието и равновесието на цял свят. Материалните и духовните устои на живота са разклатени така дълбоко, че не е мъчно да се види как се преломява пътят на едно историческо развитие.“ (Цветаров 1993, с. 39)

Съществуват страхове, които са индивидуални (първа група) и такива които имат масов характер (втора група). Много повече внимание заслужават анализите, според които в новата епоха е настъпило цялостно разместване на акцентите в съотношението „индивидуално – колективно“. Машабът на опасността се измерва с вероятността за един индивид да стане жертва на страха. Някои страхове, са поначало всеобщи. Атомната война, за разлика от безработицата, не могат да засегнат едни, без да засегнат всички останали. Страховете от първата група се усещат много остро, защото се намират в по-голямо съответствие с всекидневното съзнание и въображение. А страховете от втората група са потенциално много разрушителни.

² Син на бога на войната Арес и богинята на красотата Афродита е **Фобос** (на гръцки Φόβος, страх) в гръцката митология е олицетворение на страха. От техния съюз се раждат и Деймос и Хармония. В римската митология на него отговарят **Метус** или Тимор или Тиморус.

Страховете от първата група се усещат много остро, защото се намират в по-голямо съответствие с всекидневното съзнание и въображение. А страховете от втората група са потенциално много разрушителни.

„Гибелта на хуманизма“, по известното есе на Ал. Блок (Блок, 1979), носи не само раждането на „нова човешка порода“ върху отломките на цивилизацията, но поколебава самия дух на индивидуализма, доминирал предвоенната епоха. „Личността със своите интимни преживелици се загуби в огромността на преживените бедствия“ (Далчев 1994, с. 238).

Александър Блок в статията си „Гибелта на хуманизма“ от 1919 г. прогнозира, „че движението на хуманната цивилизация се заменя от ново движение, което също е плод на музикален дух; сега то изглежда като бурен поток, в който се носят отломките на цивилизацията; но в него вече се забелязва новата роля на личността, новата човешка природа; целта на движението вече не е естетическият, политическият, хуманитарният човек, а човекът артист; само той ще може пълнокръвно да живее и действа в настъпващата епоха на вихри и бури, към която човечеството неудържимо се стреми“.

Задачата на сегашното изследване е да установи степента на разтревоженост на съзнанието на тийнейджърите, изразена в общи страхови нагласи. Да определим, до колкото е възможно опасенията на младежите, страховете от задълбочаване на определени проблеми в обществото, в неблагоприятни последици от евроинтеграцията и от визията, че в глобалния свят надделяват деструктивни тенденции. Използваните индикатори дават възможност за сравнение на живущите в България и български тийнейджъри в Унгария, както и с данни от други страни. Представата за обезпокоителните проблеми на българското общество показва ясно изразена градация на младежката разтревоженост.

Анализ на тревожните проблеми на българските тийнейджъри

Конфигурацията на страховете отразява резултатите от прехода и неговото осмисляне. В недалечното минало страховете играеха първостепенна роля в регулацията и възпроизводството на обществените отношения.



Фиг. 1. Тревожни проблеми на българските тийнейджъри живущи в България и в Унгария

Най-големият страх бе от репресивните органи на държавата. Чрез идеологически пропагандни въздействия този страх се преобразува в социализиращ страх от управляващите. При обществената система, която се появява в резултат от прехода, страховете не са от държавата, а по-скоро от това, че държавността е нарушена или дори разрушена. Закони има, но не винаги се спазват.

Основният източник, който генерира страхове, става пазарът, който носи рисковете на безработицата, на трудовата несигурност и хроничните заболявания. Страхът от безработица, на тийнейджърите в България - 85% и в Унгария – 75%, е в основата на рисковете на престъпността и на корупцията. Данните от изследването категорично показват, че в общата картина на страхове на тийнейджърите живущи в България, са: безработицата (85%), хроничните заболявания (65%), замърсената околна среда (65%), трудовата несигурност (60%) и корупцията (60%). Общата картина на страхове на българските тийнейджъри живущи в Унгария, са: безработицата (75%) и сигурността на работното място (70%).

Малка тревога на тийнейджърите, живущи в България предизвиква терористичната заплаха - 20%, докато същата тревожност пре-

дизвиква на тийнейджърите живущи в Унгария 70%. До известна степен това може да се смята за изненадващо след атентата в Бургас през 2012 г., който предизвика широк международен отзвук и оживени дебати. Ако погледнем обаче ранговия лист на страховете, ще видим, че на първите места са заплахи, които непосредствено могат да се почувстват като индивидуална застрашеност, докато на последните места са всеобща опасности. Тероризмът също може да бъде почувстван като индивидуална заплаха при по-висока интензивност. В България има съществена разлика между възприемането на престъпление на улицата – 55%, по която всеки ден се движим, и на терористичен акт на международното летище срещу чужди граждани е 20%

Актуалната картина на страховете насочва вниманието не само към невралгичната точка на прехода - безработицата, но и към неговите постижения. Особено място заема фактът, че не съществуват значими страхове от етнически конфликти и няма различия между отделните етнически групи. Ясно проличава също усещането за външнополитическа сигурност. Въпреки нарасналото геополитическо напрежение, няма активизирани опасенията от атомна война. Свободното пътуване

между страните не предизвиква повишена тревога в обществения живот. Тази тенденция личи още повече в оценката на неблагоприятните последици от евроинтеграцията.

Опасността от евроинтеграция

Зададен е въпроса: Членството на България и Унгария в ЕС, носи ли заплахи?

Проблемът се разполага на две насоки. Едната е заплахата за националната идентичност и суверенитет и се отнася до самото членство на България и Унгария в ЕС. Другата насока – икономическите отношения, общите стандарти и зависимостта на страните.



Фиг. 2. Членството на България и Унгария в ЕС, носи ли заплахи според българските тийнейджъри живущи в България и в Унгария

Мнозинството от тийнейджъри живущи в България и в Унгария не виждат опасност за суверенитета на страната и националната идентичност. Отговорите могат да се прибавят към доминиращата проевропейска нагласа. Същевременно нагласите показват повишена чувствителност спрямо конкретни политики, и по специално в сферата на икономическите отношения.

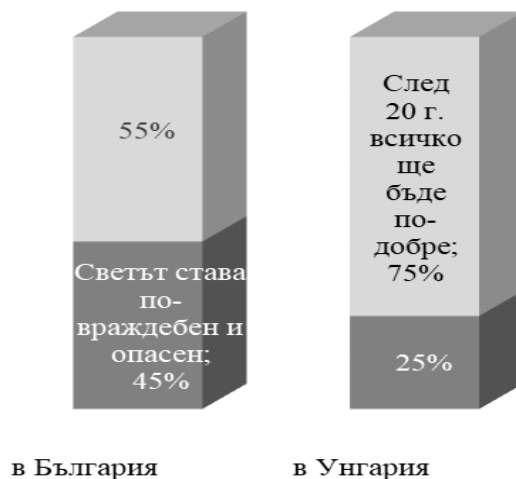
С фиксираните въпроси не се изчерпва кръгът на темите, обсъждани критично сред българската младежка общественост. Косвено това проличава и от индикатора за обществените тревоги.

Емиграцията на млади българи, и особено на специалисти с висше, а и със средно образование, се коментира критично и в контекста на европейската интеграция.

Глобалните страхове

Използваме индикатор, за да установим геополитическият оптимизъм/песимизъм на новото поколение български тийнейджъри живущи в България и Унгария.

Респондентите трябва да посочат едно от двете мнения, което приемат за вярно според тях.



Фиг. 3. Мнение на българските тийнейджъри живущи в България и Унгария

Геополитическият песимизъм е сравнително висок, без да е довежда до опасен страх. През 2019 г. във изследваните възрастови групи надделява убеждението, че след 20 години ще живеем в по-добър свят. Мнението, че светът става все по-враждебен и опасен, е по-силно от оптимистичното очакване за по-добър свят. Дали този песимизъм е недоосмислен или е реалистичен, окончателен отговор ще има в 2040 г. Сега респондентите са на възраст 14-18 год., а тогава най-възрастните от днешните респонденти ще бъдат на 38.

Несъмнено е, че промяната показва чувствителност към геополитическото напрежение от тийнейджърите независимо от местожителството. В същото време, както и в други случаи, става дума за общи нагласи – оптимистични или песимистични.

Корелацията на глобалния оптимизъм/песимизъм с изследваните визии за различни опасности се разполага на три равнища. На първото – липсва връзка между глобалния и конкретния оптимизъм/песимизъм. Няма различия по въпроса за опасности като

атомна война и етнически конфликти, между тревогите и страховете на оптимистите, които вярват в бъдещия по-добър свят, и песимистите, които са убедени, че светът става по-мрачен и опасен. На второто равнище има известна зависимост между двата типа глобални нагласи по повод на опасности като екологичното замърсяване, тероризма, и загубата на национални традиции. На третото равнище има силна връзка между глобалната визия и конкретни заплахи като безработицата. Точно на това равнище проличава, че става дума не само за определени рационални виждания, но и за цялостни нагласи, които отразяват определено усещане за връзка между глобалната и българската перспектива.

Заклучение

На база получените данни, които съдържа изследването, може да се направят няколко извода.

- Българските тийнейджъри като цяло виждат добри перспективи пред личния и на семейството си живот. Тази оптимистична нагласа има генерационен характер и се споделя от живущите в България и в Унгария.
- Общественото мнение на младите хора за бъдещето на страната е разстроено: 55% в България и 75% в Унгария вярват, че ще има значими положителни промени в близка перспектива. Останалите не мисли, че животът в Европа ще се промени съществено през следващите 20 години. Те са скептично или негативно настроена.
- страховете на българските тийнейджъри отразяват обществените настроения в България и в Унгария. Доминират категорично проблемите на икономическото битие – безработицата, и трудовата несигурност.
- Твърде съществени са страховете, свързани с нарушаването на правовия ред, пресъпнатостта, беззаконието, корупцията, като по-силно се отита от живущите в България.

- Туширани са страховете от етнически конфликти и доминира убеждението във външнополитическата сигурност на страните, което е следствие на прехода и европейската интеграция.

- Европейската интеграция не поражда съществени опасения за държавния суверенитет и националната идентичност. Опасенията са свързани с критично отношение по повод на конкретни политики, особено в икономически аспект.

Литература

1. Блок, Ал., (1979) Гибелта на хуманизма. *Слово и символ*. С., 1979, с. 415. За първи път статията е публикувана в сп. „Знамя“ 1921 г. [Blok, Al. Gibelta na humanizma. Slovo i simbol, Sofia, 1979]
2. Далчев А., (1994) „Размишления върху българската лирика след войната. Защо сме такива?“ *В търсене на българската културна идентичност*., София.
3. Константинов К., (1961) *Път през годините*. София, 1961.
4. Цветаров, Л., (1993) „Пътищата на българската интелигенция“, *Спис. Философски преглед*, 1939, № 1. Също: *Философски алтернативи*, 1993, № 4.

Нели Колева доцент, доктор на психологическите науки, инженер
Университет „Проф. д-р Асен Златаров“
Катедра „Педагогика и методика на обучението“
Адрес Бургас, бул. „Проф. Якимов“ 1, ФОН, стая 228

e-mail: koleva_nelly@abv.bg



ПРОГНОЗЕН ФОН НА БАЗОВ МОДЕЛ ПРИ СОЦИАЛНО ПРОГНОЗИРАНЕ

Пламен Иванов

BASIC MODEL FORECAST FOR SOCIAL FORECASTING

Plamen Ivanov

ABSTRACT: Predicting the phenomena of social life begins and ends with the construction of predictive models. Unlike the natural sciences, which mainly operate with theoretical models based on already known patterns from the surrounding world with a high level of formalization and wide measurement capabilities using EIM, sociological studies still use predominantly descriptive models to this day.

Key words: forecast background, social forecasting base model

Прогнозирането на явленията от социалния живот започва и завършва с построяването на прогнозни модели. За разлика от естествените науки, които оперират основно с теоретични модели изградени върху вече познати закономерности от окръжаващия ни свят с високо ниво на формализиране и широки възможности за измерване с помощта на ЕИМ, в социологическите изследвания и до днес се използват преимуществено описателни модели. Причината за това е ниското ниво на включване на математиката в социологическите изследвания и недостатъчната готовност на обществените науки за строга формализация на изследваните обекти. Затова социологическия прогнозен модел по-често прилича на система от уравнения, набор от правила, таблици, и др. и представлява съвкупност от повече или по-малко строго измерими данни, които с достатъчна пълнота да отразяват структурата и характерът на предмета на изследването. Прогнозата в този случай показва преобразуването на индикаторите на конкретните значения за един модел (изходния) и измененията му според определени закони и правила на индикаторите на двата други – търсецкия и нормативния. Или казано по друг начин, моделът на предмета на социологическото прогнозно изследване – това е обектът на изследване, формализиран дотолкова доколкото да представи в някаква форма, която се поддава на количествена оценка с

аналитичен, диагностичен и прогнозен характер.

Всички тези признаци се разпространяват в частности върху изходния модел. Особената негова специфична негова функция се състои в това, че тя изпълнява ролята на основа, ядро на разработката. Всичките останали операции за съставянето на прогнозата според законите на прогнозирането се явяват по своята същност преобразования на изходния модел. Затова е необходима щателна разработка на изходния модел: интерпретация на недостатъчно разработените системи на изходните показатели би лишило прогнозата от това тя да бъде специфично научно изследване, заменяйки я с форма на прости или сложни очаквания.

Опростеният тип изходен модел – това е подреден набор от показатели. Показател – това е операциона характеристика на социално значимо явление или процес, която отразява неговите свойства, връзки или отношения и се явява едновременно и инструментариум за измерване на това социално явление.

Показателят като инструмент на социологическото измерение има формата на преценка за наличието или отсъствието, а така също и на интензивността на проявата за определено емпирично наблюдаемо свойство на обекта. Например характеристиката среден доход на глава от населението може да ни послужи като единно от показателите за материалното благосъстояние на обществото,

а степента на замърсяването на въздуха – за опазването на околната среда.

В широк смисъл показател – това е всяка потенциално или актуално подаваща се на емпирична проверка характеристика на обекта. «Динамиката на престъпленията», качеството на храните, «делът на експорта в националния доход» – са показатели за функционирането на различните сфери от жизнената сфера на обществото. Когато притежават достатъчно точно и пълно съдържание, те ни дават представа за начините за събиране и източниците на информация и нейния обем. Социален показател – това е характеристика на социално значимо явление или процес, която отразява неговите свойства, връзки или отношения; показателят се явява инструмент за измерване на тези свойства, връзки или отношения.

Структурата на показателя е: индикатум (измеряемо) и индикатор (измерващо). Индикатумът и индикатора в структурата на показателя са аналогични на субекта и предиката¹ на суждението и в следствие се подават всички операции и преобразувания на логиката на предиката. Индикатумът почти винаги имплицитно присъства, подразбира в съдържанието на индикатора. Например «средна възраст за встъпване в брак» – характеристика, която се явява индикатум, това предполага определен брой индикатори. Индикатумът «среден брой ученици на един преподавател» също предполага съответния брой – индикатор. Същото се отнася и за индикатумът «отношение към спорта» и др. най-адекватната интерпретация на социалния показател – е таблица, която се състои от индикатуми и индикатори.

Всеки социален показател имащ структурата «индикатум»- «индикатор» можем да изобразим с функцията $P(x)$ (обекта x притежава свойството P). Това е емпирична форма на показателя. Но социологическото изследване има за цел да обясни изучаваното явление и процеси, да покаже функционалните и причинните връзки между променливите. Показателите за функционални връзки могат да бъдат изразени в имплицитивно логическа форма²

¹ В логиката — понятие, което определя предмета на суждението и разкрива неговото съдържание

² Особеност на имплицитивната връзка е, че отразява преобладаващо отношението между

$P(x) \text{ и } K(x)$ — ако обекта x притежава свойството P , то той притежава и свойството K . По този начин можем да покажем взаимната връзка между свойствата на различните обекти. В този случай формулата има вида $P(x) \text{ и } K(y)$ — ако обекта x притежава свойството P , то обекта притежава свойството K . Доколкото социалните явления притежават вероятностен характер в приведените формули можем да въведем моделни оператори.

Всичко изложено до тук засяга само такива показатели, които имат непосредствено конкретно съдържание и се изразяват в реални единици. Показателите могат да бъдат получени чрез изчисление върху основата на редица други показатели, които се изразяват в реални количества. Показателите, които са загубили материалното си съдържание се наричат индекси. Показателите индекси имат комплексна структура и се описват с формулите $(K(x) \text{ и } L(x) \text{ и } M) \dots N(x) \text{ и } P(x)$ — ако обекта x притежава някои свойства K , L и т.н., то той притежава и свойството P . Индикатора в структурата на индекса по правило отразява такова свойство на обекта което не може да бъде наблюдавано. Основната разлика между показателя и индекса се заключава в опосредстваната процедура за изчисление на индексите, а също така в особеностите на теоретичните интерпретации. В противен случай, те обикновено съвпадат.

Последователност на операциите при построяването на изходния (базовия) модел

Последователността на операциите е следната:

1. Съставяне на предварителен списък от индикатори (наименования на възможните

много причини и едно следствие, но това не изключва останалите варианти. Импликацията има еднопосочен характер, т.е. мисълта се движи от условието към следствието, затова е много важно потвърждаването на условието и отричането на следствието. Ако бъде потвърдено условието, със сигурност трябва да бъде потвърдено и следствието. Ако бъде отречена истинността на резултата, със сигурност може да бъде отречена и истинността на условието. Това е основното свойство на логическата форма импликация, в това се изразява нейната умозаключителна сила.

показатели) на изходния модел с помощта на един или няколко от апробираните³ методи:

- Предварителен анализ на аналогични модели, които се срещат в литературата;
- Информационен анализ на текстове, които потенциално съдържат търсените индикатуми;
- Допитване до експерти, които могат да назоват търсените индикатуми;
- Допитване до експерти със същата цел;
- Имитационно допитване до експертите със същата цел (анализ на научна литература по предмета на изследването, при което авторите се разглежда като експерти, а съответните цитати от техните трудове – като експертни оценки по предварително избран кръг от въпроси);
- Допитване до населението;
- Моделиране (операции с модели на предмета на изследването).

Най-икономичен по отношение на средства, сили и време е задочното допитване на експертите «методът комисия» или «метода мозъчна атака». Но този метод е оправдан единствено в случаите, когато предмета на изследването не е толкова сложен, ако контурите на изходния модел са повече или по-малко ясни, ако компетентността на експертите не предизвиква съмнения, ако средствата, силите и времето не позволяват да се обърнем към други методи. Във всички останали случаи е целесъобразно да подкрепим допитването до експертите с още един или няколко контролни метода.

1. Съставяне на предварителния списък до състояние, което е пригодно за провеждане на следващите операции. По правило предварителния списък набелязва няколко десетки, а понякога дори стотици или хиляди индикатуми. Но повечето се дублират по съдържание един с друг. Затова в началото на операциите по съставянето на предварителния списък до състояние, което да може да се изследва, извършва се съдържателен анализ на списъка с цел да се определят индикатумите – дубликати. Но и след тази операция броят на показателите обикновено си остава неприемливо голям. Емпирично е установено, че индикаторната система трябва да бъде удобна за опериране с нея и което е основно за осмислянето и с цел изработване на препоръки на нейна основа,

само от порядъка на десетки показатели – и колкото са по-малко толкова е по – близо до оптимума. Идеално би било да са само няколко показателя, но това заплашва да се компрометира репрезентативността на индикаторната система, та да стане едностранчиви да се изкривят представите за предмета на изследването.

Съществуват три начина за оптимизиране на индикаторната система до оптимални мащаби:

а) замяна на еднородните групи показатели с обобщаващи индекси. Това е най-ефективния начин, но използването му изисква предварително развитие на теорията за индексване на социалните явления и процеси, която обаче все още се намира в зачатъчно състояние;

б) агрегиране на групата еднородни показатели с конструирането на високо агрегирани показатели с по-общ характер отколкото първоначалните частни показатели. Този начин е по-прост и се използва по-често, но също така изисква за да бъде по-ефективен предварително развитие на теорията, която се намира в не по-добро състояние от предишната;

в) определяне във всяка група на еднородните показатели т.нар. «проблемни», показателите, които най-тясно се корелират к определен социален проблем заради, което се извършва изследването, оставяйки всичко останало по необходимост без внимание. Такъв начин е най-опертивен и икономичен, но е заплашен от едностранен подход и изисква ясни представи за проблема на изследването, неговото точно формулиране.

Втората част на тази операция се заключава в минимизирането на показателите на изходния модел с един от трите посочени способа.

2. Обсъждане (присъствено или задочно допитване на по-широк кръг от експерти) с цел уточняване на получения модел с «методите на комисията», с метода а деструктивно отнесената оценка или разновидност на делфийската техника – в зависимост от степента на сложност, особеностите и степента на разработеността на предмета на изследването, а също така от степента на увереност на изследователската група в адекватността на модела на предмета на изследването.

3. Доработване на изходния модел върху основата на обсъждането на методите

³ официално одобрени

на деструктивно отнесената оценка и нейната окончателна редакция с помощта на методите на системния анализ.

4. Индикация на изходния модел (мобилизиране на количествената информация и построяване на динамични редове от индикатори за всеки показател на изходния модел съответно с установените индикатуми през целия период на прогнозата).

5. Прогнозна ретроспекция – анализ на динамичните редове на изходния модел с цел да се покажат особеностите на тенденциите за развитие на предмета на изследването.

6. Прогнозен анализ – анализ на съществуващите тенденции на предмета на изследването с цел определяне на адекватността на последващите операции присъщи за прогнозирането.

Окончателният резултат от процедурата за построяването на базовия модел и на неговия анализ – удобен за следващите операции модел на предмета за изследването и коментари – пояснения към нея, които определят последователността на следващите работи.

Построяване на модел на прогнозния фон

Изходния модел на социалната прогноза няма да бъде адекватен със задачата и целта на изследването, ако той не е свързан с модела на прогнозния фон.

Прогнозен фон – това е съвкупността от външни фактори, които влияят върху развитието на обекта на изследване. Прогнозния фон се изразява с такива показатели, както и характеристиките на изследвания обект, но за разлика от тях, посочени в следствие на проведеното социологическо изследване, вземат се готови или се постулират условно. Съпоставянето на профилните и фоновите данни позволяват да се анализира изследваното явление с цел изработването на прогноза.

Стандартните аспекти на прогнозния фон:

- Научно-технически;
- Демографски;
- Икономически;
- Социологически;
- Социално-културни;
- Политически;
- Международни.

Научно-технически фон: очакваните гориво-енергетични промени, материално-

технически, транспортно-комуникативни, между отраслови, продоволствени и други баланси; най-значимите нововъведения в областите на електрификацията, химията, биологията, космоса, механизацията, автоматизацията, компютъризацията на общественото производство.

Демографския фон: най-съществено приложените към обекта на изследването промени в демографския баланс – раждаемост, смъртност, естествен и изкуствен (в резултатна миграция)прираст или загуби на население.

Икономически фон: проблемите на икономическата ситуация в страната, данни за ефективността на общественото производство, баланса между доходи и разходи на населението и др.

Социологически фон: непрофилни данни според социалните потребности и структури, организация и управление, които са тясно свързани с профилираните.

Социално-културен фон: нововъведения в материално-техническата или организационно-информационната база на учебните и културните учреждения, които оказват най-съществено въздействие върху функционирането и развитието на тези учреждения.

Политически фон: 1) вътрешнополитически – нововъведения в държавно-правния, законодателния ред, които поставят в определени рамки социалното развитие на обществото според профилните показатели; 2) международен – данни за процесите в развитието на международните отношения, назряващите военно-политически конфликти, разоръжаването, развитието на международната търговия, културните контакти.

Фоновите данни обхващат онзи минимум от фактори с научно-технически, демографски, икономически, социологически, социокултурен, вътрешно и външнополитически характер, които оказват най-голямо влияние върху тенденциите и перспективите за развитие на обекта на изследването.

Избраните данни за прогнозния фон е необходимо да се приведат в система от показатели, а след това последователно да се съпостави профилната система от показатели с фоновата, система със система, показател с

показател, да се посочат най-тесните връзки между тях.

Сложността на този етап се състои в това, че при сравняването на профилните и фоновите данни е необходимо да се отчита взаимодействието между голям брой характеристики, които трудно или съвсем не се поддават на измерване и могат да се представят единствено под формата на качествени оценки. Затова за тази операция се използват различни системи от похвати за съотнасяне на профила и фона, един от които е принципа на системния подход. Неговата същност се състои в следното:

- Обекта на изследването се разглежда като комплекс от взаимно свързани елементи (включително и обратна връзка);

- Този комплекс се разглежда в единство с външните фактори, които определят неговото функциониране и развитие;

- Разглежда се обекта, ако това е възможно като подсистема, която е елемент от по-общ порядък;

- Разглеждане на елементите от комплекса, на свой ред като частни системи със свои собствени подсистеми;

- Показване като се отчитат посочените изисквания, закономерностите за функциониране и развитие на обекта за да се изработят препоръки за оптимизиране на управлението му.

Методологията на системния анализ в най-общ вид е следната: изследваната система се представя под формата на обекти със техните свойства и връзки между тях. Към системните обекти се отнасят: вход, процес, изход, обратна връзка и ограничения.

«Вход» - това е състояние, което предшества процеса и се променя при неговото протичане.

«Изход» - това е резултатът, крайното състояние на процеса.

«Обратната връзка» осигурява съответствието между фактическия и желания «изход» като се променя «входа».

«Ограничения» - разликата между «изхода» и изискванията към него като «вход» в следващата система.

В подсистемата «обратната връзка» сравнява очаквания «вход» с желаното, показаното различие, изработва се решение за въздействието на «входа» с цел да се ликвидират или минимизират различията.

В подсистемата «ограничението», «изхода» се анализират от позиция на неговите последващи модификации, защото се отчита целите на системата и се определят задължителните връзки (разновидност на обратната връзка), които се съгласуват с изискванията към него на «входа» в следващата система.

Ако между необходимия (желания) и съществуващия (очаквания) вход съществува различие, то се разглежда като наличие на проблемна ситуация. Проблем – това е разликата между съществуващата и желаната система, решаването и – това е особена система, която запълва разрыва между тях.

Конструирането на такава система се осъществява като се изяснят условията, целите и възможностите за разрешаването на проблемите. Ако те са известни само частично – качествено. Номенклатурата от функции за решаването на проблемите включва: посочване на проблемите, оценка на степента на тяхната актуалност, определят се ограниченията (целите и задължителните връзки) критериите за измерване на степента за приближение между действителното и желаното, анализ на действителното, определяне на структурата на възможностите за построяване на набора от алтернативи и изборът от тях на оптималните, вземане на решения, тяхната реализация и определяне на техните резултати.

Изброяването на основополагащите принципи на системния подход може да се вземе в качеството на методологическа основа системния анализ на данните от изходния модел и прогнознния фон. При това «входа» ще е показател или група показатели в качеството на елемент или подсистема на профила на обекта свързан с единни или друг елемент или подсистема от прогнознния фон на обекта.

«Процес» - оценка степента на въздействие на прогнознния фон на обекта.

«Обратна връзка» - уточняване или изменение на изходните показатели.

«Ограниченията» се диктуват от особеностите на прогнозируемия обект и от неговия прогнозен фон като цяло или от особеностите на обстановката, в която е разглеждания обект.

На «входа» се получават изводи за перспективното значение на една или друга взаимовръзка.

Когато се установява перспективното значение на една или друга корелация, намира се перспективен социален проблем, то чиято постановка зависи много характерът и конкретните особености за преобразуване на изходните показатели в прогнозния търсещ модел. При това «входа» - това е поставяне на проблема, «процесът» обхваща особеностите на неговото назряване или разрешаване, «обратната връзка» дава възможност да се уточнят или заменят при необходимост постановката на проблемите, «ограниченията» произтичат от операциите на обекта, към който се отнася проблема. На «входа» се получава оценка на очакваните резултати от назряването и (или) разрешаването на проблемите при съществуващите тенденции.

Последователност на операциите при построяването на моделите на прогнозния фон и на неговия анализ

Това са следните операции:

1. Съставяне на предварителен списък от индикатори за модела на прогнозния фон по всичките седем раздела. Двата последни раздела (политическия и международния) в социалните прогнози обикновено постулират условната неизменност на фона през целия период на изследването, като се изключват онези случаи, когато политическите въпроси влизат непосредствено в предмета на изследването. Двата предшестващи раздела (социологически и социокултурен) също в социалните прогнози обикновено в голямата си част влизат в предмета на изследването.

Най-детайлно в социалното прогнозиране се разработват трите първи раздела (научно-технически, демографски и икономически). От първия най-голям интерес представляват данните за топливно-енергийната и материално-техническата база, нивото на механизирани – автоматизирани – компютризираната на производството, перспективите за строителството, транспорта и средствата за свързване, от втория – за динамиката, структурата и миграцията на населението, от третия – мащабите и характера на отпуснатите средства за съответните социални нужди.

2. Промяна на предварителния списък до състояние, което е пригодно за следващите операции, единия от начините: замяната на групата от еднородни показатели с

обобщаващи индекси, агрегиране на групата еднородни показатели с конструиране на показатели с по-общ характер; определяне от всяка група на еднородни показатели на «проблемния» показател.

3. Обсъждане с цел уточняване на получения модел с методите «комисия», деструктивно отнесена оценка или разновидности на метода делфи. Ако предметът на изследването не е особено сложен може операциите 2 и 3 да се обединят.

4. Доработване модела на прогнозния фон върху основата на обсъждане и методите на системния анализ

5. Индикиране на моделите на прогнозния фон (мобилизиране на количествената информация в съществуващата литература, според поръчките към компетентните учреждения или условно постулирани, с построяване на динамични редове).

6. Прогнозна ретроспекция на фоновите данни.

7. Прогнозен анализ на фоновите данни, които съдържат в себе си не само тенденции от периода на основаването, както в изходния модел, но и трендове за периода на изпреварване според получените (или постулираните) готови данни.

Краен резултат – документ със същия обем и характер какъвто е разработен за построяването на изходния модел. Понякога за да бъде по-точна ориентацията в последващите операции към двата документа се добавят т.нар. пред моделен сценарий (в смисъла – изпреварваше прогнозни модели), които по същество се явяват по-нататъшното развитие на концептуалните работни хипотези и съдържат общи предварителни съображения за възможното и желаното състояние на обекта на изследването в бъдещето като се отчитат данните от прогнозния фон.

Проф. д-р Пламен Киров Иванов
Шуменски Университет „Епископ
Константин Преславски”
Катедра Социална работа
Адрес Шумен ул. ”Червени ескадрони” 22

e-mail: plamen_kirov2001@abv.bg



МЕТОДИКА НА ПРОУЧВАТЕЛНА ПРОГНОЗА В СОЦИАЛНОТО ПРОГНОЗИРАНЕ

Пламен Иванов

METHODOLOGY OF SURVEY FORECAST IN SOCIAL PREDICTION

Plamen Ivanov

ABSTRACT: *The main task of the forecast seeker is to identify promising problems that are to be solved with the management tools. Forecasting in this case is conditional, based on the abstraction of possible and even necessary intervention by the management sphere. It is methodologically unacceptable to reduce social forecasting to demand, but it is also not permissible to proceed immediately to the normative development of a given model when we have no idea of the problematic situation, under which conditions the problems will be overcome and the proposed optimum will be applied.*

Key words: study forecast, social management, social forecasting

Когато се сравняват обществените и естествонаучните прогнози лесно се проследяват техните специфични особености. Ние вече споменахме, че повечето обекти за изследване в естествените и техническите науки съвсем или почти не се поддават на видоизменение посредством действия върху основата на решения приети сле

д разглеждане на прогнози. Във всички сфери на естествените и техническите науки без изключение – атмосферата, хидросферата, литосферата, биосферата, техническата, космическата, микросферата и др. – може да се говори само за безусловни предсказания за възможното реално състояние на прогнозируемия обект с цел да се преспособи към това състояние (например прогнозирането на времето).

Обектите за изследване в обществените науки по правило сравнително лесно се поддават на видоизменения с помощта на действия върху основата на решения, които са взети като се вземе в предвид прогнозата. Точно това обстоятелство прави методологически несъстоятелно ориентирането на прогнозата към получаването на безусловни предсказания: всяко очакване за възможно бъдещо реално състояние на прогнозируемия обект, а също така решения и действия върху основата на такива предсказания видоизменят изходното състояние по тази начин прогнозата ще стане недостоверна.

Въпреки това много социални процеси, които теоретично се поддават на управление на практика се развиват стихийно, което дава основание да се прилагат към тях методите на прогнозите от естествознанието. При това трябва да се взема в предвид, че стихийното протичане на анализирания процеси може да се замени със строго контролирано целенасочено развитие (например, отдавна е назряла необходимостта от такова промени в сферите на градоустройството, демографията и много други). Такива промени могат да се осъществят като волеви порядък, така и като се разглеждат научния анализ, диагнозата и прогнозата на изследваното явление. От което следва, че за разлика от естествонаучните социални прогнози трябва да са ориентирани не към безусловните предсказания, а към съдействие и оптимизиране на вземаните решения.

Тази задача може да се реализира като се използват изследователските техники на търсещото и нормативното прогнозиране, които дават достатъчно обосновани материали при изработването на препоръките за целеполагането, планирането, проектирането и управлението като цяло.

Основната задача на търсещата прогноза е – посочване на перспективните проблеми, които подлежат на решаване със средствата за управление. Прогнозирането в този случай е условно, който се базира върху абстрахирането от възможното и дори необходимото вме-

шателство от страна на управленската сфера. Методологически е недопустимо да се свежда социалното прогнозиране до търсене, но също така не е допустимо да се пристъпи веднага към нормативно разработване на дадения модел, когато нямаме представа за проблемната ситуация, за условията при които ще се преодоляват проблемите и ще са прилага предложението оптимум.

В най-общ вид търсещата (изследователската, трендовата, генетичната или проучвателната) прогноза изглежда като условно продължение в бъдещето на тенденциите за развитие на изучаваните явления, на закономерностите за развитие, които в миналото и настоящето са достатъчно добре известни. При което е задължително абстрахирането от възможните и дори необходимите, неизбежните планови, програмно проектни и организационни решения, които могат да съществено да променят съществуващите тенденции. Същността и целта на прогнозното търсене не е в адекватното прогнозиране на бъдещото реално състояние на прогнозируемия обект, а в изясняването на онова, което реално ще настъпи при запазването на съществуващите тенденции за развитие т.е. при условие, че сферата на влияние не изработва търсещи решения, които са способни да променят неблагоприятните тенденции.

Изследователската техника за разработване на търсеща прогноза се базира върху принципа на екстраполирането в бъдещето (или интерполиране на отсъстващите значения) динамични и на данните, закономерностите за развитие, които в миналото са известни. Собствено екстраполацията (интерполацията) може да е достатъчно усложнена като се отчитат разнообразните фактори и които правят прогнозата повече информативна. При това на практика търсещата прогноза не дава само една, а цял поредица от възможни значения, които позволяват точното ориентиране в наложилата се ситуация.

Най-лесно се прави така наречената пряка (механична, наивна) екстраполация, която продължава започнатия динамичен ред от времето на започването до времето на изпреварващата прогноза, която се прави според принципа: ако имаме 1,2,3,4 (базисен период), то при условието за ненамеса от вън и запазване на съществуващите тенденции динамичния ред ще изглежда така: 5,6,7,8 за периода на изпреварване (или когато интерполираме: ако 1,2,3,6,7,8 то в средата ще ока-

же 4,5). Не бива да не се дооценява ефективността на такава логика: при много случаи жизнено важните процеси се развиват точно по този начин и прогнозирането върху тази основа се оказва в голяма степен достоверно.

На практика социалните прогнози често се развиват много по-сложно – не винаги линейно, а да допуснем в геометрична прогресия или експоненциално¹, или хиперболично или логично и т.н. За всеки определен случай съществува или може да бъде въведена съответната математическа формула, която позволява да се усложни екстраполирането до изискваната степен. Затова 1,2,3,4 не е задължително да означават в екстраполирането 5,6,7,8. Екстраполирането може да изглежда и така 6,9,15,24, и така 16,32,64,128 и дори 5,4,3,2,1 (в зависимост от използваната формула). То може да не е само количествено (статистическо), но и качествено (логическо), например при екстраполирането на някакво явление върху по-широк кръг от други явления във времето и пространството при използване на метода на аналогията.

Такава техника широко се използва в естественонаучните прогнози в онези случаи, когато изследваните процеси се развиват според съществуващите закономерности устойчиво без отклонения и колебания. В социалната сфера такива процеси се срещат рядко. Като правило в своето развитие те претърпяват промени, чиято математическа формализация изисква използването на допълнителни средства за минимизиране на недостатъците на пряката екстраполация.

Един от тях – показване на крайните възможни значения на екстраполирания динамичен ред според предварително зададени критерии, т.е. определяне на минимални и максимални стойности. За максимална стойност се определя областта на абсолютно нереалното, фантастичното, а за минимално – абсолютната невъзможност за функционирането на прогнозируемия обект, областта на катастрофалното. Сложността при използването на този метод – определяне и описване на критериите за построяването на екстремалните стойности.

Другият начин (допълващ първия) – определяне на най-вероятното значение като се отчитат данните от прогнозния фон (научно-технически, демографски, икономически, социологически, социокултурен, политически

¹ видимо представяне на нещо

и международен). Необходимо е да се опишат за всяка група най-информативните за всеки конкретен случай показатели и да се съотнесат със значенията от пряката екстраполация, а ако е необходимо – и с показанията за минимални и максимални стойности. В резултат на тази операция ще се определи най-вероятностния тренд – екстраполиране в бъдещи тенденции.

По този начин търсещата прогноза съдържа четири основни компонента:

1) Данните от пряката екстраполация на динамичните редове за изходния модел, служещи за първоначално ориентиране в дългосрочното прогнозно построяване;

2) Максимум на прогнозното търсене: резултата от съпоставянето между данните от първия търсещ модел с данните от прогнозния фон. Позволява определяне на максималното отклонение в тренда към областта на нереалното;

3) Минимум на прогнозното търсене: изчислява се със същите способности както и максимум. Определя се максимално възможното отклонение на тренда до предела, след който започва областта на катастрофалното;

4) Най-вероятния тренд (екстраполирането на тенденциите в бъдещето) между максимум и минимум като се отчитат данните от прогнозния фон.

В процесът на прогнозното изследване е недопустимо занижаването на значението на нито един от изброените компоненти. Първите три (пряката екстраполация, минимума и максимум) служат като ограничители на най-вероятния тренд, които очертават границите на реалното и възможните негови промени. Пряката екстраполация тука играе ролята на изходен момент, на съдържащ фактор при многообразието от оценки, които често съдържат противоречиви данни за прогнозния фон.

Взети заедно всичките четири компонента разширяват познавателните възможности на лицата, които вземат решения, показват недопустимостта на решенията, като извеждат обекта на нивото на утопията или на катастрофата, стимулират евристичното мислене, дават възможности за по-основателно да се оценят последствията от взетите решения, а всичко това заедно обезпечава високата степен на обективност и следователно ефективността на тези решения.

Необходимо е да се отбележи, че при разработването на целевите, плановите, прог-

рамните, проектните и организационните прогнози специфичните особености на търсещите прогнози ще се проявяват според особеностите на процесите при разработването на целите, плановите, програмите, проектите и организационните решения. Резултат от прогнозния фон ще бъде не реално очакваното състояние към което трябва да се приспособи, а комплекс от проблеми, които трябва да се разрешат. Съматая същност на целта на търсещата прогноза – показване на очакваното проблемно състояние, перспективните проблеми, всеки от който се явява съставно звено на своеобразна ситуация – проблемната.

1. Проблемна ситуация и перспективи за развитието и

Най – важният етап при разработването на търсеща прогноза – построяването на прогнозния модел като се преобразуват изходните параметри според законите на прогностиката и възможно по-обективната интерпретация на тези данни. Същността на тази процедура се свежда до изясняването на особеностите на перспективите за по-нататъшното развитие на обекта на изследване при съществуващите тенденции с условното абстрахиране от възможното или необходимото вмешателство от страна на управленската сфера, т.е. към изясняване на особеностите на процеса и назряването на социалния проблем в перспектива (или неговото разрешаване, ако вече такова нещо е започнало и проблема по такъв начин носи преходен характер или притежава текущ характер). Методологията на системния подход изисква разглеждането на всеки проблем в контекста на системите – определяне на проблемното състояние, освен това в рамките на макросистемите – комплексите от подобни състояния, които дават името на проблемната ситуация.

Процедурата за построяването на търсещ прогнозен модел се състои в изучаването и след това – формализирането на качествено-количествените оценки за перспективите на развитието на проблемната ситуация. Основните характеристики за развитието на това социално явление са такива:

➤ Проблема като особен вид противоречие, разрыв между желаното и действителното;

➤ Проблемно състояние, при което обективно съществува и субективно се осъзнава от човека, социалната група или общест-

вото като цяло, необходимостта от съществени изменения, за да се доближат според възможностите желаното и действителното състояние;

➤ Проблемната ситуация като съвкупност от проблемни състояния, такова положение на нещата в някаква област като цяло, при което е посочена необходимостта да се посочат като външен императивен комплекс за личността, групата или обществото, като социално явление. При което следва да се има в предвид, че проблема и проблемното състояние могат и да не притежават социален характер.

Ако проблема или проблемната ситуация обективно съществуват, но субективно не се разбира от хората, тя на практика не е актуална (макар в теорията обективно нейната актуалност да е достатъчно висока). Ако ситуацията се представя от хората като проблемна, а обективно тя не се явява като такава, то това е псевдопроблемна ситуация.

Изходен момент в тази верига – обикновена нормална ситуация, при която разрывът между действителното и желаното е несъществен и не притежава по преимущество количествен характер. Само такава ситуация може да бъде нормална, т.е. отсъствие на разрыв между действителното и желаното води след себе си изчезване на стимулите не само на развитието, но и на съществуването и води до катастрофа (разпад, деградация на личността, групата и обществото, които не са способни нормално да съществуват).

Когато разрывът между действителното и желаното стегне извърнеред, не съвместим с нормалното функциониране на социалния обект, възниква проблемна ситуация. Процесът на преход от нормална ситуация към проблемна обикновено се развива постепенно, което предизвиква назряване на проблемна ситуация. Ако настъпва своевременно вмешателство от сферата на социалното управление, то процесът на назряване се прекъсва и ситуацията се успокоява или по-точно се превръща отново в нормална, но обикновено на по-високо ниво на функциониране, благодарение на което настъпва развитие на личността и обществото.

Ако управленската сфера бездейства или закъснява с реакциите си, то проблемната ситуация се оказва напълно назряла, оформила се и възниква необходимост от съществени промени под заплахата от преостановяване на нормалното функциониране и още повече на

развитието на социалния обект. В този случай намесата от страна на управленската сфера не само категорично е необходимо, ни и е силно затруднено, защото се налага да се предприемат мерки от аварийен характер в условията на остър дефицит от време и средства. Но въпреки това на този етап енергичното и ефективно вмешателство макар, че е много трудно, но е възможно ситуацията да се доведе до нормалното русло.

Бездействие или не ефективност на управленската сфера при напълно назряла проблемна ситуация неизбежно довежда до следващото ниво: започва да назрява критична ситуация. Развитието по същество се прекратява. Настъпва преостановяване на нормалното функциониране на всеки един елемент от обекта и възниква опасност от катастрофа. Положението на този етап по принцип може да се нормализира, но вече с цената на страшно много загуби на сили и средства отколкото преди.

Ако нормализиране не настъпва започва следващия и последен стадий: назрява катастрофална ситуация. Според развитието на този процес нормализирането на положението се оказва все по-трудно и опитите да стават все по-безнадеждни. Настъпването на катастрофална ситуация означава гибел, разпад, разложение на социалния обект с превръщането му в качествено друго състояние.

Алтернатива на катастрофалната ситуация – това е революционната ситуация като реакция на обществото към критичната ситуация с цел да се направи социален преврат, който е способен да доведе обекта не в друго, а в качествено ново желано състояние, което да позволи нормалното функциониране и развитие на качествено ново по-високо ниво. Такава ситуация може да възникне във всяка една сфера на дейност: в науката (като социален институт), в техниката, демографията, куртурата, екологията и др.

Разглеждания процес не се явява нещо фатално, предопределено или неизбежно. Това не е предсказание, а информация за хората, които вземат решения, която им помага да ги вземат навреме и на достатъчно високо ниво с понижен риск от отклонения от оптималното. Такъв подход към информацията с търсещ характер понижава неизбежността на негативните отенъци по отношение на предвиждането и я поставя в служба на задачите за планиране и управление.

Методологически важен е въпросът за това, че да се разглеждат последиците от назревящата проблемна (критична) катастрофална ситуация, по възможност реално да се представят желаните и негативните аспекти на качествено ново състояние и в общ вид – желаното или нежеланото състояние. Ако проблемът не се решава ще настъпи катастрофа и ще се появи нов по-сложен и труден проблем, дори е възможно да са множество такива проблеми, неуспехът при решаването, на които води да следващи степени на упадък, деградация, разложение (ако катастрофа не означава пълна гибел на дадения социален организъм). Да се реши проблемът – означава да се излезе на нивото на новите, възможно по-сложни, но и на по-високо ниво проблеми, чието разрешаване обуславя по нататъшния прогрес на човечеството. Такава е диалектиката на назревянето и преодоляването на проблемни ситуации.

2. Социалните проблеми и тяхната систематизация

Както вече отбелязахме най-разпространената интерпретация на понятието «социален проблем» - това е разрывът между действителното и желаното, което създава своеобразно поле на неопределеност. Всяко социологическо изследване е прогностично в частност – това преди всичко е научно изследване на социалните проблеми, на които се подчинява изборът на съответните предмети на изследванията.

Характерните особености на социалните проблеми са следните:

- 1) Решаването на проблемите на едно ниво предизвиква появата на по-сложни проблеми от по-високо ниво;
- 2) Връзка с конкретната историческа обстановка, в която се намира обществото през определе етап от неговото развитие;
- 3) Решаването на социалните проблеми задължително е свързано със социалните цели – което предполага съзнателна целенасочена дейност на хората.

Структурните компоненти на генезиса на социалните проблеми са следните:

- 1) Социално-икономическата обстановка, която съществува, когато социалните проблеми сасъвсем други;
- 2) Социални институции, които са създадени в реални условия за решаването на проблемите;
- 3) Възникване на нова социално-икономическа обстановка (според решаването на проблема);
- 4) Нарастваща неадекватност на старите институции към новата обстановка (назряване на проблемите);
- 5) Осъзнаване на необходимостта от създаването на нови институции за решаването на новите назревящи проблеми (пътища за решаване на проблемите).

Най-важните за провеждането на търсецо прогнозно изследване на следните групи проблеми (виж табл.4):

Глобални, регионални и локални. Тяхната интерпретация в търсеците прогнози зависи от това, какъв пространствен мащоб изследват. Ако се разглеждат световни социални проблеми «глобален» ще бъде точно на световно ниво проблеми, които са актуални за цялото чоечество. «Регионални» тук ще присъства глобален социално-икономически регион от света (напр. Латинска Америка) или достатъчно голяма държава (с съответните уговорки във всеки един случай). «Локални» ще се отнасят към относително отделна държава, отделен район от големите държави (също с уговорки).

Когато се анализира определен проблем, който е характерен за една отделна световна социална система понятието „глобално” се отнася към него, а понятията „регионално” и „локално” се намират на по ниско ниво към мащабите на отделните държави и техните отделни райони.

Ако се изследва социални проблеми в определена отделна страна, понятието „глобално” се отнася към тях като цяло, а понятието „регионално” по-точно е да се съотнесе с един или друг район от страната, а понятието „локално” към отделни населени места.

Таблица 4

Типове социални проблеми

Критерии за определяне на проблемите	Типове проблеми
Обект на изследване	Социално-културни, социално-образователни, социално-етнични, социално-правни, социално-политически и др.
Мащабен фактор (пространствен признак) и др..	Глобални, регионални, локални и т.п.
Отношение към социалните ценности на обществото(признак за рационалност)	Проблеми и псевдопроблеми
Фактор на продължителността (временен признак)	Текущи и перспективни
Степен на спешност (признак за интензивност)	Первостепенни и второстепенни
Време на възникване	Традиционни и нови
Начин на проявление (мотивационен признак)	Непосредствени и опосредствани проблеми
Отношение към социалното обкръжение (референтен признак)	Самодостатъчни и привнесени
Степен на сложност (структурен признак)	Прости (елементарни) и сложни
Ценностна ориентация	Повече високи и повече низки
Роля в системата от проблеми	Ключови и производни от различен порядък
Характер на проявление	Неслучайни (циклични) и случайни (спорадични)

- *Традиционни и нови.* Традиционни са тези, които по един или друг начин са се запазили във времето предшестващо социално-икономическата обстановка и изискват допълнителни усилия за разрешаването им. Нови – възникващи при наложилата се нова социално-икономическа обстановка, по тях все още не са правени опити да се разрешат, те по правило изискват евристичен, принципно нов подход за разрешаването им.

- *Текущи и перспективни* (най-важните за търсещото социално прогнозиране). В разширен мащаб текущите проблеми са онези, които успешно се разрешават в настоящото време или притежават тенденция към скорошно си самоликвидиране, перспективните – разрешаването, на които предполага повече или по-малко продължителни допълнителни усилия в бъдещето. В по-тесен и строг смисъл перспективни се считат онези проблеми, които притежават тенденция към назряване в дългосрочна перспектива от порядъка на ня-

колко близки десетилетия и изискват качествено нов подход за разрешаването си, тогава те се отнасят към текущите.

Трябва да се има в предвид, че опитите да се съставе списък от социални проблеми такива каквито ще бъдат обект на изследване, не са конструктивни при анализирането, диагностицирането и прогнозирането им докато не се определи основополагащият критерий за систематизиране, до свеждането на проблема към определена система. Едва след това се появява възможност да се състави повече или по-малко отчетлива представа за генезиса, структурата, тенденциите и перспективите за развитието и пътищата за разрешаването на тези проблеми като система. Опитът от социологическите изследвания показва, че да се осмисли и да се използва някакъв дискретен набор на практика е възможно едва тогава, когато на анализ подлежат не повече от няколко десетки структурни единици. За да се приведат в такова състояние хиляди реално

съществуващи проблеми се агрегират в блокове колкото е възможно с по-общ характер. За да си минимизира опасността от загуба на репрезентативност на изучавания кръг от проблеми, необходимо е да се подреди съвкупността от концепции, които определят характера и направлението, в което ще се извършва анализа, диагностиката и прогнозирането на изучавания обект според принципа за свеждането на проблема към определена система. Без това не само е невъзможно критично да се оценят конструируемите системи от социални показатели или проблеми (степената на обективност или субективност за построяването им), но дори не е възможно да се съпоставят такива системи.

3. Построяване на «дърво на социалните проблеми»

В реалния живот на обществото социалните проблеми обикновено образуват системи с йерархичен характер. Един или няколко проблеми заемат на това «дърво» място в «корените» или по-точно «ключово» положение (доколкото решаването на едни проблеми открива път за решаването на други проблеми), някои проблеми се явяват «субключови», производни от първи ред («стволът на дървото»), след това слезват по-многобройните производни от втори ред («клоните на дървото»), още по-многобройните – производни от трети, четвърти и т.н. ред («клоните на дървото», «листата на дървото» и пр.). При което производните тук се приемат не като логично произтичащи една от друга, пораждащи се една от друга, а като последователно получаващи възможност за разрешаване според успешното разрешаване на предишните.

«Дървото на социалните проблеми» има три страни:

1) Проста – дезагрегация на проблема на всички дейлни съставляващи го от предишното ниво;

2) По-сложна – производни от първи, втори, трети и т.н. редове, които логически произтичат един от друг;

3) Най-сложна – възникване на съществено нов проблем според това дали може да се отнесе към текущи или перспективни. «дървото на проблема» се строи «от корена към върха»:

- Определя се един или няколко ключови проблема;

- Определят се проблемите от още по-конкретен ред за обезпечаване на решението на проблемите от следващото ниво и т.н.;

- Определят се максимално детайлизирани частни проблеми, чието решаване води до постигането на целите на същото максимално детайлно ниво.

Необходимо е да се отбележи, че в конкретни, частни случаи достатъчно адекватно «дървото на социалните проблеми» може да се построи, като се обърнем към концепциите за целево групиране на прогнозите. При такъв подход върхът на «дървото» се образува от профила на проблема, който отговаря на предмета на изследването, а «клоните» от различни нива – неговото дезагрегиране на предпроблеми в съчетание с проблеми от фонов характер, т.е. от външни фактори, които влияят на решаването на профилния проблем.

Препоръки по методиката за систематизиране и определяне на пътищата за оптимално решаване на социалните проблеми:

1. Всеки социален проблем е необходимо да се разглежда в контекста на сродните, но и на всички социални системи проблемите от общодържавен и световен мащаб. Опитите за разглеждането на проблема изолирано или дори единствено на фона на сродните проблеми може да доведе до грешни оценки за неговите особености и характер, до неверни препоръки за оптималните пътища за решаването и да остави извън ползрението на изследователя до странични последствия за решаването на проблемите в по-далечно бъдеще, което рязко да понижи ефективността на търсещата прогноза.

2. Преди да се пристъпи към решаването на проблемите, които са разположени върху «клоните» на йерархичната система е необходимо да се обезпечи решаването на основополагащите проблеми от «ствола» и преди всичко на тези от «корена». Затова при построяването на изходния модел на прогнозирания обект е необходим строг системен подход, защото ако се използва построяването на търсещия модел върху тази основа ще се окаже неадекватно, дезориентиращо процесът на вземане на решения.

3. Да се ориентират целите и задачите, работните хипотези и структурата, времето на извършването и изпреварването, методите и организирането на прогнозата трябва да се направи по такъв начин, за да се изясни не

само процесът на назряването на проблема при различните условия на неговото протичане и дори не само алтернативните възможности за неговото разрешаване, но е желателно и последиците от основните варианти за решаването му при това несамо непосредствените, а и от втори, трети и т.н. редове. Това е ключов проблем за самото търсещо прогнозиране. Решенията се опира върху последователното повишаване на действието на методиките, които включват колкото е възможно по-широк кръг традиционни и нови методи за практическо разработване на прогнози.

Последователност на операциите при разработването на търсеща прогноза

1. Пряко (механично) екстраполиране на динамични редове на изходния модел за прогнозния период с цел да се създаде ориентираща основа за последващите операции с методите на трендовото моделиране и свеждането им в система от първи (основен) търсещ модел.

2. Изчисляване на така наречените върхови точки на прогнозно търсене: съпоставяне на данните от първия търсещ модел с данните от прогнозния фон и определяне на пътищата за максимално възможно отклонение от тренда до условната граница, след която започва областта на нереалното, фантастичното (напр. максималния възможен ръст на темпа и мащабите на автоматизирането на производството, нарастването на населението и др.).

Тук както и понататък, вече извън трендовите модели, се изисква разширяване на апарата за моделиране (формализиране на сценариите, матриците, графите, мрежовите и имитационните модели и пр.). получените резултати се свеждат до система от втори търсещ модел на прогнозиране.

3. Изчисляване на минимумите от прогнозното търсене с такива способности, до които е максимално възможно отклонението на тренда до противоположната условна граница, след която започва областта на катастрофалното (например изтощаването на ресурсите, недостига на средства, депопулацията и пр.).

резултатът – третият търсещ модел на прогнозиране.

4. Пресмятане на най-вероятния тренд между максимума и минимуму върху основата на задълбочен анализ на данните от прогнозния фон с онези способности, с които са изчислени минимумите и максимумите. Резултатът е четвъртия (заключителния) търсещ модел на прогнозата, която се представя във вида «дърво на социалните проблеми», които подлежат на решение.

5. Обсъждане на четирите или на заключителния търсещ модел с използване на допитване до експерти (желателно е да се има в предвид психологията на експертите, с обръщане към делфийската техника за задочно колективно допитване и единствено при недостатък от време и средства – към пряко допитване, което е много по-неефективно в този случай; индивидуални експертни оценки, дори пряко допитване, което е свързано с повишен риск от едностранчивост и неадекватност на експертизата).

6. Доработване на търсещите модели за прогнозиране върху основата на обсъждането и довеждането им в единна система. Методологически е недопустимо подменянето с такава система на всеки от търсещите модели – дори и заключителния, защото за нуждите на управлението извънредно важно е да се има в предвид представите за не само един тренд (защото той може да не е разгледан достатъчно задълбочено), а за всички «тенденции на трендовете» обхващащи областта на реално възможното и които позволяват предварително да се вземат под внимание различните възможни отклонения от най-вероятния тренд.

Проф. д-р Пламен Киров Иванов
Шуменски Университет „Епископ Константин Преславски”

Катедра Социална работа

Адрес Шумен ул. ”Червени ескадрони” 22

e-mail: plamen_kirov2001@abv.bg



ИГРАТА КАТО СОЦИАЛИЗАЦИОНЕН ПРОЦЕС

Пламен Минчев

THE GAME AS A SOCIALISATION PROCESS

Plamen Minchev

ABSTRACT: *The game is key aspect of the socialization of the child. Through it he/she learns important things about how to behave in certain social situations, how to behave in ordinary situations that are potentially life threatening like crossing the streets, learns to behave properly in human interactions. However, this is one side of the socialization. The other is that every culture imposes their own view on what is proper behavior and what is not in social context. It is possible to understand what its view is, only if we have in mind what kinds of personalities the society needs in order to survive. This view is not necessarily entirely healthy for the children, but as all children are reared in the same way one cannot see clearly if there is pathology in the way the children are reared because every child gets the same attitude and in turn expresses the same attitude. Some of the ways to identify whether a rearing practice is pathological or not are to check what the child's reaction to it is, and that is true in a greater degree for the sensitive one, or if we look at the psychodynamics of the children's games, etc., what the purpose of the games is.*

Key words: children's games, socialization, psychodynamics

По темата на детската игра е писано много. Йохан Хьойзинха е един от първите, които пишат за значение на играта в човешката култура. Той пише, че „тя е необходима на обществото поради нейния смисъл, поради нейното значение, като начин на изразяване, поради умствените и социалните връзки, които тя създава, накратко — като функция на културата. Играта е израз на обществени идеали.” (Хьойзинха, 1938/2000, с. 38). Други автори, които пишат за детската игра са Зигмунд Фройд, Жан Пиаже, Мелани Клайн, Доналд Уиникът и др. (Окутюрие, 2017/2019). Фройд е първия, който разглежда играта от психодинамична гледна точка. Той разглежда играта „Fort-da” (Има я-няма я), в която според него „детето понася излизането и отсъствието на майката чрез двигателно и езиково заместване” (Окутюрие, 2017/2019, с. 22). Ролята на играта според Фройд е на „средство да се структурира връзката с другия, да се изрази същността ѝ, независимо дали тя е „успешна”, или не” (Окутюрие, 2017/2019, с. 23). Мелани Клайн продължава идеите на Фройд като приема, че играта „дава възможност на детето да изрази по символичен начин несъзнаваните си желания, удоволствия, конфликти, фантазми..., които са породени от

преживяното при допира му с майчиното тяло” (Окутюрие, 2017/2019, с. 23). И при двамата автори играта се разглежда като психодинамична, свързана с несъзнаваното, което управлява поведението. Не всяка игра обаче е психодинамична, голяма част от тях, особено дидактичните игри имат съвсем явна цел да приучат детето на определени навици или да развият определени когнитивни функции или пък такива свързани с фината моторика. Играта има множество функции сред които и социализационната. Петя Банкова пише, че „Като имаме предвид, че възрастовата терминология никога не е била еднозначна, приемаме условно за "детство" периода между 1 и 14 години от живота на индивида. С понятието "юношество" обозначаваме периода, представящ прехода от зависимото детство към самостоятелното, и предполагащо чувството за отговорност състояние на юношество. То включва, от една страна, завършеното физическо, в частност полово съзряване, а от друга - достигането на социална зрелост. В така определените възрастови граници общността чрез социализационния процес цели за периода на детството да научи детето да взема участие в битието на своята група и, до известна степен, да въплъщава в себе си нейните

ценности.” (Банков, 1990, с.34). Това е важен процес, през който преминават всички деца. В него са включени и играчките, с които децата играят. Те са „предмет на културата, абсорбиращ в себе си определено социокултурно съдържание и предаващ го на детето. Предметите за игра винаги са заредени с духа на своето време, винаги отразяват светогледа на възрастните, тяхната идеология, технология, вкусове, мода и т.н. Играчката способства за утвърждаване в съзнанието на детето на определени социално-битови представи, запознава го с обществения и семейния начин на живот. По този начин тя съдейства за социализацията на играещия, неговото въвеждане в дадено общество.” (Велева, 2013, с. 119). Целта на тази статия е да разкрие, че играта не е само социализационна по своя смисъл (Попов, 1988, с. 18), че не служи само на развиването на определени функции, че не само подпомага социализацията на детето в обществото, но е и психодинамична, тя предава емоционални нагласи, а не просто поведенчески образци, тоест тя не учи само на подходящо поведение, а и на свързаните с него емоционални нагласи, тоест оформя характера на детето. В играта то научава не просто какво е правилно поведение и какво не в дадена ситуация, но и това, че правилното поведение се одобрява, а неправилното се порицава и нещо повече, появява се заплахата от отхвърляне от страна на другите деца или учителката, която може да го извади от играта. Така детето се чувства изолирано и само, което е много силен стимул за конформизъм. В тази ранна възраст всяко човешко същество има нужда от контакт, от близост и заплахата за отнемане на контакта и близостта в символен план е заплахата за съществуването му. В същия символен план учителката е майка на детето и то преживява нейното поведение не като някаква възпитателна мярка, а като действие от страна на майка му. В игрите, незабелязано за детето, се усвояват всички тези важни за обществото нагласи, които ще му служат от тук нататък. Трябва да се уточни обаче, че тези нагласи не са винаги и непременно позитивни, те могат да бъдат негативни, но изпълняват своята роля, защото тя е адаптация. Доколкото всяко общество се стреми да запази себе си, има определени социални нагласи, които трябва да се усвоят от всеки негов член. Колкото по-усвоени са, толкова по-добре е адаптиран всеки негов член, колкото по-малко, толкова по-

асоциален е той. Значимостта на предаваните нагласи става ясна, когато се направи сравнение с други народи, които използват игрите, за да предават своите собствени значими социални нагласи. Всичко това може да породи съответни проблеми. Например Кенет Гинсбург пише, че децата в американските детски градини получават все по-малко време за игра и физически активности и активностите, свързани с учене стават все повече и повече (Ginsburg, 2007, р. 183). Забързаният начин на живот на родителите и динамиката на балансиране между работата и отглеждането на децата водят до „професионализиране на родителството” (Ginsburg, 2007, р. 185). Всичко това обаче има голямо отношение към САЩ и живота там и не може да се отнесе към България. Една от нуждите на американското общество може да се определи като нужда от „квалифицирани млади хора, които да бъдат добре подготвени да бъдат утрешните лидери...” (Ginsburg, 2007, р. 185). Важно е да се отбележи, че в нашите детски градини въпреки обучението в определени умения и т.н. няма ударение върху това децата да бъдат утрешните лидери. По-късно Майкъл Йогман и колеги пишат, че „повишаващият се обществен фокус върху академичната готовност (обнародван със закона „Нито едно дете да не бъде оставено” от 2001 г.) довежда до фокусиране върху структурирани дейности, които са предназначени да популяризират академичните резултати още в предучилищна възраст, със съответно намаляване на игровото обучение. Социалните умения, които са част от игровото учене, дават възможност на децата да слушат указания, да обръщат внимание, да решават спорове с думи и да се фокусират върху задачи без постоянен надзор.” (Yogman M, Garner A, Hutchinson J, et al, 2018, р. 2). За ролята на играта като социализираща в предучилищна възраст пишат Юлия Дончева и Искра Илиева: „В предучилищна възраст най-голяма развиваща роля за подрастващите имат игрите с открити роли и въображаема ситуация, защото детето действа от позиции на роли, изпълнява социални функции и се учи да живее колективно. Във всяка социална функция действието е съобразено с определени правила, които организират поведението.” (Дончева и Илиева, 2014, с. 129). Социалният характер се развива освен чрез семейството и чрез игрите, в които детето бива включвано в детската градина и училището. Както посочват Майкъл Макоби,

Нанси Модiano и Патриша Ландер „игрите най-добре се разбират като една от множеството променливи, които влияят на създаването на характера, заедно с практиките по възпитанието на деца, фолклора, религията, навиците и обичаите. Като тях игрите и формите на игра са израз на културните черти и влияят върху развитието на социалния и индивидуалния характер.” (Lander, Maccoby & Modiano, 1964, p. 150). Тук понятието характер се има предвид в неговия динамичен смисъл като мотивационна структура, структура от психични сили, които мотивират (задвижват, подбуждат) поведението на човека, тоест лежат в основите на мотиви за действия. В по-голяма степен в характера има несъзнателни мотиви, а в по-малка съзнателни.

Авторът осъществи редица наблюдения на детски игри в детска градина по време на занимание на негови студенти. Наблюдението беше осъществено в три поредни седмици в една и съща детска градина, като бяха обхванати всички групи деца в градината. Трябва да се има предвид, че голяма част от описаните игри могат да се играят от деца от различни групи и не са ограничени до конкретна група. В първа група (предимно 3 годишни деца) игрите главно са за фина моторика и развиване на умения за точност и наблюдение. Децата играят предимно самостоятелно, макар и да са заедно едно до друго. Най-често подражават на възрастните и на своите връстници, което има социализираща функция. Възможно е да играят с кукли и момиченцата да играят на майки. Сред другите игри е и готвенето, което включва приготвянето на чай или супа.

Едни от характерните игри, които се играят във втора група (4 годишни деца) са „1,2,3 замръз”. Играта се състои в това, че учителката обръната с гръб към децата брои до 3 и след това казва „замръз” и децата наредени в редица трябва да направят най-хубавата възможна поза. Учителката избира тези от тях, които са направили най-добрата поза и ги кара да минат една крачка напред. Ако някое дете мръдне, докато учителката гледа то трябва да мине крачка назад. Печели това дете, което първо стигне до учителката. Субективният елемент в играта е виден предвид факта, че учителката решава кое от децата е направило най-хубавата поза. Хипотетично е възможно тази игра да отразява отиграването на това, че трябва да се харесаш на авторите-та, за да вървиш напред, като същевременно

има състезателен елемент. Подобна, но малко по-усложнена игра е „Бабо, обичаш ли?”. Условието е децата, наредени отново в редица, да задават въпроси на учителката или избрано дете за любима храна. Характерното тук е, че крачката, която правят при правилен отговор може да бъде мишешка, великанска, човешка или заешка в зависимост от степента на предпочитание на храната. Друга състезателна игра е „музикален стол”, която много възрастни също познават и се състои в това, че учителката пуска музика, а децата вървят в кръг около поставени с облегалките един към друг столове, които са с 1 по-малко от броя на децата. Когато музиката спре децата трябва бързо да седнат на най-близкия стол. Детето, което няма стол трябва да напусне играта. Тази игра, както и останалите приучват децата, освен творческия елемент и бързината, на състезателна нагласа. Няма как обаче да не се отбележи, че една от групата от студенти, които се включиха в играта оставиха децата да седат, а след това ръкопляскаха на всяко дете, което отпаднаше от играта и така създаваха атмосфера не на усещане за провал, а на успех. Още тук може да се наблюдават момиченца, които си играят на майка и бебе или пък пазаруване на плодове и зеленчуци. Тези игри имат социализационен характер.

В трета група (5 годишни деца) повечето игри са ролеви. Децата готвят (имат специална кухня с дължина около метър с печка и котлони), играят на автомонтъори (имат специално табло с гаечени ключове), на лекар, на фризьор, играят на „семейство”, където си разпределят ролите на баща, майка, дете и т.н. Това, може би, е една от най-явните психодинамични игри, където децата не просто отиграват, но и затвърждават определено поведение и свързаната с него емоционална нагласа по отношение на семейството. Когато се разглежда така широко коментирания въпрос за междуполовото насилие и разбирането на ролята на жените в семейството трябва винаги да се има предвид, че основата на тези модели се залагат много рано в семейството и в детската градина. В една от тези игри на семейство детето-баща ходеше на работа, детето-майка се гримира и си прави прическа, а детето-дъщеря си пишеш домашната работа. Възможна е конфигурация, в която майката също ходи на работа, което зависи и от самата семейна ситуация. Най-често обаче децата отиграват семейните отношения. Още тук може да си проличат определени реакции,

които могат да се наблюдават в по-късния живот на вече възрастния индивид.

В четвъртата група (6 годишни) до голяма степен се играят същите игри, като в трета група. Един пример за социализационна игра е играта с три правоъгълника в зелено, жълто и червено. Когато учителката вдигне зелено децата трябва да обикалят около столовете, на жълто трябва да се подготвят за ставане или сядане, а на червено трябва да седнат. Цялата е игра е свързана с познаването на цветовете на светофара. Тук може да се наблюдава и играта на полицаи и крадци, в която част от децата са полицаи, а други крадци. Първите гонят вторите и ги арестуват и заключват в затвор. След това крадците бягат и играта започва отново.

При наблюдението на детските игри може да се каже, че една голяма част от тях са насочени към това те да бъдат приучени на определени навици – двигателно-моторни, когнитивни и социални. В тази статия ударението е върху социалните навици, макар че в някои игри не могат да бъдат ясно отделени едни навици от други. Децата се приучават обикновено на сътрудничество, търпимост и разбиране на другия, но също така и на желание за победа и конкуренция. Понякога може да се объркат местата на следствие и резултат и да изглежда, че децата сами искат да се конкурират и че победата ги интересува, но в психодинамичен план това поведение е по-скоро резултат от това, че вече децата са научени да търсят победата и тя да ги интересува. Феликс Варнекен и Михаел Томасело показват ясно, че деца от 14 до 18 месеца помагат на възрастен без да очакват нищо в замяна (Warneken & Tomasello, 2009). Те не са водени от мотив за състезание или победа, а от алтруистични подбуди.

Литература

- Банкова, П. 1992. Някои етнографски аспекти на социализацията на детето. *Българска етнология* № 3, с. 33-42.
- Велева, А. 2013. *Педагогика на играта*. Издателски център при Русенски университет “Ангел Кънчев”.

- Дончева, Ю. и Илиева, И. 2014. Българските фолклорни игри в детската градина и началното училище. *Научни трудове на Русенския университет*, том 53, серия 8.3, с.126-130.

- Окутюрие, Б. 2019. *Действаме, играем, мислим*. Изд. Колибри.

- Попов, В. 1988. Детските игри и социализацията на личността в традиционната народна култура. *Българска етнология* № 2, с. 15-22.

- Хьойзинха, Й. 1938/2000. *Homo ludens*. Изд. Захарий Стоянов.

- Ginsburg, K. and the Committee on Communications and ; and the Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health 2007. The Importance of Play in Promoting Healthy Child Development and Maintaining Strong Parent-Child Bonds. *Pediatrics* January, 119 (1) 182-191.

- Lander, P., Maccoby, M., and Modiano, N. 1964. Games and Social Character in a Mexican Village, In: *Psychiatry*, Washington Vol. 27, No. 2, pp. 150-162.

- Yogman M, Garner A, Hutchinson J, et al; AAP Committee on Psychosocial Aspects of Child and Family Health, AAP Council on Communications and Media. 2018. The Power of Play: A Pediatric Role in Enhancing Development in Young Children. *Pediatrics*. 142(3):e20182058

- Warneken F, Tomasello M. 2009. The roots of human altruism. *Br J Psychol*. 100 (Pt3) pp. 455-471.

Име на автора:

Пламен Минчев, асистент д-р

Университет: Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Катедра Социална педагогика и социално дело

Адрес София, бул. „Шипченски проход“ 69А

e-mail: ptminchev@uni-sofia.bg



ВЪЗГЛЕДЪТ НА ЕРИХ ФРОМ ЗА ДЕТСКАТА СОЦИАЛИЗАЦИЯ.

Пламен Минчев

ERICH FROMM'S VIEW ON CHILD SOCIALIZATION

Plamen Minchev

ABSTRACT: *Erich Fromm's understanding of the process of child socialization and how he views the process is discussed in the present article. Attention is paid to the concept of social character, which is directly related to child socialization. Some games that children play are described as facilitating this process. The psychodynamic side of socialization is also considered.*

Key words: child socialization; children games; Social character; Erich Fromm

Още през 30-те години на 20 век Фром започва да преосмисля така важния за психоанализата възглед на Фройд, че Едиповия комплекс, толкова важен за социализацията на детето, далеч не е толкова универсален, колкото Фройд си е мислил (Fromm, 1937/1992e). Според Фройд по време на фалическият стадий малкото момче, съответно и момиче започват да усещат привличане към родителя от срещуположния пол и да го желаят за себе си. Препреграда пред този така желан обект се явява родителят от същия пол. Съгласно обаче силно доминиращите тогава патриархални традиции Фройд, макар и не открито, предполага, че мъжкото развитие е основното, а това на жената го следва. Така например Кастрационният комплекс, страхът на детето да не му отрежат пениса съществува и при момичето, което си мисли, че то е направило нещо лошо и затова пениса му е отрязан и липсва за разлика от момчето. Онова, което открива Фром, наред с Маргарет Мийд и други антрополози, е, че Едиповия комплекс не е универсален, тоест не важи за всички общества и всички времена. Фром разкрива, че той е характерен за средната класа в Германия, например, и е свързан със социално-икономическото развитие на тази класа, нейната жизнена практика и начинът на живот, който тя води. С други думи, той (Фром) излиза от тясната рамка на либидото, постулирана от Фройд и залага като основа начина на живот, който води дадена класа или общество. Това е в практически вид прилагане на

идеята на Маркс, че битието определя съзнанието. В какво вижда той проявата и противичането на Едиповия комплекс в немската средна класа от 30-те години на 20 век. Онова, което е важно за разбирането на детската социализация чрез Едиповия комплекс, е идеята, че детето виждайки в баща си съперник, се идентифицира с него и така се създава Суперегото, което Фройд приема за съвест на човека, която диктува постъпките, определя нормите, които той трябва да следва. От там Фройд приема, че детето се е социализирало и действа в съгласие със законите на обществото, в което живее. По отношение на този факт Фром си задава следния въпрос: „Съгласни сме, че Едиповия комплекс се наблюдава в голям брой случаи и искаме да се запита как би се обяснил от условия, специфични за обществото на средната класа.” (Fromm, 1937/1992e, p.29). Една от причините той вижда в това, че детската сексуалност е блокирана откъм изразяване в посока на другите деца, отчасти поради практически причини и отчасти поради морални причини за разлика от същата при някои племена: „Ако другите деца не могат да бъдат направени обекти на сексуални стремежи, тогава сексуалните желания и фантазии могат лесно да бъдат обърнати в посока на родителите.” (Fromm, 1937/1992e, p.29). Това е една от основните разлики между подхода на Фром и този на Фройд. Докато Фройд вижда в Едиповия комплекс историческо наследство, което е универсално, Фром намира обяснение за

него в социално определени факти или казано с други думи в действията на обществото (морални и практически). Въпреки съществуващото табу срещу сексуални отношения с родителя от другия пол, това не отслабва силата на желанието на детето. Това според Фром се обяснява с факта, че в тогавашната средна класа единствените близки и интимни чувства са позволени вътре в семейството, но не и навън. Само от семейството се търси любов, очаква се такава и се дава такава. Като част от своята теория Фройд вижда, че някои негови пациенти споделят, че са били съблазнявани от родителите, което първоначално приема за реалност и формулира т.нар. теория за съблазняването. Впоследствие обаче се отказва от тази идея, тъй като предполага, че това са фантазии на неговите пациенти, свързани с Едиповия комплекс. Както обаче Фром допълва по-късно, рядко може да се наблюдава факта на открито и съзнателно съблазняване от страна на родителите към децата, но това, че импулсът е несъзнаван, не означава, че той не е там. От друга страна, родителите също са сексуално неудовлетворени именно поради същата стигма, която се поставя на сексуалността още в детска възраст и поради това, че в онзи период сексуалния контакт (поне в средната класа) се практикува главно след брака и най-вече за създаване на деца. Но онова, което открива Фром е, че това не се отнася само до сексуалните импулси, но и въобще в целия живот на тази класа има малко удовлетворение. Фройд придава прекалено голямо значение и на факта, че има враждебност към родителя от същия пол и по-конкретно на факта, че тази враждебност е от сексуално естество. Ревизията, която Фром прави, е че тази враждебност се дължи не най-вече на сексуалните чувства на детето, а на това, че детето е обект на подчинение от страна на родителите: „Детето е обект на тяхната власт [на родителите], всъщност единствената за повечето хора. Родителите очакват удовлетворение от него, независимо дали икономическо или психологическо и емоционално. Собствената воля и независимост на детето е пречупена по повече или по-малко брутален начин през първите години от неговия живот, неговата свобода и индивидуалност са потиснати.” (Fromm, 1937/1992e, p.31-32). Това желание за власт и пречупване на детската воля, според Фром, се коренят в цялостната структура на обществото, в което живее тази класа. Те са обект на сили, които

са надличностни, над които те нямат никаква власт, което поражда подчинение от една страна (мазохизъм) и желание да подчиняваш (садизъм). Детето се явява най-подходящият обект за подчинение. Друга причина за враждебността се корени в състезателната нагласа, създадена от икономическата структура, в която най-важно е преуспяването на индивида, състезанието между индивидите, което може да се изрази накратко с мисълта „Онова, което е добро за един, е добро за много”. Под тази мисъл обаче се крие идеята, че всеки може да следва собствения си интерес, независимо дали е егоистичен или не. Анализът на Фром в крайна сметка показва, че „Едиповият комплекс, считан от Фройд за такъв централен феномен, че той го прави съществена част от човешката природа, има своите определящи корени в специфичната структура на семейството от средната класа и обществото от средната класа.” (Fromm, 1937/1992e, p.32).

Фром прави важна ревизия по отношение на възгледа на Фройд, че детето е първично нарцистично. Докато последният смята, че хората обичат само себе си и само вторично се свързват с другия, за да задоволят своите потребности, то Фром смята, че детето е нарцистично дотолкова, доколкото се ражда емоционално свързано с майката и впоследствие придобива все по-голямо усещане за света и своето място в него като нещо различно от него и несъществуващо за неговото собствено добруване. Феликс Варнекен и Михаел Томазело показват, че деца до 18 месеца помагат с готовност на други да постигнат целите си, без да очакват награда за това (Warneken & Tomasello, 2006; Warneken & Tomasello, 2009). По въпроса има сравнително широк консенсус в научната област (Zahn-Waxler et. al., 1992, Warneken & Tomasello, 2006; Warneken & Tomasello, 2009, Warneken et al., 2007, Over & Carpenter, 2009), макар културния контекст също да има значение при проявата на алтруизъм и емоционалната реактивност към човек в нужда (Rajhans, 2016).

Друг важен момент, който има отношение към детската социализация, за Фром е ролята на семейството в живота на детето. Той открива, че семейството действа като „психологически агент на обществото” и предава основните черти на социалния характер на обществото или класата на детето. Според него „целта на образованието на децата е не само да ги научи на повече или по-малко интелек-

туално знание, нито само да ги научи на добродетели като честност, смелост и други. Функцията на всеки индивид, в общество, отива далеч отвъд гореспоменатите: той трябва да се научи работи и консумира в нормите, зададени от средствата за производство и моделите на консумация на групата и обществото, в което живее.” (Fromm, 1958с, р. 163). Какво означава това? По-нататък Фром допълва: „Нека вземем пример, за да илюстрираме гледната си точка: примитивно общество, племе, което живее на малък остров в средата на океана и където риболовът е единственото средство за оцеляване; нека предположим, че видовете риба в тези води изискват рибарите да си сътрудничат и ще видим ясно, че хората на такъв остров трябва да развият желанието да си сътрудничат и нуждата от мирно съжителство.” (Fromm, 1958с, р. 163). Това се дължи на факта, че за да оцелеят, те ще възпитават у децата си желание за сътрудничество и мирно съжителство, защото това е начинът да оцелее тяхното общество. Така родителите стават изразители на очакванията на обществото към всеки негов член и предават на децата си тези социално значими черти. Симон Бишевел пише, че „чрез образователни практики и друг социален натиск културата произвежда вида личности, които са адаптирани към нейните изисквания” (Biesheuvel, 1959, р. 7). Идеята на Фром намира потвърждение от изследването на Джон Бери на ескимоси от Бафиновите острови и на племето Темне от Сиера Леоне (Berry, 1966). Първите се занимават с лов поради неподходящия за земеделие климат в този район на света, а племето Темне отглеждат традиционно ориз, а месната храна идва главно от животни, хванали са в поставени от тях капани. В изследването си Бери иска да провери дали ще има различия във визуалните перцептивни умения на двете групи, които могат да идват от различните културни и екологични характеристики на двете групи и „че тези перцептивни различия няма да бъдат случайни по вид или степен, а могат да бъдат предсказани от анализа на екологичните изисквания и културните практики на всяка група” (Berry, 1966, р. 208). Ескимосите се отнасят нежно към децата си, наказанията са рядкост, за разлика от Темне, които упражняват силен контрол над децата и наказанията са сурови. При ескимосите момчета са учени от бащата на лов, а момичетата от майките си на домашни занаяти. Различията, които Бери

открива във визуалното възприемане се дължат на различната околна среда (екологична характеристика), която при Темне се състои от храсти и дървета, множество различни цветове, докато при ескимосите се състои от еднотипни цветове в бяло (сняг) и сиво (лишеи и скали). Поради различния начин на изхранване и пътуването до далечни територии ескимосите са развили способността да различават по-слаби визуални стимули, да са наблюдателни към малките детайли и впоследствие да преобразува тези наблюдения в пространствена осъзнатост по отношение на своето място спрямо обекта. По отношение на децата по-горе беше споменат, че Темне наказват децата си сурово, докато ескимосите се държат любвеобилно. Друга същностна разлика е, че Темне изискват подчинение от децата си, отклоненията се наказват сурово и се възпират проявите на индивидуалност. В противоположност на това ескимосите подкрепят индивидуалността на децата си до степен, до която те могат да направят нещата по своя собствен начин. Хърбърт Бари, Ървин Чайлд и Маргарет Бейкън откриват, че „в общества с малко натрупване на хранителни ресурси възрастните трябва да бъдат поиндивидуалистични, утвърждаващи се и склонни да рискуват. Чрез паралелна логика възрастните трябва да са склонни да бъдат съвестни, услужливи и консервативни в обществата с голямо натрупване на хранителни ресурси.” (Berry, Child & Bacon, 1959, р. 53). Общество с голямо натрупване на хранителни ресурси е общество, в което земеделието и отглеждането на животни са главни ресурси на храна, а общество с малко натрупване на хранителни ресурси е общество, в което ловът е главно препитание. С други думи Темне спадат към първия тип, а ескимосите на Бери към втория тип. Онова, което представлява тук важна идея за разбирането на социализационният процес е изразено много ясно от Фром: „това, което детето в семейството преживява, е отражение на живота в обществото, семейството не е „причината” за формирането на характера, а представлява механизъм за предаване на социално дадени черти в индивида. Казано по друг начин, семейството е психологически агент на обществото. Изследването на семейната структура е абсолютно необходимо за разбирането на личностната структура, типична за обществото, тъй като само познаването на детайлите от семейния живот и метода на отглеждане на деца могат

да дадат представа как социалните изисквания, доколкото те засягат личността [са пренесени] в индивидуалната психика. [Във връзка с] анализа на обществото [считам за неподходящо] да се занимавам с представяне на образователния процес. Самият образователен процес трябва да бъде анализиран в светлината на социалните обстоятелства” (Fromm, 1937/1992e, p.37). Ако искаме да разберем какъв е смисълът на възпитанието, трябва да разберем от какви личности има нужда обществото или по-точно от хора с какви характери има нужда, чак тогава ще разберем и какво цели възпитанието. Не можем по начина, по който се възпитава (външните действия) да разберем и неговия смисъл, защото две еднакви на външен вид поведения могат да имат съвсем различна мотивация, движеща сила, която стои зад тях и ги провокира. Всички тези особености във възпитанието имат връзка с особеностите на социалния характер, така, както е дефиниран от Ерих Фром. Според него той представлява *„ядрото на структурата на характера, свойствен за мнозинството представители на дадена култура, противоположно на индивидуалния характер, благодарение на който хората, принадлежащи към една и съща култура, се отличават един от друг”* (курсивът е от оригинала) (Фром, 1955a/2004, с. 91). Социалният характер се явява като посредник между икономическата и социалната реалност (идеите и идеологиите в едно общество). Той не може да се измери статистически като някаква сума от черти, споделяни от обществото, а е „функционална концепция, която трябва да се разбира във взаимовръзката със социоекономическата система, особено на преобладаващите методи на производство” (Maccoby 1982, p. 75). Функцията му е да осигури оцеляването на обществото, да насочи отделните индивидуални човешки воли в една обща посока: „за да функционира добре, всяко общество трябва да има за свои членове индивиди, които ще действат почти автоматично, по начин, който обществото изисква. С други думи *те трябва да желаят да правят това, което трябва да правят. Ако всеки от тях трябва да решава ежедневно дали иска да бъде навреме или не, да спазва реда или не и т.н. вероятно биха решили по-често да действат срещу социалните изисквания, като така биха застрашили функционирането на обществото. Индивидът трябва да действа почти автоматично в придържането*

към нормите на своето общество. Това означава, че социално-поведенческата черта трябва да се превърне в черта на характера.” (Fromm, 1958c, p. 164). Доколкото социалната структура не се променя, нещата работят по тази схема, но ако настъпят големи социално-икономически промени (като например в България) започват да се появяват противоречия между стария социален характер и новите социални изисквания: „Родителите, тогава, често се чувстват безсилни, губят целия си авторитет и не разбират децата си, често призовават за тяхната помощ в объркващата, опасна и нарастваща липса на отговорност.” (Fromm, 1958c, p. 164). Макар и да говори за американското общество, по същността си нашето общество също изживява подобен разрыв между поколението на родителите, което е израснало при различни социално-икономически условия и поколението на децата, които расте в различни условия. Родителите днес не упражняват ефективен контрол над децата си, старите авторитети са свалени, но няма нови на тяхно място. Макар старите авторитети да не бяха напълно реални, то наличието им създава определена структура, липсата днес на нови авторитети води до липса на реална оценка на това какво представлява авторитетът и на оценяване на разликата между рационален и ирационален авторитет. По думите на Фром, първият е такъв, който основава своя авторитет на опита и знанията си и се опитва все повече да намали разликата между него и човека, който обучава, а вторият се стреми да я увеличи. Това обаче е само едната страна на уравнението, така да се каже. Човекът не е просто пасивно приспособяващо се същество към социалните изисквания и към икономическите условия на живот. Той, според Фром, има „свои собствени базови нужди, които споделя с цялата човешка раса: нужда от свързаност с другите, нужда от чувство на вкорененост в света, който да чувстват като свой собствен, нужда от трансцендиране на чувството, че е създаден като или създава или разрушава¹, трябва да имат собствено чувство за идентич-

¹ Тук има нужда от малко уточнение. Под „създание” (creature) Фром има предвид, че човек не може да се чувства просто като нещо, което е създадено и няма никаква власт над своя живот и над света, в който живее, тоест не желае да бъде пасивен. Има две алтернативи да почувстваш, че движиш нещо или някого: продуктивната като създаваш, обичаш или непродуктивната като разрушаваш, мразиш.

ност, което им позволява да кажат „Аз” и да имат рамка за ориентация, която придава смисъл на света, в който живеят. Ако човешкото същество е напълно несвързано или е изцяло деструктивно би било умопобъркано” (Fromm, 1958с, р. 164). С други думи казано Фром не счита, че човекът е празен лист хартия, на която всяко общество записва своите желания и изисквания, а напротив, смята че, неговата природа си има собствен психологически динамизъм и макар да не е една и съща, има определени потребности, които той нарича екзистенциални (които са описани в горния цитат) и които трябва да бъдат задоволени на всяка цена, дори и непродуктивно им задоволяване е някакво задоволяване и по-добра алтернатива пред никакво задоволяване. Това може да обясни деструктивното поведение на хората в цялата история на човечеството.

За разбирането на детската социализация важен фактор са игрите, които децата играят: „Игрите най-добре се разбират като една от многото променливите, които влияят на формирането на характера заедно с практиките по възпитание на децата, фоклора, религията, маниерите и обичаите. Като тях игрите и формите на игра са израз на културни черти и са силен фактор в развитието на социалния и индивидуалния характер” (Maccoby, Modiano & Lander, 1966, р. 150). Малко по-нататък Макоби и колегите му добавят: „Игрите едновременно отразяват и учат на нагласи и ценности, смятани за правилни за момчетата и момичетата” (Maccoby, Modiano & Lander, 1966, р. 150). Майкъл Макоби, Нанси Модиа-но и Патриша Ландер изследват детските игри в мексиканско село като част от по-голямото изследване на социалния характер, провеждано под ръководството на Ерих Фром. Проучвайки играта на децата във възрастта между 4 и 7 години Макоби, Модиа-но и Ландер откриват, че децата играят на кукли с котенца и ги обличат като бебета. Децата от двата пола играят на „Къща” като правят тортили от кал, но им липсва фантазия, която липса се състои в това, че на запитване към децата начин дали това, което правят, са тортили те отговарят най-често „не, те са от кал” (Maccoby, Modiano & Lander, 1966, р. 153). Българските деца в детските градини също играят подобни игри, включващи приготвянето на кюфтета или сандвичи, в които се използват всякакви намерени материали в градината. Тези приготовления обикновено са в

рамките на една по-глобална игра, в която се отиграват семейните взаимоотношения и в която участващите деца имат определена роля на майка, баща, брат, сестра и други. Този тип игра има за цел да ги подготви за по-нататъшното изпълнение на тези социални роли. Онова, което обаче е по-важно, че в тези игри не се отиграват просто някаква социална роля, а нейното съдържание, което винаги е конкретно и съдържа определени емоционални нагласи, реакции, които чрез това повторение се закрепват и интернализи-рат, като така стават част от психичния репертоар на действие на децата вече като по-раснали възрастни. Ако обаче искаме да разберем, какви личности се опитва да възпита общество чрез прякото въздействие на родителите, смята Фром, не трябва да се вглеждаме в начините на възпитание, а каква предизвикват те в детето, каква е тяхната цел. Погледнато от психодинамична гледна точка (което е и гледната точка на Фром) това означава, че един и същи тип възпитание може да води до израстването на съвсем различни личности, със съвсем различни емоционални нагласи, защото онова, което е важно не е външното поведение, а какво задвижва това външно поведение. С други думи казано не в самата игра на „майки и деца” се крие тайната, а в това какво е нейното съдържание. Тази игра може да се играе в множество страни, но онова, което е важно какви емоционални нагласи и чувства се отиграват в нея, какви отношения между „майка” и „деца”, между „майка” и „баща”, между „братя” и „сестри” се разиграват, а не дали съществува играта сама по себе си.

Когато Ерих Фром пише за детската социализация прави това в контекста на идеята, че трябва да имаме психодинамично разбиране за детското възпитание, тоест специалистите трябва да мислят в термините, идеите на това какви психични нагласи се създават у детето, какво се блокира или напротив позволява, а не в това дали например то се бие или пък напротив бива глезено. Само когато се проникне отвъд повърхността на онова, което е възпитателна мярка или действие, само тогава може да се разбере какъв е нейния смисъл. Много често няма двама родителите, които да вършат едно и също действие с един и същ мотив, макар и да е вярно, че при създаването на социалния характер у повечето родители, като агенти на обществото се образуват едни и същи нагласи, които те се стремят (най-

често несъзнателно) да ги предадат на своите деца, приемайки, че това ще им помогне в бъдещия живот. Трябва да се отбележи, че не всички от тези нагласи са негативни. Много от тях имат за цел да доведат до позитивната социализация на детето, да се научи то на етикета, да благодари, когато му подават подарък или да казва „здравей“ и „довиждане“, да не говори на висок глас, да спазва определена дисциплина на определени места като кина, заведения за хранене или театри. Важно е обаче да се вижда също и негативната социализация, действия, които правят детето неприспособимо, слабо, уязвимо, които го карат да се чувства недостойно и отхвърлено на индивидуално ниво. Най-трудно обаче е да се установи, когато имаме подобни действия на социално ниво, защото тогава детето споделя подобни чувства с много други и така не може да се установи често, че те са също толкова вредни, поради простата причина, че всички родители действат така. При оценяването на детската социализация трябва да се мисли не само на индивидуално равнище, т.е. какви са конкретните родители на детето, но и на социално равнище, т.е. до каква степен те са носители на определени социални черти, които се опитват да предадат на своите деца и които са патологични малко или много, но тъй като се споделят от много други родители, не се преживяват като такива. Когато през 1956 г. Фром написва „Изкуството да обичаш“ той казва, че това е единствения разумен отговор на проблема за човешкото съществуване. В тази книга той подробно разглежда природата на майчината и бащината любов, които с известни уговорки, могат да се приемат. В нея той описва, че майчината любов е безусловна, че тя не може да бъде заслужена или я има, или я няма (Фром, 1956а/2000, с. 48-49). Бащината от своя страна е условна и се опира на идеята, че за да бъдеш обичан трябва да го заслужиш, да направи нещо. Това практически означава, че тя може да бъде предизвикана. Това обаче са принципи, а не строги определения или както Фром ги нарича „идеални типове“. В един баща може да има и условна и безусловна любов, както и в една майка може да има същото. Онова, което Фром има предвид е, че безусловната любов е по-характерна за майката, защото, тя, раждайки децата приема всички тях за равни, приема ги без условия, те всички са нейните деца, докато бащата приема децата, но с условие. Той е носител на

правилата. За да се опознаят децата трябва да бъдат обичани, защото любовта винаги изисква познание и разбиране на уникалността на детската личност. Това обаче е трудна задача, като се има предвид, че днес любовта е обвита в почти мистична тайнственост, описвана обикновено с литературни епитети, а не в психодинамичен смисъл, където може да се разкрие, подобно на онова, което Фром прави в своята книга, какво не е любов. Когато специалистът знае какво не е любов би бил способен и да оцени по-добре смисъла на възпитателните практики и да разбере какво те създават у детето, независимо дали се има предвид положителни или отрицателни нагласи.

Статията е написана във връзка с проект № 82-10-88/15.04.2019 г. финансиран от Фонд „Научни изследвания“ на СУ „Св. Кл. Охридски“.

Литература

- Фром, Е. 1956/2000. *Изкуството да обичаш*. София, Изд. Кибеа.
- Фром, Е. 1955а/2004. *Душевно здравото общество*, София, Захарий Стоянов.
- Barry, H., Child, I., & Bacon, M. 1959. Relation of child training to subsistence economy. *Ame. Anthropologist*, 61, № 5, pp. 1-63
- Berry, J. W. 1966. Temne and Eskimo Perceptual Skills. *International Journal of Psychology*, 1(3), pp. 207-229.
- Biesheuvel, S. 1959. *Race, culture and Personality*. Johannesburg: South African Institute of Race Relations.
- Fromm, E. 1937/1992e. "Man's impulse structure and its relation to culture". In: E. Fromm, *Beyond Freud: From Individual to Social Psychology*, pp. 17-74.
- Fromm, E. 1958c/1992. The Influence of Social Factors in Child Development. *Yearbook of the International Erich Fromm Society*, Vol. 3, Münster: LIT-Verlag, pp. 163-165.
- Lander, P., Maccoby, M., and Modiano, N., 1964. Games and Social Character in a Mexican Village, In: *Psychiatry*, Washington, Vol. 27, № 2, pp. 150-162.
- Maccoby M. 1982. Social Character vs. The Productive Ideal: The Contribution and Contradiction in Fromm's View of Man, *PRAXIS International*, 1, 70-83.
- Over, H., & Carpenter, M. 2009. Eighteen-Month-Old Infants Show Increased Helping Following Priming With

- Affiliation. *Psychological Science*, 20(10), pp. 1189-1193.
- Rajhans, P., Altvater-Mackensen, N., Vaish, A. & Grossmann, T. 2016. Children's altruistic behavior in context: The role of emotional responsiveness and culture. *Scientific reports*, 6, 24-89.
- Warneken F, Tomasello, M. 2006. *Altruistic Helping in Human Infants and Young Chimpanzees*. *Science*. 3;311(5765):1301-3.
- Warneken F, Tomasello M. 2009. The roots of human altruism. *Br J Psychol*. 100(Pt 3):455-71.
- Zahn-Waxler, C., Radke-Yarrow, M., Wagner, E., & Chapman, M. 1992. Development of concern for others. *Developmental Psychology*, 28(1), 126-136.



НЯКОИ ПРИЧИНИ ЗА ДЕСОЦИАЛИЗАЦИЯ НА ДЕЦА И ЮНОШИ С ДИАГНОЗА БРОНХИАЛНА АСТМА

Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова

SOME CAUSES OF DESOCIALIZATION OF CHILDREN AND ADOLESCENTS DIAG- NOSED WITH BRONCHIAL ASTHMA

Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova

ABSTRACT: *The leading factor among the personal factors regulating human behavior is self-esteem. The prerequisites for the development of self-esteem are in the success of socialization. In chronic or psychosomatic illnesses such as bronchial asthma, children or adolescents may have low self-esteem due to the discomfort or pain associated with updating their bodily self and fear of death.*

Another prerequisite for desocialization of asthma patients and adolescents is the feeling of loneliness. Loneliness is an experience related to the feeling of isolation, selflessness, futility, unnecessaryness and hostility on the part of others.

Key words: bronchial asthma, self-esteem, desocialization

Правото на личността да проявява самостоятелност, инициативи, да взема решения я прави субект на дейността и тази ѝ позиция е от съществено значение за нейното развитие. Извън субектността не е възможно да се изгражда личността и да се говори за личност. Тя се извисява тогава и дотолкова, доколкото е субект, доколкото ѝ се предоставят възможности да се само ръководи. Разпадането на личността при психически заболявания се изразява именно в неспособност да организира, направлява и контролира своите дейност и поведение или в неадекватно тяхно проявяване (Георгиев С., Л., 2005).

Водещо място сред личностните фактори, регулиращи поведението на човека е самооценката. Юношата се ориентира и преследва краткотрайни или дълготрайни цели, които пречупват неговото поведение на базата на ценностите, които имат значение за него и от концепцията, която има за себе си, за своите сили и възможности. Предпоставките за развитието на самооценката са в успеха на социализацията.

Самооценката изразява афективното изменение на Аз-концепцията. Тя отразява

как Азът приема себе си, разкрива значимостта или незначимостта на съдържанието, съставлящо Аз-образа за самия Аз. Според Уилям Джеймс (1890;1950) самооценката се определя от отношението между реалния Аз и идеалния Аз. Различието между идеалното Аз и реалното Аз може да придобие форми, които да се отразят негативно на самооценката. Идеалното Аз може да се откъсне от реалността и да породии депресия, обусловена от недостижимостта на идеалите (Хорни, 1950, Р. Стаматов, 2000, стр.265).

Когато детето има заболяване и съжалението доминира в отношението на родителите към него, то приема своята пасивност като отговор на свръх усилие да печели симпатии. Научава се да бъде самосъжалявано. Вниманието го удовлетворява, но се чувства жертва на съдбата или обстоятелствата. Чувството за малоценност расте, а съпротивителните сили да противодейства намаляват. При хронично или психосоматично заболяване е възможно децата или юношите да имат ниско самочувствие, поради преживяването на дискомфорт или болка, свързани с актуализирането на телесното Аз и страха от смъртта. Според

направена Анкета (А. Рашева, Дисертация, 2012) първият пристъп на бронхиална астма е най-страшен за тях, тъй като не са разбирали какво се случва и не са били подготвени за него. Липсата на задых е най-мъчителното и неприятно усещане, което болните деца и юноши са имали до този момент. Съобщават, че само при спомена за него или мисълта да се повтори ги кара да се разтреперят и да се почувстват безпомощни. Вероятно обяснение на тази тревожност и страх от една страна може да е „събуждането“ на телесното Аз от външния свят (болестта) като предупреждение за опасност. От друга страна може да е симптом между забраната и защитните механизми на Аз-а, като резултат на възникнала вътрешна опасност, породена от фрустрацията и очакването на нещо „лошо“.

Личността изгражда психологични защитни механизми по пътя на своето съзряване и социално адаптиране. Защитните механизми позволяват на личността, когато се изправи пред житейско затруднение, което в голяма степен надхвърля нейния потенциал и умения за справяне, да се съхрани, да оцелее, като „отложи“ временно справянето. Това е специална регулативна система за стабилизация на личността, насочена към отстраняване или снижаване до минимум на чувството на тревога, свързано с осъзнаването на конфликт (П. Балканска, 2009).

Характерното за периода на прехода от детство към юношество хронично болните, каквито са децата и юношите с бронхиална астма показват отрицание и протест към всичко и всеки, което се проявява и по отношение на болестта и лечението. Те не спазват предписаното им лечение и подходящия начин на живот, например спортуват забранени спортове, нарушават диетата, пушат, не ходят на училище и други с мотива, „че така и така са осъдени, по-добре да поживеят свободно и нормално“.

Според Ч. Кули и Дж. Мийд самооценката (себеуважението) е непосредствено свързана с това какво аз мисля, че другите

мислят за мен. Как „аз-виждам-себе-си“ зависи от това как „ме-виждат-другите“, как „аз-мисля-че-другите-ме-виждат“. Ако детето открие, че другите го отбягват, това ще бъде доказателство за него, че не е достойно. Ако другите искат да бъдат с него, това ще се вземе като доказателство за достойност. Тези други, които са като „огледало“, не са просто случайни други; според определението на Дж. Мийд това са „значими други“ (Р. Стаматов, 2000, стр. 267).

В тази възраст за децата от особено голямо значение е референтната група на връстниците им. Ако групата на връстниците започнат да отбягват и да променят отношението към болното дете, неговото самочувствие се понижава и то се чувства непълноценно и никому нужно. От друга страна самото дете може да се чувства различно и нежелано, сравнявайки се, съотнасяйки се с другите здрави деца или юноши и само да се изолира от своите връстници. Това особено е характерно за отношенията с противоположния пол, където тези деца се чувстват отхвърлени като непълноценни, поради заболяването си и в повечето случаи мислят, че другия е с тях от състрадание. Неприетите деца се чувстват неудовлетворени и самотни. Ако отхвърленото дете има поне един приятел, то ще преживее самотата много по-леко от детето, което е отхвърлено и няма приятели (Паркър и Ашер, 1992).

Друга предпоставка за десоциализация на болните от астма деца и юноши е изпитването на чувството на самота. Самотата е преживяване, свързано с усещането за изолация, захвърленост, безполезност, ненужност и за враждебност от страна на другите. Състоянието на самота изпразва живота от неговия смисъл, затваря перспективата за бъдещето и води до размитост на Аза. Самотата може да се дължи на различни причини, една от които е честото отсъствие от училище, поради заболяването и преживяването на непълноценност и срам. Децата или юношите, които изпитват самота, имат трудности с когнитивното оценяване на ситуацията. Те са

склонни да обясняват трудностите в общуването с диспозиционни, вътрешно-устойчиви причини, а не с външни, ситуационни причини. Това пречи на изграждането на връзки с другите и невъзможност да вземат добри решения при възникването на междуличностни проблеми. При груповата работа наличието на обща тема, в случая болестта бронхиална астма помага на всеки един участник в групата да се включи в дискусията и да се създаде чувство за някакво общо преживяване. Благодарение на това чувство, че някой друг споделя същата емоция или ситуация, започва да се формира връзка на разбиране и близост. Това чувство на общност прераства по-късно в сплотеност, а от сплотеността се развива чувството на сигурност и защитеност и дава възможност на “истинското” Аз да се прояви и да се експериментират нови типове поведения и взаимоотношения, които подпомагат ресоциализацията.

Заклучение

Болните с хронични, психосоматични заболявания, каквато е бронхиалната астма се чувстват подтиснати и уязвими и не рядко интернализират определения, които обществото им приписва като разглеждат проблемите в живота си като резултат от физическите си недостатъци и приемат вината за собствените трудности. Това разбиране може да бъде подсилено от училището, от съучениците, от професионалистите, които се грижат за здравословното им състояние, които се съсредоточават само върху здравето, недостатъците, затрудненията им в сферата на общуване и междуличностните отношения, а пренебрегват личността и социално-икономическите фактори, създали и постоянно подкрепящи отрицателната самооценка.

Това е така, защото при хроничните заболявания, каквато е бронхиалната астма заболяващите изпращат двусмислени послания: “стегни се; можеш да вървиш напред; ти си болен и си с ограничен капацитет и т. н.”. Тези двусмислени послания, както и реалността на факта, че си болен и заболяването ограничава физическото натоварване, социалните контакти и избора на професия до голяма степен е причина човек да изгуби чувството за вътрешна локализация на контрола, компетентността, а от това страда самооценката и се понижава самочувствието.

Литература

1. Балканска П., Психологични подходи в здравния мениджмънт. София, 2009
2. Георгиев С., Л. Психология на развитието и възрастова психология. С., 2005, стр.16
3. Рашева А., Диагностика и ресоциализация на деца и юноши с психосоматични проблеми чрез работа в група. Дисертация., С., 2012
4. Стаматов Р., Детска психология. Пловдив, Хермес, 2000 ,стр. 265;267
5. Parker, J. G. & Asher, S. R. (1992). The impact of friendship on loneliness of rejected children. Child Development, 63.
6. James, W. (1950). The principles of psychology. New York, Dover

Адрес за кореспонденция:

Гл.ас. Анета Мончева Рашева, д.п.
Доц. Лилия Перусанова-Павлова, д.м
СУ“ Св. Кл. Охридски“, МФ,София
СУ“ Св. Кл. Охридски“, МФ,София

e- mail: anirasheva@abv.bg



КОМУНИКАЦИЯТА - ПРЕДИКТОР ЗА СТИМУЛИРАНЕ НА МОТИВАЦИЯТА НА ПАЦИЕНТА ЗА СЪДЕЙСТВИЕ В ПРОЦЕСА НА ЛЕЧЕНИЕ

Анета Рашева, Лилия Перусанова-Павлова

COMMUNICATION - A PREDICTOR OF STIMULATING THE PATIENT'S MOTIVATION TO ASSIST IN THE TREATMENT PROCESS

Aneta Rasheva, Lilia Perusanova-Pavlova

ABSTRACT: Communication or communication is a process of exchanging information between people, ie communication is a process by which information, the meaning of things and feelings are shared between people through the exchange of verbal and non-verbal messages.

The ability of healthcare professionals to communicate with patients and their loved ones, as well as with their superiors, avoids possible misunderstandings, to clarify what is expected of a patient during treatment and what is expected of a specialist, motivating everyone to comply their duties as an integral part of the overall healing process.

Key words: motivation, skill, communication, medical specialists

Въведение

Комуникацията се основава върху взаимното предаване на информация между поне двама души, т.е. комуникацията или общуването е процес на обмяна на информация между хората. Този процес на обмяна е присъщ на всички живи организми и информационни системи.

Професията на лекарите е професия, свързана с интензивно общуване между самите здравни специалисти, с пациентите и техните близки, с различните държавни и неправителствени организации и институции. Тя има заложен в себе си силно социален елемент и не може да бъде успешно упражнявана без наличието на умения в общуването. Комуникацията е процес, чрез който информацията, смисълът на нещата и чувствата се споделят между хората посредством размяната на вербални и невербални послания [7]. Затова важен елемент в работата на медицинския специалист е умението да общува. Всъщност без ефективна комуникация и доверие усилията на здравния професионалист няма да имат необходимия ефект, защото в процеса на общуване се обменя необходимата информация, формират се отношения на взаимно разбиране и сътрудничество.

От друга страна, разгледана теоретично, мотивацията е система от субективни стимули, които определят съдържанието и насоките на конкретна дейност, т.е. мотивацията е съвкупност от психични процеси, свързани със силата и посоката на поведението, с предизвикването и поддържането на доброволни целенасочени действия. Така дефинирана мотивацията очертава значимостта на личния фактор (лекари, медицински сестри, санитарни) за съхраняването живота и здравето на пациента, за създаването на среда, максимално способстваща тяхното възстановяване. Тук се отнасят както нивото на професионална квалификация и наличните знания и умения, така и личностните качества, отразяващи се в процеса на общуване и съзнателното и адекватно изпълнение на служебните задължения.

Изложение

В специализираната литература има множество дефиниции за понятието „мотивация“. Някои от тях третираят този въпрос от позицията на отделния човек, а други от тази на организацията и нейните цели. Така например според някои виждания „мотивацията е процес на подбуждане на себе си и другите към достигане на личните цели или целите на организацията“. Други разглеждат мотивацията като „степен на желание и избор, която е необходима на дадена личност за да се ангажира да

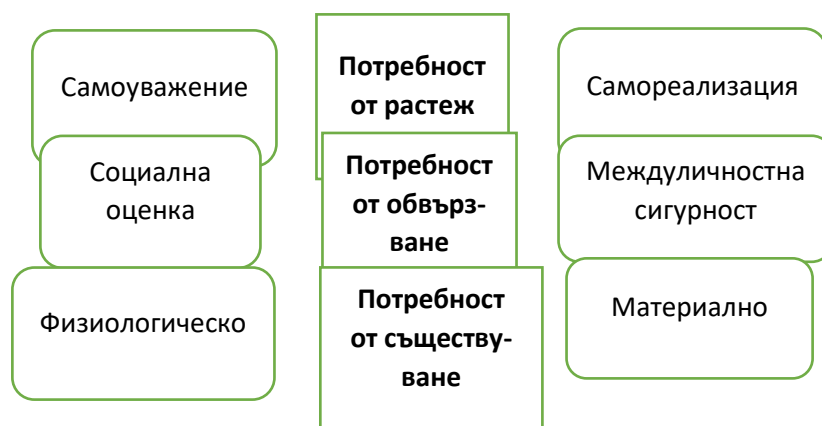
прояви едно или друго поведение“. Трети обединяват двете горни виждания и определят мотивацията като „желание да се достигнат високи равнища на усилия по отношение на организационните цели, които са обусловени от възможностите на усилията да удовлетворят някои индивидуални нужди.“ [1; стр.61]. Всички теории, свързани с мотивацията (напр.на Е. Маслоу), показват някакво сходство в своите концепции и разбирания, но за да може да се обясни ролята на комуникацията като предиктор за стимулиране мотивацията на пациента за съдействие в процеса на лечение най-подходяща в случая е Теорията на Клейтън Алдърфър.

През 1969г. Клейтън Алдърфър публикува статията “An Empirical Test of a New Theory of

Human Need” [6]. В нея Алдърфър предлага и обосновава теория, според която човешката мотивация се изгражда на база на тристепенна йерархия от потребности.

Алдърфър групира основните потребности на човека в три нива:

- Потребността от съществуване е сходна на физиологическите потребности и потребностите от сигурност на Маслоу. Това са неща, които са необходими за живота на човек - храна, вода, подслон, облекло, секс, отдиш, както и неща, които осигуряват физическата и психическата му защита, дават му увереност чрез социалните механизми (надеждна работа, пенсионна система, работни условия и др).



- Потребността от обвързване е да си с някого или да бъдеш обвързан с нещо. Тази потребност е подобна на потребността от обвързване на Маслоу, но към нея също така е включена и част от следващата потребност в йерархията на Маслоу – потребността от уважение, в частта на т.нар. “външно уважение” – признание, статус и власт.

- Потребността от растеж е потребност от доказване и показване на какво си способен или стремежа да развиеш потенциала си. Тази потребност е сходна на потребността от самореализация на Маслоу в комбинация с т.нар. “вътрешно уважение” – постиженията.

Обратно на теорията на Маслоу, теорията на Алдърфър твърди, че трите основни потребности биха могли да се задоволяват едновременно [6]. Това веднага ни насочва и показва, че не е необходима строга последователност на задоволяване на потребностите. Затова от една страна за мотивиране ефективността на работа на медицинските специалисти, тяхната

всеотдайност и същевременно като превенция на бърнаут ръководителите на лечебните заведения биха могли да задоволяват едновременно техните три основни групи потребности. От друга страна способността на медицинските специалисти да общуват с пациентите и близките им, както и с преките им началници позволява да се избегнат евентуални недоразумения, да се уточни какво се очаква от пациента като поведение по време на лечението и какво се очаква от специалиста, мотивирайки всеки да спазва своите задължения, като неизменна част от цялостния лечебен процес.

Според Алдърфър четирите компонента на мотивацията са: удовлетвореност, прогрес, фрустрация и регрес. Под удовлетвореност трябва да се разбира състоянието на постигане на потребността. Прогресът пък е преход към друга потребност в резултат на това, че вече е удовлетворена предишна потребност, към която се е стремил човекът. Фрустрацията винаги е свързана с преодоляване на бариери по

пътя на постигане на потребността, а регресът е състояние, към което човек преминава, когато не се справи с бариерите, не постигне определена потребност, откаже се от нея и започне да се стреми към друга потребност.

Двата процеса, които текат съгласно теорията на Алдърфър са “удовлетворение-прогрес” и “фрустрация-регрес”. Схемата на Алдърфър за мотивацията е основана на динамични връзки между трите потребности – съществуване, обвързване и растеж.

Отделните автори имат разнородни виждания по този въпрос, но обобщено може да се приеме едно опростено, но изразително определение, според което мотивацията е онова в нас, което ни кара да се държим така, а не другояче [5; стр.133]. Тя е психичен процес, вътрешна подбуда, това, което кара хората да действат по определен начин.

Практиката показва, че ако клиницистите отделят достатъчно време и усилия за процеса на общуване с пациентите, това води до намаляване на оплакванията, недоволството от предлаганите медицински услуги и избягването на евентуални съдебни спорове.

За успеха на една комуникация е важно взаимното разбиране, развитото умение за общуване и емпатията. Понякога комуникацията е неефективна, защото очакваме всеки човек да ни разбира и, когато това не става, ние се изнервяме. Започваме да го обвиняваме, ядосваме се, ставаме агресивни (или се отдръпваме, или направо избягваме, игнорираме). Това е двустранен процес. Когато преобладават емоциите и чувствата ние не успяваме да предадем идеята, съобщението, което искаме. Разстройваме се още повече и може да се разочароваме, че човека отсреща не ни разбира и това да се отрази на поведението ни и отношението към него. Следователно, комуникационните умения на лекарите и медицинските сестри имат съществено значение за подобряване на качеството на медицинското обслужване. В днешно

време комуникацията изисква от лекарите много повече. Те трябва да предоставят цялата информация, нужна на пациентите за вземане на решение, относно лечението. Това включва обяснение на диагнози, прогнози и лечебни режими на прост език, потвърждаване или коригиране на информация, която пациентите са получили на друго място (напр.от друг здравен специалист,блоговете, списанията или интернет), уверението, че пациентът разбира ле-

чебните опции (включително и опцията за не-лечение) разходите, предимствата и недостатъците на всеки метод, изискването да се отговори на всички въпроси, които пациентите могат да имат,за да се разбере до какво решение е стигнал пациентът и, ако е възможно да се изтъкнат основанията за взимане на това решение.

Удовлетвореността на човека със заболяване от общуването с лекаря, от лечебните процедури , от болничния персонал и др. има огромно значение за процеса на лечение. Ако липсва удовлетвореност човекът се замисля за смяна на лекаря или болничното заведение.

Удовлетвореността от дадено лечение е докладваният от пациентите изход от него. Това е част от оценката им за терапията. Този показател е широко използван в проучвания за изследване на перцепцията на пациента за ефективност от лечение. Резултатите от тях показват, че удовлетвореността влияе върху свързаните със здравето решения на пациента и неговото поведение, следователно и върху крайния успех. Удовлетвореността от лечението е предиктор за правилна употреба, придържане към терапията и добър комплайънс [2].

Според С. Павлова, М. Николова et all. (2017 г.) пациентите най-често се оплакват от липса на професионална информация за болестта си (около 60%), от качеството на прилаганото лечение (около 10%) или от недостатъчна грижа (около 20%) [3].

Установено е, че онези пациенти, които са добре информирани за болестта си, прогнозите за възможните посоки на развитие и изход от нея, за начините на лечение и др., изпитват по-малко страх и са по-склонни да сътрудничат на лекаря. Това от своя страна води до по-голяма удовлетвореност, както от лекаря, така и от лечението. Нещо повече, информираността е фактор, който съдейства за по-лесното и по-бързото адаптиране и приемане на болестта и свързаните с нея ограничения в личния , социалния живот и дейност. Информираността се постига чрез методите за комуникация.

При анализ на взаимоотношенията между медицинския персонал и пациентите все още се открояват авторитарната взаимовръзка и деперсонализацията на пациента. Моделът на авторитарност, налага решенията за лечението да се вземат без отчитане на индивидуалните особености на пациента. Говори се за случай стая № ...легло№...Промяната на този модел

се постига от една страна с промяна на нагласите на пациентите. За целта е необходимо пациента да се мотивира да участва, съдейства и контролира процеса на собственото си лечение. Чрез здравно-просветни беседи, общуване с лекуващия го екип да бъде убеден че, активността и начина на живот влияят пряко върху процеса на оздравяване. От друга страна е необходима промяна в нагласите, подходите и моделите на общуване на медицинските специалисти с пациентите. Това може да се осъществи чрез формиране на комуникативни умения, насочени към партньорство. Високата удовлетвореност на пациентите от здравни грижи е показател за високото ниво на квалификация на здравните специалисти. Качеството на медицинското обслужване и професионализмът на персонала са основният мотив на предпочитанията на пациентите.

Съществуват три вида комуникативни умения: съдържателни, процесуални и перцептивни.

Съдържателни умения – това например е информацията, която лекарите дават на пациентите, обяснение и способност да се направи диференциална диагноза, да може да отговори и задава въпроси и не на последно място базата от медицински познания, която имат, за да могат да окажат своевременна помощ.

Процесуални умения са начинът, по който лекарите общуват с пациентите: как задават въпроси, могат ли да слушат, за да чуят какво иска да им каже пациента, как обясняват и планират с пациента тяхното лечение, как структурират взаимодействието си с него, как онагледяват тази структура за пациента - чрез указателни табели или насочване.

Перцептивни умения (умения за възприемане), свързани са с мислите и чувствата. Изразяват се под формата на осъзнаване на собствените процеси на вземане на решения. Пациентът осъзнава собствените нагласи и емоции по време на снемане на анамнеза или разговор с лекуващия лекар. Медицинският персонал пък осъзнава отношението към пациента - предубеждения и предразсъдъци, шумът или дискомфортът, които ги разсейва от вниманието към пациента.

Израз на дефицит в комуникативните умения са:

- Дезинтересованост от страна на медицинския персонал, изразяваща се в пасивно поведение;

- Липса на непринуденост в поведението, която се проявява под формата на стереотипно (незачитащо индивидуалността на болния) поведение или неуместно поведение, безизразност и др.;

- Неумение за активно слушане, изразяващо се в разсеяност и отегченост, безразличие, шаблонни отговори, прибързани съвети и оценки и др.;

- Прекалена емоционална дистанцираност - проявява се в подценяване и негативност, недооценяване на ситуацията, когато се изисква грижа; липса на желание за диалог, прибързаност, прекъсване на изказването на пациента; ползване на неподходящ език (например неразбираема медицинска терминология), който не е съобразен със социокултурното ниво на пациента, неговата възраст и религия. Това води до грешно тълкуване на казаното от лекаря, липса на съдействие от страна на пациента, поради не разбиране на казаното, а понякога и до недоразумения и конфликти.;

- Неподходящо поведение и нетактични изказвания от страна на медицинския персонал, пренебрегващи потребността на болните от коректно поднесени сведения.

Заклучение

Наблюдението върху нашия собствен комуникационен стил и стила на другите може да ни помогне да разбираме по-добре хората около нас и да сме по-ефективни в общуването си. Дефицитът в комуникативните умения може да доведе до недоверие, отказ или липса на мотивация за съдействие в процеса на лечение от страна на пациентите, както и до недоразумения и конфликти.

Всеки комуникат е информация, вербална и/или невербална, това, което страните обменят съзнателно с намерение за общуване. Информацията като свойство на материята се излъчва много често независимо, а дори и против волята на единия или и на всички общуващи субекти. Или всяка невербална комуникация е и невербална информация, но не всяка невербална информация е и невербална комуникация [4; стр.24].

Трябва да се има предвид, че съдържателните и процесуалните умения са междуличностни и по-обективни по природа, а уменията за възприемане са лични и субективни. Трите вида комуникативни умения са неразривно свързани по между си и всяко влияе върху другите. Сега се дава приоритет на процесуалните

комуникативни умения . В никакъв случай обаче не трябва да се игнорират перцептивните и съдържателните умения за общуване.

Овладяването и прилагането на средствата за комуникация в лечебната практика като предиктор на мотивация на пациентите за участие в лечебния процес могат да доведат до благоприятно въздействие върху поведението им и да подпомогнат терапевтичния процес.

Литература

1. Владимирова, К., Спасов, К., Стефанов, Н., Управление на човешките ресурси – Организационно развитие, София, 1998

2. Новакова Силвия; Удовлетвореността на пациентите от инхалаторните устройства – ключ към успешното лечение на бронхиална астма. Сп. In spiro , Бр. 3 (41) , 2017

3. Павлова С. , Николова М., Георгиева А., Вълков В. Фактори, влияещи върху удовлетвореността на пациента в периода на хоспитализацията.

ИК „Стено“ – Варна, Здравна икономика и мениджмънт, година 17, 2017 г., брой 2 (64)

4. Руменчев Величко; Невербалната комуникация в публичната реч и деловото общуване. УИ“Св. Кл. Охридски“, С., 2006

5. Захариев, Еленко, Фирмен мениджмънт, Абгар, Велико Търново, 1999

6. Alderfer, C. P. 1969, An empirical test of a new theory of human needs. Organizational Behavior and Human Performance, 4, 142-175.

7. Brooks WD, RW Heath, Speech communications, W.C. Brown Publishers, 1985

Адрес за кореспонденция:

Гл.ас. Анета Мончева Рашева, д.п.
Доц. Лилия Перусанова-Павлова, д.м
СУ“ Св. Кл. Охридски“, МФ, София
СУ“ Св. Кл. Охридски“, МФ, София
e- mail: anirasheva@abv.bg



**ТЕОРИИ ЗА КОГНИТИВНАТА КОНСИСТЕНТНОСТ НА НАГЛАСИТЕ
(ФРИЦ ХАЙДЪР, ЛЕОН ФЕСТИНГЪ) И ТЕОРИЯ ЗА АЗ-ПЕРЦЕПЦИЯТА
(ДАРИЛ БЕМ). МЕХАНИЗМИ ЗА ПРОМЯНА НА НАГЛАСИТЕ**

София Стефанова

**THEORIES ON THE COGNITIVE CONSISTENCY OF ATTITUDES
(FRITZ HEIDER, LEON FESTINGER) AND THEORY OF SELF-PERCEPTION
(DARYL BEM). MECHANISMS FOR CHANGING ATTITUDES**

Sonya Stefanova

ABSTRACT: A special place in Western cognitive social psychology is occupied by theories of cognitive correspondence, developed in 50 years for the twentieth century. The main idea of theories of cognitive correspondence is that the cognitive structure of a person cannot be unbalanced, disharmonious. Man initially seeks to have a harmonious, consistent, balanced view of the outside world. If it does, then immediately there is a tendency to restore the internal correspondence of the cognitive system. The need to establish compliance, balance the cognitive structure of a person is the main motivating factor in individual behavior. Of all theories of cognitive correspondence, the most famous were: the theory of structural balance and attribution F. Heider; the theory of communicative acts T. Newcom; the theory of cognitive dissonance by L. Festinger; the theory of congruence C. Osgood and P. Tannenbaum; the theory of self-perception Daryl Bem. This report examines the theories of Festinger, Heider, and Bem, as well as mechanisms for changing attitudes.

Key words: social psychology, attitudes, behavior, cognitive balance, cognitive dissonance, self-perception

Концепцията за същността на нагласите заема централно място в социалната психология. Тя представлява съществен теоретичен въпрос и продължава да бъде обект на изследвания.

В настоящия доклад понятията „нагласа“ и „атитюд“ се разглеждат като синоними. Под „нагласа“ се имат предвид убежденията и чувствата, които има даден човек по отношение на определен социален обект, събитие или друг човек, както и готовността му да действа по определен начин спрямо този обект.

Теориите за когнитивната консистентност разглеждат човешките същества като активно преработващи информацията, опитващи се да осмислят онова, което мислят, чувстват и правят, активно да конструират и да интерпретират света, за да преодолеят възникналите понякога несъответствия между нагласите (Проданов, 2014).

В началото на миналия век, когато нагласите на хората се превръщат в значим обект на изследване, в статията си „Концепцията за атитюдите в социалната психология“ Анселм

Щраус (1945) прави изчерпателен преглед на научните определения по това време, като обхваща повечето школи в социалната психология и започва прегледа си с няколко различаващи се определения. А. Щраус цитира Рийд Бейн, който определя нагласите на индивида като „относително стабилно видимо поведение, което има ефект върху неговия статус“. От друга страна, Уилям Томас и Флориан Знаниецки определят нагласите като „процес на индивидуална осъзнатост, която определя реални или възможни дейности в социалния свят“. Виждаме, че в тези години нагласите са могли да се определят както като видимо поведение, така и като лична осъзнатост, дори и като неврологично обусловени дейности според други автори, цитирани пак там. Така могат да се обобщат най-общо два типа определения за нагласите.

Първите (ценностно-функционални) дефиниции ги определят като оценки за или против обекта на нагласата. Те, от своя страна, се делят на такива, които дефинират нагласите като (позитивно или негативно) предразположение към действие, като мотивира-

ща за индивида сила, и такива, които разбират нагласите основно като вероятност за определен тип реакция при определени ситуации (Розенберг, 1956; Калдър и Рос, 1972; Фишбейн, 1963; Андерсън, 1971; Калдър и Луц, 1972).

Вторите (структурно-функционални) дефиниции разглежда нагласите като трикомпонентни когнитивно-афективно-волеви комплексни предразположения на индивида да реагира спрямо определена идея, личност или ситуация, които повлияват поведенческите му избори и отговорите му на различен вид стимули (Сталберг и Фрей, 1996; Аврамидис, Бейлис, Бърдън, 2000; Триандис, Адамопулос и Бринберг, 1984; Спинсър, 1992).

Според някои автори (Иглей и Чайкен (1993); Триандис, Адамопулос и Бринберг (1984) нагласите са комплексни и многофасетъчни и когато ги измерваме, ние винаги се фокусираме само върху част от тяхната многопосочност.

С времето много автори се включват в дискусията за същността на нагласите, като в съвременната теория и практика съществува съгласие за това, че нагласите са трикомпонентни. Тези три компонента заслужават внимание, понеже точно те са и „пътищата“, или „вратите“, през които традиционно се въздейства върху тях.

Когнитивният компонент отразява нашите ментални (когнитивни) схеми за обекта на нагласата. Пример за такъв тип връзка, в която свързваме една характеристика с друга, е разпространената когнитивната нагласа към швейцарците като към богати и щастливи хора. Хари Триандис, Джон Адамопулос и Дейвид Бринберг наричат вярванията, че определена група хора притежава общи черти и атрибути, стереотипи, като допълват, че когато стереотипите са валидизирани от научни изследвания, те са социотипи. Хората обаче рядко формират своите вярвания и стереотипи на основата на научни изследвания, методи и анализи. По-скоро това се случва емпирично, чрез ежедневния опит, при разговори със значими близки, под влияние на масовите медии и социалната среда. В това теоретично поле е и теорията за имплицитните личностови теории (implicit personality theories) на Дейвид Шнайдер (1973). Заедно с теорията на Л. Фестингер за когнитивния дисонанс (1957) се поставя фундаментът, на който в по-ново време възникват и са изключително популярни теориите за имплицитната предубеденост,

т.нар. неявни пристрастия (Greenwald and Krieger, 2006 and Kahneman, 2011).

Афективният компонент на нагласите характеризира типа устойчиво или повтарящо се емоционално-чувствено реагиране, съпътстващо провокираната от познати стимули когнитивна преработка и оценка на обекта на нагласите. Голяма част от мислите ни носят позитивен или негативен афективен компонент, който варира по сила и се придобива през целия ни живот. Всъщност хората не могат да мислят, без да чувстват, понеже са „оценяващи животни“ по думите на Триандис, Адамопулос и Бринберг (1984). Към всяка мисъл ние прикрепяме емоция, оценка – ние винаги преценяваме какво се случва около нас. Тази връзка е ярко демонстрирана от Чарлз Осгуд, Уилям Мей и Мъри Мирън (1975) в труда им „Межкултурни универсали за афективно значение“ (Cross-Cultural Universals of Affective Meaning), с който представят универсална семантична рамка на направленията в афективните човешки нагласи, а именно „оценка – сила – активност“. Изследователите установяват, че обичайно, когато разсъждаваме за някой обект, най-важната му характеристика е дали е добър, или лош. Два други снопа от афективни оценки се оказват също водещи – дали предметът е potentен (голям, силен или тежък) и активен (активен, бърз, жив).

Поведенческият компонент на нагласите разкрива предразположението на човека да се държи по определен начин спрямо обекта. Х. Триандис, Д. Адамопулос и Д. Бринберг (1984) подчертават универсалността на социалното поведение. Те го свързват с ранните дни на човешките съобщества, когато е било ключово да оценим бързо обекта, за да реагираме адекватно. Според тези и други автори нашата оценка и мисли спрямо обекта на нагласата предизвикват най-общо три типа социално поведение според неговата насоченост – напред, надалеч или срещу. Така например напред е движението, в което приближаваме обекта, когато сме го преценили като добър или незастрашителен. Когато обектът е посилен от нас или по-голям и го оценим като недружелюбен или застрашителен, бихме се отдалечили или бихме се втурнали срещу него. Редица автори (Адамопулос, 1982; Триандис, 1977) в края на седемдесетте години на миналия век изследват тези връзки и стигат до извода, че има няколко типа направления на социалното поведение, които се проявяват

във всички проучвания и анализи по това време. Така към скалата на Чарлз Осгуд и др. „оценка-сила-активност“ те прикрепят съответстващи противоположни двойки поведения. На оценка – асоциация (приближаване) или дисоциация (отдалечаване или настъпване); на сила – суперординиране, господстване (даване на съвети, критикуване) срещу субординиране, подчинение (искане на помощ, приемане на заповеди); на активност – явно (например да удари) спрямо прикрито (например да мрази тихо). Също така хората имаме и системи на поведение спрямо другите хора, които могат да са формални или интимни в зависимост от ситуацията, в която се намираме, и хората, с които сме. За да обобщим, социалното поведение на хората може да бъде разположено в широките континууми на явно или прикрито, формално или интимно, господстващо или подчиняващо се, свързано с харесване или нехаресване. Разбира се, всички тези поведенчески отговори не зависят само от оценъчните (когнитивно-афективни) характеристики на нагласите, а следва да се вземат предвид и много различни други фактори – като история на връзката между индивидите, тип социална ситуация и т.н. (Бонева, 2018).

Според Галина Андреева нагласите изпълняват следните функции:

- Приспособителна (утилитарна или адаптивна) – насочват индивида към онези обекти, които са съществени за постигането на неговите цели. Същевременно го ориентират към предпазване от нежелани обекти, такива, които биха нанесли вреда. Нагласата, в чиято структура има силно позитивно отношение към определен вид дейност, довежда до преживяване на удовлетвореност още от началото на упражняването ѝ, което улеснява адаптацията на индивида към организацията.

- Функция на знание – дават прости формули за поведение по отношение на конкретен обект.

- Функция на изявяване (на саморегулация) – помагат на индивида да се изяви като личност, да се освободи от вътрешно напрежение. Мотивиращо за индивида е състоянието на умерена неудовлетвореност от работата. Това го кара да усъвършенства себе си и да търси възможности за реализация на по-високо ниво, да се самоактуализира.

- Функция на защита – съдействат за разрешаване вътрешните конфликти на индивида. От една страна, човек може да структу-

рира неясната информация или от друга – да пренесе отрицателните си нагласи към друг. Човек е по-склонен да приписва неуспехите си на външни причини, а успехите – на собствените възможности и усилия. По такъв начин се запазва интегритета на личността и високата самооценка (Андреева, 1983).

Теория на Фриц Хайдер

Теорията за когнитивния (структурен) баланс е една от теориите за когнитивното съответствие. Това е мотивационна теория за промяната в нагласите, предложена от Фриц Хайдер, която разкрива наличието на постоянен мотив, който движи напред към психологически баланс. Според Хайдер балансът е стабилно когнитивно състояние, което е комфортно за възприемащия. Дисбалансът е нестабилен и мотивира хората да променят природата на едно от взаимоотношенията, за да постигнат балансирано състояние.

Тази теория разглежда когнитивната балансираност у човека при възприемането на друг човек и построяването на отношението си към този човек и към общите за тях обекти. Тя често се изобразява схематично и отстоява твърдението, че човек винаги или се намира в баланс със заобикалящия го свят, или се стреми към него с всички сили. Това е и една от най-ранните консистентни теории и е силно повлияна от принципите на гешталтизма. Според Ф. Хайдер, когато вярванията са небалансирани, се появява вътрешен натиск за промяна на нагласите, за да се понижи стресът от липсата на баланс. Той определя две основни качества на вярванията, които оказват влияние на вътрешния баланс на индивида. Това са афектът и единението. Примери за афект са харесване, възхита, одобрение, а за единение – сходство, близост, членство, принадлежност. Когато афектът или единението във вярванията на индивида за хора или събития са еднакво позитивни или негативни, има баланс; когато те са различни, се появява дисбаланс.

Като най-проста социална ситуация Ф. Хайдер разглежда една система от три елемента (триада): субект – друг човек – обект, заедно с отношенията между тях. Тези три елемента (Р, О и Х) могат да бъдат в различни комбинации в зависимост от отношенията между всяка двойка елементи. Най-просто казано, всяко отношение може да бъде или положително (+) или отрицателно (-). Обектът в този случай се разглежда широко – като

предмет, процес, група хора, идея и т.н. Отношенията в триадата са положителни или отрицателни, като по този начин чисто логически се извеждат четири възможни негативни и четири възможни позитивни конфигурации. Негативните Хайдер определя като небалансирани и поради това – нестабилни, което кара индивида да променя своите нагласи спрямо обекта или другия човек.

Основното положение в теорията е, че ако се вземат знаците на трите отношения и се умножат, тогава съществува балансирано състояние, ако резултатът е положителен и, съответно, небалансирано – ако резултатът е отрицателен. Тъй като балансът е стабилно когнитивно и афективно състояние, то се свързва с психическия комфорт, докато дисбалансът е нестабилно и некомфортно състояние, което мотивира хората да променят природата на някои от отношенията, за да постигнат баланс (Проданов, 2014).

Теорията за когнитивния баланс и до днес се използва широко – например в рекламите, в които известни с позитивен имидж знаменитости споделят своето одобрение и привързаност към даден продукт.

Ограничение на тази теория е, че тя не отчита силата на нагласите между хората и обектите в триадата. Освен това тя не позволява да се направи разграничение между степента на афекта във взаимоотношението, нито пък отчита значението на определени елементи за възприемащия. Категоризирайки връзките като позитивни или негативни, теорията презюмира, че напрежението, предизвикано от дисбаланс, е обективно с еднаква сила и ефект върху индивидите в триадата. Всъщност, понеже има ценности и нагласи, на които държим повече, както и убеждения, които са ни по-скъпи, изглежда логично отношения, които включват такива силни и важни нагласи и вярвания, да предизвикват повече напрежение и стрес (Eagly and Chaiken, 1993). През 1956 г. Д. Картрайт и Ф. Харари публикуват статия, която разглежда друго ограничение на теорията за баланса. Те генерализират теорията така, че тя да може да обхваща групи и структури с всякакъв размер, а не само взаимоотношения между три единици, както е в оригиналния труд на Ф. Хайдер (Cartwright and Harary, 1956).

Теория на когнитивния дисонанс на Леон Фестингер

Хората са склонни да търсят последователност в своите вярвания и възприятия. Сблъсъкът в съзнанието на даден човек между неговите знания, убеждения, нагласи и новата информация, която се появява и им противоречи, се определя като когнитивен дисонанс. Този термин се използва, за да опише чувствата на дискомфорт, които произтичат от задържането на две противоречиви вярвания. Когато има несъответствие между вярванията и поведението, нещо трябва да се промени, за да се премахне или намали дисонансът.

Какво представлява това състояние? Дефиницията в речниците определя това състояние като „тревожността, която произтича от едновременно поддържане на противоречиви или по друг начин несъвместими нагласи, убеждения или други подобни, както когато човек харесва някого, но силно не одобрява някои от неговите навици.“

Американският социален психолог Леон Фестингер разработва теория за когнитивния дисонанс, която показва, че хората имат вътрешна нужда да гарантират, че вярванията и поведението им са последователни. Несъгласуваните или противоречиви вярвания водят до дисхармония, която хората се стремят да избегнат. В книгата си „Теория на когнитивния дисонанс“ Фестингер обяснява: „Когнитивният дисонанс може да се разглежда като предшествашо състояние, което води до дейност, насочена към намаляване на дисонанса, точно както гладът води до дейност, насочена към намаляване на глада.“

Теорията на Фестингер е една от най-влиятелните в областта на социалната психология и генерира редица по-късни научни разработки и изследвания, които ни позволяват да разширим познанията си относно детерминантите на нагласите и вярванията, интернализацията на ценностите, емоционалните състояния, противоречията между индивидите, подбора и преработката на информация и редица други психични процеси.

Една от базисните характеристики на теорията се съдържа в предпоставката, че поведението въздейства върху формирането на последващите вярвания и атитюди.

Според Фестингер, когнитивните елементи съответстват на реалността, представлявайки нейно огледално отражение или карта. Не всякога обаче когнитивните елементи кореспондират с реалността. Авторът тълкува понятието когниция (когнитивен елемент) доста

широко – всяко знание, мнение или вярване, касаещо заобикалящия свят, Аз-а или собственото поведение. Теорията на когнитивния дисонанс ни помага да разберем обстоятелствата, при които отсъства връзката между реалността и наличните когнитивни.

Теорията постулира, че две когнитивни могат да са релевантни или ирелевантни една на друга. Когато индивидът изобщо не възприема двойката когнитивни като свързани една с друга, е налице ирелевантно отношение. Ако са релевантни помежду си, те са също така дисонансни или консонансни. Консонансни са, ако от едната следва другата, а са дисонансни в случай, че от едната произтича противоположната на другата. Съществуването на когнитивен дисонанс причинява психичен дискомфорт, който мотивира личността да го редуцира и води до избягване на информация или поведение, което го усилва. Може да се направи известна аналогия с процесите, участващи във възбуждането и задоволяването на базисни физиологични потребности, като глада и жаждата.

Редно е да уточним, че тук под потребност се разбира съществуващата обективна необходимост от конкретна среда за съществуване и развитие, характеризираща равнището на живот. Потребностите зависят от личностните особености, групите и културата. Специфично е създаването на стремеж за задоволяване на потребностите, които именно определят мотивите и обуславят процесите на мотивация (Караджова, 2012).

Премахването на психичното напрежение, породено от дисонанса не е толкова просто, колкото утоляването на глада или жаждата. В случая мотивът е неприятно усещане от когнитивен характер. Дисонансът е състояние на нарушена хомеостаза. Ето защо хората предпочитат когнитивните елементи, които поддържат, да са в консонанс – независимо дали това произтича от биологичните детерминанти на човешкия организъм или е следствие от ученето в процеса на социализация.

Теорията на когнитивния дисонанс е базирана на три фундаментални предположения.

1. Хората са сензитивни към инконсистентността между действия и вярвания.

Съгласно теорията всички разпознават на някакво ниво, когато действат по начин, който е инконсистентен с мненията, атигюдите или вярванията им. Всъщност съществува своеобразна вътрешна аларма, която се включва при наличието на подобна инконсис-

тентност, независимо дали това се харесва или не. Например, ако хората са убедени, че е лошо да се лъже, още щом осъзнаят, че лъжат на теста по психология, те ще регистрират и ще бъдат засегнати от тази инконсистентност.

2. Разпознаването

на инконсистентността ще причини дисонанс и ще мотивира индивида да редуцира дисонанса.

След като се регистрира нарушаването на един от принципите, според теорията, хората няма просто да си кажат: „Е, добре, какво от това“. Те ще почувстват един вид ментално страдание и напрежение. Съгласно теорията на дисонанса ще се видоизмени или ще се варира със стойността и важността на даденото вярване, принцип или нагласа, както и със степента на инконсистентност между поведението и конкретното вярване. Във всеки случай, колкото по-силен е дисонансът, толкова по-силна ще е мотивацията да се редуцира. Фестингер отбелязва несъмненото съществуване на индивидуални различия в това, как и до каква степен хората реагират на дисонанса, и предлага количествен континуум „толерантност към дисонанса“. Няколко изследователи показват, че съществуващи личностни черти могат да послужат като модератори на реакциите към дисонанс.

3. Дисонансът може да бъде редуциран по един от следните начини:

а) Промяна на вярванията.

Може би най-лесният път да се редуцира дисонанса между действие и вярване е просто да се промени вярването. Взема се решение, че да се лъже (в тази ситуация) е допустимо. Подобен вариант ще неутрализира всеки тип дисонанс. Ако вярването е фундаментално за индивида, този начин на справяне би бил неефективен и засилващ психичния дискомфорт. Освен това базисните вярвания и атигюди са изключително стабилни и индивидите не могат да ги променят и пренебрегват лесно, особено, докато разчитат на тях да поддържат визията за реалността в релативно предсказуеми граници и организират мисленето и перцепцията им. Трябва да се отвори една скоба и да се поясни, че базовите вярвания са многокомпонентни структури (включващи емоционални, мисловни, поведенчески и соматични елементи), изграждат се на ранните етапи от съзряването на Аза, детерминирани са от емоционално съдържание, без да са облечени в мисловен конструкт. Индивидът ги познава преди появата на интелекта, пора-

ди което те текат като аксиома и не подлежат на оспорване.

б) Промяна на действията.

Втората възможност за редуциране на дисонанса е свързана с това, никога да не се повтаря подобно действие в бъдеще. Известно е, че вината и тревожността са силно мотивиращи фактори за промяна на поведение. Възможно е под формата на самоинструкция индивидът да си вмени, че никога няма да лъже на теста по психология и това да помогне за редуциране на дисонанса. Аверсивното регулиране (през чувство за вина и тревожност) често е най-краткият път за научаване, особено ако се тренира да не ги изпитва. Плюс това, в някои случаи може да се извлече полза, поне привидна, от действия, които са инконсистентни на вярванията. Основното при този начин на редуциране на дисонанса е да се игнорират тези емоции, без да се променят вярванията, което насочва към третия и вероятно най-разпространен начин за редуциране на дисонанса.

в) Промяна в percepцията за действието.

По-комплицираният начин за редуциране е да се промени начинът, по който се възприема и съхранява информацията относно действията. Казано по друг начин, ще се рационализира представата за действието – една своеобразна интелектуална спекулация. Например, може да се реши, че тестът, на който са излъгали, е за много по-глупави хора и просто никога няма да бъде полезен. Или да се каже: „Всички лъжат, защо не и аз?“ След прецизиране ще се мисли за действието в различен контекст, който е консистентен на действието. Ако се разсъждава за момент върху тази серия от ментални гимнастики, сигурно ще се разбере, защо теорията на когнитивния дисонанс е толкова популярна и съществена. Може също да се забележи един вид следвременна (post-hoc) реконцептуализация на поведението, която лесно се открива в поведението на другите, но почти никога в собственото.

Теорията на когнитивния дисонанс не представя хората като рационални същества, а по-скоро като склонни към рационализиране. Основните предположения на теорията сочат, че човек се стреми не толкова да е прав, колкото да убеди себе си в това.

Важно е да се отбележи, че устойчивостта на промяна на когницията се базира на съответствието ѝ с реалността и степента на консонансност с останалите когниции поддържа-

ни от индивидите. От своя страна устойчивостта на когнитивно-поведенческите елементи зависи от силата на болката или загубата, която трябва да бъде преодоляна и полученото удоволствие, съпътстващо поведенческия акт.

Големината на дисонанса между един когнитивен елемент и останалите когниции, които личността съхранява, зависи от броя и важността на консонансните и дисонансните когниции спрямо определения елемент. Формално става въпрос за това, че силата на дисонанса е равна на броя на дисонансните когниции, разделен на броя консонансните плюс броя на дисонансните когниции, актуален в дадения момент. Това може да се нарече коефициент на дисонанса или дисонансна пропорция. Запазвайки броя и важността на консонансните когниции, докато увеличаваме броя или важността на дисонансните, то големината на дисонанса нараства. Обратно, ако дисонансните когниции са константни, а броя или значимостта на консонансните нараства, тогава силата на дисонанса намалява. Във връзка с посочените взаимоотношения Фестингер заявява, че големината на дисонанса и консонанса нараства, докато значимостта или величината на елементите нараства (Aronson, 1997).

Съществен принос, както в експерименталното верифициране на теорията, така и в обогатяването ѝ с теоретични концепции има полският професор по психология от Мичиганския университет Робърт Зайонц. Той формулира девет постулата, които отразяват същността и стратегиите за редуциране на когнитивния дисонанс.

1. Когнитивният дисонанс е негативно състояние.

2. В случаите на когнитивен дисонанс индивидът се опитва да го редуцира, като елиминира или избягва събития, които го усилват.

3. При наличието на консистентност субектът се стреми да избягва събития, които пораждат дисонанса.

4. Остротата и интензивността на когнитивния дисонанс зависи от значимостта на съответстващите знания и от относителния дял на знанията, намиращи се в дисонанс.

5. Силата на тенденциите в точки 2 и 3 е функция на остротата на дисонанса.

6. Когнитивният дисонанс може да се редуцира или елиминира чрез: придобиване на нови знания и промяна в съществуващите.

7. Добавянето на нови знания редуцира дисонанса при условие, че те усилват една от страните и/или изменят значимостта на когнитивните елементи, намиращи се в дисонанс.

8. Измененията в съществуващите знания редуцират дисонанса, ако новото съдържание ги прави по-малко противоречащи на останалите и ако тяхната значимост спада.

9. Ако новите знания не могат да бъдат използвани, а съществуващите се променят с помощта на пасивни процеси, възниква поведение, когнитивните последици от което ще способстват за възстановяване на консистентността (Zajonc, 1968).

Съществуват и други експерименти, които подлагат теорията на когнитивния дисонанс на проверка, но може би най-плодотворен и творчески, според изследователите, е публикуваният през 1959 година от Леон Фестингер и Джеймс Карлсмит. Експериментът е много интересен от психологическа и историческа гледна точка, защото подлага на директно тестване една „неясна“ менталистична теория в научна среда, доминирана изцяло от бихевиоризма.

Всички участници в експеримента са помолени да изпълнят една задача, която, по мнението на всички, е отегчителна. На следващия етап те трябва да кажат на определено лице (подставено от експериментатора), че задачата е вълнуваща. На половината от участниците е платен по един долар, а на останалите – двацет долара (доста пари за петдесетте години). В хода на експеримента участниците са попитани как оценяват и дали харесват отегчителната задача. Това измерване по-късно служи за експериментален критерий (зависима променлива). Според теорията на подкрепления тези, на които са платени по двацет долара, ще харесват задачата повече, защото ще я асоциират с високото заплащане. Теорията на когнитивния дисонанс, от друга страна, предполага, че тези, на които е платен един долар, ще изпитат най-силен дисонанс, докато изпълняват отегчителната задача и след това излъжат само срещу един долар. Това ще създаде дисонанс между убеждението, че те не са глупави или лоши, и действието по изпълнението на отегчителната задача, плюс следващата я лъжа и платения долар.

Теорията на дисонанса предвижда, че тези в групата с единия долар ще са по-силно мотивирани да редуцират възникналия дисонанс чрез рационализация (реконцептуализация)

на действията си. Те ще формират вярване, че отегчителната задача (изразяваща се в превъртане на кибритени клечки с половин оборот, пренасянето им от едно място на друго с последващо връщане на старото и т.н.) всъщност е доста забавна (Проданов, 2014).

Данните от проведения експеримент потвърждават напълно хипотезата на Фестингер за наличието на релативни отношения между действията, които са инконсистентни на вярванията, силата на когнитивния дисонанс и мотивацията за редуцирането му.

Степента на преживяване на хората с дисонанс може да зависи от няколко различни фактора, включително колко силно оценяваме определено убеждение и степеня, в която нашите вярвания са несъвместими. Сред водещите фактори са:

1. Познания, които са по-лични (като вярвания за себе си), са склонни да доведат до по-голямо несъответствие.

2. Значението на познанията също играе роля. Нещата, включващи вярвания, които са високо ценени, обикновено водят до по-силен дисонанс.

3. Съотношението между дисонантните мисли и съгласуваните мисли също може да играе роля в това колко силни са чувствата на дисонанс.

4. Колкото по-голяма е силата на дисонанса, толкова по-голям е натискът да се облекчат чувствата на дискомфорт.

5. Когнитивният дисонанс често може да окаже силно влияние върху поведението и действията ни.

Когнитивен дисонанс може да възникне в много области на живота, но е особено очевиден в ситуации, в които поведението на индивида е в конфликт с вярвания, които са неразделна част от самоличността му. Фестингер използва два примера за обяснение на теорията: 1) Пушач, който продължава да пуши, въпреки че е наясно, че това вреди на здравето му. 2) Култ, според който ще дойде края на света, но ще се появи космически кораб и ще спаси последователите. Когато настъпва определеното време за края на света и светът не свършва, последователите изпитват когнитивен дисонанс. Вярванията, които са поддържали, са се оказали в противоречие с доказателствата.

Друг често използван пример са решенията за покупки, които правим редовно. Повечето хора искат да поддържат убеждението, че имат добър избор при закупуване на про-

дукти от различно естество. Когато даден продукт или услуга, които купуваме, се оказват с лошо качество, това противоречи на нашето предишно убеждение за способности-те ни за вземане на добри решения.

За преодоляване на състоянието на когнитивен дисонанс Фестингер предлага три начина:

1. Промяна на убеждения, отношение или поведение.

Например, пушачът може да избере да се откаже от пушенето. Членовете на култа, осъзнавайки, че са били подвеждани, могат да изберат да го напуснат. Това обаче често е трудно за хората, защото навиците и поведението, които са дълбоко вкоренени, могат да бъдат много трудни за промяна.

2. Усвояване на нова информация, която надделява над дисонантните вярвания.

Когато изпитваме когнитивен дисонанс, можем да се опитаме да намерим нова информация, която надделява над конфликтните доказателства. Например, пушачът може да избере да вярва, че доказателството, че тютюнопушенето причинява рак на белия дроб, не е убедително. Той или тя може също да мисли, че отказването от тютюнопушенето ще доведе до наддаване на тегло, което също би било вредно за здравето. Тогава човек може да рационализира, че запазването на тютюнопушенето има смисъл.

3. Намаляване значението на вярванията и нагласите.

Тук идеята е да се промени отношението към вярванията по някакъв начин и така да се намали тяхното значение. В примера на пушача или при други лоши навици, като прекомерен прием на алкохол или преяждане, човек може да избере да вярва, че би се радвал по-скоро на по-кратък, но по-приятен живот, отколкото да живее дълго без удоволствие.

Когнитивният дисонанс може да засегне много от решенията и действията, които предприемаме в ежедневието ни. Разбирането, как да преодоляваме когнитивния дисонанс, може да ни помогне да променим ефективно нашите убеждения и поведения, да се адаптираме към променящите се фактори. Запознаването с това, как противоречивите вярвания влияят на нашите решения, може да ни помогне да вземем по-добри такива в бъдеще.

Теорията на Фестингер продължава да генерира редица проучвания, експерименти,

ревидии и полемики. Една от причините да е толкова продуктивна е, че концептуално е формулирана с много общи и абстрактни понятия. Последствията от това са редица приложения в областта на психологията, включващи взаимодействието между когнициите (цялата когнитивна организация на личността), мотивацията и емоционалната сфера. Личността поддържа когнитивни елементи за поведението, перцепцията, атиюдите и вярванията. Те обхващат собствения Аз, взаимоотношенията и оценките за другите и света. Хипотезите на теорията обхващат случаите на логическа и психична инконсистентност, като известни трудности предизвиква експерименталното верифициране на данните, засягащи психичната инконсистентност при отделната личност. Това дава на бъдещите изследователи свобода за проява на креативност, както в разширяването и ясното дефиниране на теоретичния конструкт, така и при експерименталното верифициране на нови концепции и приложения, базирани на оригиналната работа на Леон Фестингер (Терзиева, 2019).

Теория на Дарил Бем за Аз-перцепцията

Потребността от съхранение на висока самооценка се явява като постоянен генератор за проявата на познавателна активност от личността. Тази активност обаче често протича в обстановка на неясни критерии за ориентация в собствените психични състояния. Човек в повечето случаи успешно компенсира недостига на информация за собствените психични състояния по косвени начини. На този момент обръща внимание психологът Дарил Бем, като предлага собствена концепция за тези процеси. Основният принцип в концепцията за самовъзприятията или Аз-перцепцията е, че личността формира своите нагласи, наблюдавайки собственото си поведение така, както хората наблюдават поведението на другите с цел да разберат техните базисни нагласи (Проданов, 2014).

Отстоявайки позициите на последователния бихейвиоризъм, Бем описва редица начини, по които хората разпознават своите вътрешни състояния. Когнитивните или емоционалните състояния трябва да се трансформират в ситуации на действие на факторите на околната среда, за да се превърнат в съдържание на самовъзприятието. Необходимо е да се прави разлика между „изкуствено поведение“, т.е. зависещо от факторите на околната среда и „естествено“ – независещо и непосред-

редствено показващо вътрешното състояние на индивида. В теорията си Бем изтъква връзката между индивидуалността и стиловете на поведение, описвайки два типа личност на базата на произволно поведение в социалните взаимодействия: „кумулятивен тип“, базиран на миналия опит, и „произволен тип“, фокусиран върху настоящия опит.

Основа за теорията на Бем е постулатът, че вътрешният свят на другите хора се познава по същия начин, както и собственият. Според тази теория хората научават за своите вътрешни състояния и нагласи не толкова чрез интроспекция, а по-скоро като наблюдават поведението си и обстоятелствата, при които то се реализира, и фиксират закономерността на един или друг аспект на поведението си. Според него дисонансните интерпретации са прекалено усложнени, за да се използват широко в обяснението на всекидневното поведение. За да се разбере природата на самооценъчните съждения, по скоро е необходим анализ на реалните функционални отношения в битието на индивида.

Бем развива понятието „самовъзприятие“ и го прилага към някои от изследванията върху теорията на дисонанса. Той предполага, че хората, чиито нагласи и поведение претърпяват промяна в тези ситуации, може да не изпитват дискомфорт и да нямат подтик да се оправдават. Възможно е те просто хладно, спокойно и безстрастно да наблюдават собственото си поведение и да правят извод от наблюденията си. Предположението на Бем е много разумно, защото хората изпитват силна склонност да правят този тип приписвания (атрибуции) както по отношение на другите, така и по отношение на себе си. Например: човек е в кафе-сладкарница и след като разглежда множеството изложени десерти, си избира шоколадово парфе. Ако някой го наблюдава, ще реши, че човекът обича шоколадово парфе. Бем предполага, че като наблюдаваме собственото си поведение, ние бихме направили същото заключение: „Сам/сама си избрах шоколадовото парфе, значи трябва да го обичам!“

Според теорията за Аз-перцепцията изследванията се насочват към това, как хората правят заключения за убежденията си от наблюдения на поведението си.

Бем счита, че реакциите ни не са толкова лесно достъпни и недвусмислени, колкото си мислим. По-скоро правим умозаключения за реакциите си от факторите на средата.

Едно от най-важните приложения на тази теория е в областта на мотивацията. Хората се опитват да разберат дали при изпълнение на определени задачи поведението им е под контрола на външни сили или собствени желания. Приписаните на външни фактори действия водят до външна атрибуция „Плащат ми, върша го.“ Изпълнението на същата задача с минимални награди води до вътрешен интерес „Върша го, защото ми е приятно.“ При анализиране на тези събития се стига до парадоксална ситуация – минимални награди водят до силен интерес и обратното. Това се нарича ефект на свръхоправданието (Surhone, Tennoe and Henssonow, 2010).

За Бем възможният механизъм за оценка на вътрешните състояния се основава на следните функционални дадености :

1. Човек узнава за своите текущи емоции, нагласи и други психични състояния като наблюдава своето поведение, а също и обстоятелствата (условията), в които това поведение се осъществява.

2. В степента, в която показателите за нашето вътрешно състояние са слаби, нееднозначни и трудно се интерпретират, в същата степен ние сме функционално зависими от външните признаци на нашето поведение, за да определим собственото си вътрешно състояние.

В осъществените експерименти за проверка на предположенията на Бем се е потвърдило наличието на тенденция индивидите да се доверяват повече на актуалните характеристики на наличната ситуация, в която се намират, отколкото на своя минал психичен опит. С други думи, човек преценява миналите си емоции и психични състояния с критериите, които използва в настоящето.

Теорията на Бем е съществена по две причини:

1. Предоставя прост модел за Аз-перцепцията, който е важен механизъм за разбиране на начина за възприемане от хората на убежденията им.

2. Простотата и липсата на сложни понятия по отношение на мисловния процес загатва за наличие на когнитивен скъперник, което днес е основна част от социалното познание.

Крайъгълното положение на теорията за Аз-перцепцията – ние научаваме какво мислим чрез наблюдението на това, което правим – не оставя място за мотивационните фактори, съставляващи основата на процеса на отслаб-

ване на когнитивния дисонанс. Основният пункт на разминаване между двете концепции е проблема за първоначалната нагласа за дадено поведение. Тя е известна за осъществяващото поведението, но е неизвестна за наблюдаващото това поведение. Според модела на дисонанса събитията се разгръщат в следния ред: първоначално отношение към съответния обект (човек или задача) – предприемане на постъпка – възникване на ново отношение, съответстващо на постъпката, но отличаващо се от първоначалното. В модела на Аз-перцепцията се взимат предвид само постъпката и отношението, сформирани от основата на тази постъпка (13).

Механизми за промяна на нагласите

Нагласите са сложни психични феномени, съдържащи в себе си три основни компонента – емоционален, познавателен и поведенчески. Има различни механизми за промяна на нагласите – свързване с емоции/силно преживяване, влияние чрез позитивни и негативни стимули, наблюдение на чуждо поведение и др. За трайната промяна на нагласите ключова роля играе ежедневната среда, която поднася различни стимули на поведението, свързани с нагласи. От практическа гледна точка от правилното решаване на този проблем зависи успехът на социалното взаимодействие. Промяната на социалната нагласа представлява замяната на една позиция с друга. На базата на изменения на отделни нейни компоненти се наблюдават изменения и в другите, което води до цялостна атиюдна промяна. Промяната в нагласите има обект и субект (в някои случаи те съвпадат, когато индивидът самостоятелно променя диспозиционната си система и преосмисля възгледите си). Социалната психология се интересува както от промяната като индивидуално-психичен процес, така и като резултат от процес на социалното взаимодействие.

Карл Ховланд и Музафер Шериф издигат следната теза: ако един индивид защитава позиция, която силно не съответства на позицията на агента на влияние, е по-малко вероятно да я промени, отколкото ако влиянието е с по-ниска степен на несъответствие. Различават се три зони на толерантност, обкръжаващи една индивидуална позиция:

1. Зона на приемане – всички съобщения, които могат да бъдат възприети от личността се асимилират.

2. Зона на необвързване – съобщенията имат шансове да повлияят на първоначалната позиция.

3. Зона на отхвърляне – всички неприемливи за индивида съобщения; те контрастират с първоначалната позиция и няма да реализират успешен натиск към промяна в нея.

Колкото по-умерени са позициите, толкова възможността да бъдат променени е по-голяма и обратно – колкото по-крайни са, промяната е по-малко вероятна. Зоната на отхвърляне намалява или се увеличава за сметка на зоната на необвързване, без зоната на приемане да се променя.

Според това, доколко дълбоко засяга личността, промяната е три типа:

1. Съгласяване.

Това е изкуствена поведенческа промяна. Прави се със съзнанието „Аз трябва“ и обикновено е под заплахата за наказание или обещание за награда. Когато те бъдат отстранени, се възстановява първоначалното състояние.

2. Идентификация.

Това е промяна, дължаща се на зависимостта на себевъзприемането на индивида от това, което агентът на влияние мисли за него. Изменение, което става, „защото го очакват от мен“.

3. Възприемане.

Индивидът вярва, че внушаваната позиция е съгласувана с нейната ценностна система. Промяната се осъществява, „защото е правилно“.

Според теориите на когнитивния баланс и когнитивния дисонанс нагласите в съзнанието на индивида се стремят към синхронизирани, хармонични структури. Появата на противоречия между атиютите акумулира напрежение, което изисква и предизвиква промяна в нагласите.

Основните стъпки за промяна на нагласите са:

1. Убеждението – даване на достоверна информация от надеждни източници, като задължително условие е информацията да бъде на нивото на възприемане от съответната група хора.

2. Социалното влияние – промяна на неформалното (приятелска среда) и формалното (официално) отношение

3. Поддържане на промяната – необходимо е непрекъснато въздействие върху про-

цеса за промяна на нагласите. (Кондаков, 2007).

Нагласите и поведението се намират в непрекъсната връзка. Те (нагласите) се формират под влиянието на социалното обкръжение, но се променят като непосредствено следствие от постъпките ни или в резултат на субективните интерпретации на собственото ни поведение. (Проданов, 2014).

Литература

1. Андреева, Г., Социална психология., Изд. „Наука и изкуство“, С. 1983.
2. Бонева, И., Преглед и анализ на основни социално-психологически теории за нагласите, тяхното естествено и нарочно формиране., Сп. „Педагогика“, кн. 8/2018.
3. Караджова, Зл., Мотивация на персонала в туризма – Изд. „Божич“, 2012г., ISBN: 978-954-9925-61-6. , с. 70.
4. Кондаков, И.М., Психология. 2-е изд. доп. и перераб. – СПб., 2007, с. 59-60.
5. Проданов, М. психология на убеждаването и влиянията, УИ „П.Хилендарски“, П. 2014.
6. Терзиева, А., Когнитивен дисонанс: как да го разпознаем и преодолеем? Hera.bg <https://www.hera.bg/s.php?n=5195>
7. Aronson, E., Back to the future: Retrospective review of Leon Festinger's - A Theory of Cognitive Dissonance The American Journal of Psychology; Vol. 110, Iss. 1, 1997: 127-137.
8. Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). The psychology of attitudes. New York: Harcourt, Brace, & Janovich 1995.
9. Greenwald, A. G. and L. H. Krieger, Implicit Bias: Scientific Foundations, 94 Calif. L. Rev. 945, 2006.
10. Kahneman, D., Thinking, fast and slow. Publisher: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
11. Surhone, L.M., M. T. Tennoe and S. F. Henssonow. Self-Perception Theory. Betascript Publishing, 2010.
12. Zajonc, R. B., Attitudinal effects of mere exposure. Journal of Personality and Social Psychology, 9 (2, Pt.2), 1968: 1–27.
13. <https://schupen.net › lib › 336487>

Соня Стефанова
Доцент, Д-р
Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
гр. Бургас
e-mail: sonia_st@ymail.com



РАЗВИТИЕТО НА ОБЩНОСТТА КАТО МЕТОД ЗА СОЦИАЛНА РАБОТА НА МАКРОРАВНИЩЕ С ЦЕЛ СОЦИАЛНО ВКЛЮЧВАНЕ И ПРИОБЩАВАНЕ

Теодорина Милушева

THE COMMUNITY DEVELOPMENT AS A METHOD OF SOCIAL WORK AT MACRO LEVEL FOR SOCIAL INCLUSION

Teodorina Milusheva

ABSTRACT: In the article some essential questions regarding the issue of the community development as a method of social work at macro level are reviewed. There is an emphasis especially on clarifying the nature of the method, some definitions are also explained. Particular attention to the question of what are the necessary conditions for the community to be used as a resource is also placed. The role of the skills which individuals possess is clarified. It often turns out that we look for opportunities, resources or expertise from the outside before we even notice that members of the community themselves have knowledge and skills. It is also important to take into account the impact local networks play on their members. These can be local informal groups which have the potential to influence on attitudes, to initiate common activities or, more generally, to gather the community around issues that are important to its members. It is also crucial to use community resources, which may include local volunteer groups, NGOs, institutions or topos-symbols that are attractive to community members. The economic resources of the community are also at great importance, as well the material opportunities available to its members. Shared stories in the community are very significant as well. The article also discusses some theories that explain the development of the community in the context of social work.

Key words: Community development, social work, macro level of practice, community resources

Бързо случващите се промени в съвременния свят, обусловени от труднопрогнозируеми политически и социално-икономически процеси, поставят редица групи индивиди в неблагоприятна житейска ситуация. Подобни негативни обстоятелства водят след себе си риск за определени групи от социална изолация, а в по-тежките случаи дори до крайна маргинализация. Това поставя изисквания за предприемане на бързи и спешни мерки на държавно равнище за редуциране и смекчаване на негативните ефекти в случай на криза. Интересен пример в това отношение е обстановката в световен мащаб, породена от кризата с разпространението на COVID-19. Оказва се, че пандемията лиши редица хора от възможността да упражняват труд, за което да получават и възнаграждение, а за други групи достъпът до ресурси беше трайно ограничен. На държавно равнище започнаха да се предприемат редица мерки за справяне с кризата, някои от които се забавиха, а други трудно биха могли да обосноват своите положителни ефекти и практическа полза. На този фон обаче започнаха да протичат изключително ин-

тензивни процеси по събиране на големи групи от населението в доброволни и самоиницирани сдружения и формирания, чиято главна цел бе да се достигне именно да най-уязвимите в нашето общество, като се окаже нужната подкрепа. В една голяма степен тези неформални групи и общности поеха значителна част от функциите по подпомагане на изпадналите в най-тежка социална изолация, обезправени и лишени от достъп до услуги и ресурси групи. Направи също впечатление фактът, че тези спонтанно формирани и самоорганизиращи се групи граждани демонстрират изключителна гъвкавост при идентифицирането и достигането до лица в риск, характеризират се също с адекватност и бързина на реакцията. Интересен е фактът, че тези доброволчески и граждански инициативи показваха реална устойчивост и ефективност при изпълнението на функции по подпомагането, каквото би следвало да са характерни за социалната сфера. Разгадаването на този феномен не е никак сложно, ако се мисли в перспективата на механизмите и ресурсите, които всяка една общност може да предложи. В ме-

тодиката на социалната работа развитието на общността представлява мощен инструмент за мобилизиране на ресурсите, които могат да дойдат отвътре и които са присъщи на всяка една общност. По този начин се предоставя подкрепа не само на конкретни индивиди, но се оказва и съдействие на самата общност, която може да бъде сравнена с „жив организъм“ – със своята история, ресурси, потенциал за самовъзобновяване и инстинк за съхраняване на жизнеспособността и виталитета. Освен непосредствените позитивни ефекти за лицата в риск, които получават подкрепа, събирането и сдружаването на хора за решаване на наболял и значим за тяхната общност въпрос има и добавена стойност. Това включва развитието на гражданска позиция и активност, както и самоиницииране на дейности, които имат за цел да разрешат наболели и актуални за общността въпроси.

Потребността у хората да помагат представлява мощен позитивен импулс, който умее да генерира активност и решения, така че да се окаже подкрепа на индивида в сложна житейска ситуация. Помагането обаче не може да бъде разглеждано единствено като положителен и непременно съзидателен акт на правене на добро. Това в голяма степен зависи от контекста на действие и зрелостта на индивида да приема тази подкрепа. В житейска перспектива често се случва помагачият да разбира, че помагането има и тъмна страна, особено когато намеренията му не се осъществяват по правилния начин, нито действията му постигат заложените в първоначалния замисъл цели. Със сходен проблем се сблъскват често и помагачите специалисти в сферата на социалната работа. Те например идентифицират конкретен проблем в средата, личното и социално функциониране на личността, която подпомагат, вследствие на което активират целия наличен инструментариум от професионални интервенции и ресурси, така че интензивно и фокусирано да въздействат върху водещата дисфункция. Нерядко се оказва, че клиентът нито е готов за тази помощ, нито реално я е търсил. В подобни случаи помощта, която е насочена към това индивидът и неговата среда да бъдат промени според някакъв наличен стандарт и критерий, е възприемана като намеса отвън, дори като вид насилие. Тъкмо обратното – когато индивидите започнат да се променят заради самите себе си, тоест когато това стане водеща потребност, те придобиват опит и усеща-

не от промяната като лична себеактуализация, надмогване, освобождение.

Много често професионалистите в сферата на социалната работа търсят отговор на въпроса кой е този мотив и смисъл за техните клиенти, който ще ги накара да предприемат действия по посока на промяната. Проучване на учени от Харвардски университет в продължение на 75 години дава отговор на въпроса кое прави щастието възможно. Оказва се, че качеството на живота и удовлетвореността на индивида зависят преди всичко от емоционалните връзки, които той изгражда не само с най-близките си, но и със своята среда, както и общността, към която принадлежи. Когато имаме възможността да се впуснем във пълноценни и активни взаимоотношения с другите, да изградим общност или да започнем да принадлежим към създадена вече общност, ние придобиваме и чувството, че сме значими и ценни за останалата част от групата. Тоест нужни сме на някого, можем да се опираме на подрепящите връзки в общността, но и можем да допринасяме със собствения си потенциал за развитието ѝ. Неслучаен е и фактът, че в методиката на повечето социални услуги като съществен ресурс за постигане възстановяване на личността е именно създаването на възможности за развитие и поддържане на емоционални връзки и подрепящи отношения между членовете на общността. Съществено за психо-емоционалното здраве на всеки индивид обаче е не само създаването на емоционални връзки, но и усещането за личен принос към общото благо.

Традиционният модел на социално подпомагане предлага сравнително ограничени възможности за оказване на помощ, като адресира конкретен проблем и свързва лицата от определена уязвима група, което генерира очакване самите те да създават подрепящи връзки помежду си. Нерядко обаче това поставя индивидите в пасивната позиция на клиенти и ползватели в социална услуга, което в повечето случаи не е достатъчно, за да се преодолее проблемът. Много по-ценно би било, ако индивидите биха могли да се включват в дадена социална услуга не като ползватели, а по-скоро като граждани – всеки от който разполага с опит и знания, респективно би имал принос към живота в общността благодарение на уменията, с които разполага. Подобна парадигма има клубният модел за психосоциална рехабилитация на лица с психични разстройства. Според философията

на този модел в програмите за психосоциална рехабилитация възстановителните дейности се съсредоточават върху силните страни и способности на членовете на клуба, а не върху заболяването. Освен това персоналът е съставен от специалисти с различен професионален опит, като не се назначават психиатри и психотерапевти. Членовете и персоналът на Clubhouse работят съвместно като колеги в дейностите, които се организират в различни програми, вземат заедно решения по въпроси, касаещи организацията и модулите от дейности. Моделът на сътрудничество дава възможност на членовете да допринасят със своя опит, труд и експертиза, така че да се чувстват значими за общността. В среда в която членовете са подкрепяни и приемани, също и включвани в дейности, които създават у тях усещане за отдаденост, ангажираност и личен принос, те успяват да развият у себе си чувството за принадлежност към общност и усещане за лична значимост (Милушева, 2018, с. 104-109). Тоест важно за всеки един индивид е да усеща, че принадлежи към дадена общност или място не по силата на някакво естествено право, а поради собствения принос и личната си ценност.

Създаването на възможности за генериране на решения вътре в самата общност е важен инструмент за промотиране на промяната, овластяване и инициране на действия отвътре-навън. Могат да се дадат редица примери за ситуации, при които проблемите на конкретния индивид в голяма степен се детерминират от по-широката социална среда. В подобни случаи, въздействайки единствено върху индивида, социалният работник наистина има възможност да постигне една позитивна личностна трансформация. Остава въпросът за времевата продължителност на тази помощ – доколко ефектите ще са устойчиви, имайки предвид, че индивидът ще трябва да продължи да функционира в същата тази среда, която вероятно е породила и поддържала проблема. Например, известно е, че ранните бракове са културно и ценностно обусловени традиции при някои етнически общности. Ако социален работник получи сигнал за момиче в риск от отпадане от образователната система именно поради намеренията на семейството да подрепят сключването на брак, то той би могъл да въздейства посредством прилагане на познатите механизми за закрила или да се опита да работи с родителите на момичето с цел промяна на

техните нагласи. Доколко трайни ще са тези резултати обаче е много трудно да се прогнозира именно поради функционирането на семейството в определен културен и социален контекст. Също е важно да не се забравя, че освен регулиращи, в повечето случаи общностите имат и санкциониращи функции. Именно поради тази причина, за да бъдат резултатите устойчиви, е важно и необходимо да се работи с общността отвътре – като се популяризират добрите ролеви модели на представители от конкретната общност, като бъдат създадени условия за достъп до образователни и здравни услуги, като се овластят и се създадат механизми, така че членовете на тази общност да предприемат действия за решаване на собствените проблеми, като се даде възможност за изява на силните страни и потенциала на лидерите вътре в общността, което непременно да бъде популяризирано, включително извън рамките на общността. Тоест от голямо значение е при работата с общности да се използват капацитетът, възможностите и ресурсите на индивидите отвътре, а не да се акцентира върху това, което е проблемно и патологично. За да може да се работи по посока на развитието на дадена общност, тя трябва да бъде възприемана не като пасивен обект на трансформация, а като активен субект, който има главна роля в генерирането на решения и активирането на действия отвътре-навън. Третирането на една общност като проблемна и патологична носи значителни негативи на индивидите вътре, които наистина може да функционират в състояние на дисфункция. Така се нанасят няколко големи вреди на общностите, а именно:

- Индивидите не се определят на база на дарбите и възможностите, които притежават, и това, което могат да донесат на решението, а на база на техните дефицити;
- Често средствата, които са предвидени за справяне с даден проблем, отиват не при тези, които имат нужда от тях, а при тези, които се предполага, че трябва да осигурят помощта и услугите;
- Възможностите за реакция на общностите се унищожават от технокрацията, прекалената професионализация и експертизата;
- Цели общности интернализират погрешно схващане за себе си, като започват да вярват, че трябва да има експерт отвън, с големи ресурси, който да дойде и да ги „спаси“.

John Kretzmann and John McKnight са известни изследователи на развитието на общностите в Северна Америка. Заедно с техните сътрудници двамата изследователи успяват да обиколят повече от 300 квартала в 20 американски града, като търсят отговор на въпроса кога и при какви обстоятелства се е случвало тези общности да се събират и да инициират съвместни дейности, за да се справят със значими за тях проблеми. Установяват, че във всички случаи, когато общностите са реагирани и са се сдружавали с цел промяна, това се е случвало на база на ресурсите и възможностите на членовете на тези общности, а не на база на дефицитите. Двамата изследователи създават методология за устойчиво общностно развитие, базирано на потенциала и силните страни на общностите като контрапункт на възприеманото до този момент общностно развитие, базирано на нуждите, при което се акцентира върху дефицитите, справянето с които зависи главно от външната намеса на правителствени и неправителствени организации.

Общностното развитие, базирано на потенциала и силните страни, е свързано предимно с принципите за овластяване. Според този модел решенията на проблемите в общността вече съществуват в активите на същата тази общност. Основни постулати и принципи на модела са:

- Всеки притежава дарби: всеки член на общността може да има принос към общото благо;
- Взаимоотношенията изграждат общността: хората трябва да бъдат свързани, за да се осъществи устойчиво развитие на общността;
- Гражданите следва да бъдат поставени в центъра: гражданите трябва да се разглеждат като участници в развитието, а не като получатели и ползватели;
- Лидерите инициират участието на членовете на общността: развитието на общността е най-силно, когато се включва широк набор от действия;
- Хората са загрижени: трябва да се провеждат разговори с хората;
- Слушане: решенията трябва да идват от разговори, в които хората се чуват;
- Питане: търсенето на идеи от общността е по-устойчиво, отколкото даването на готови решения;

- Организиране отвътре-навън: членовете на местната общност имат контрол;
- Институциите са в полза на общността: институционалните лидери следва да създадат възможности за участие на членовете на общността, а не за тяхното отегляне (Rowland, 2008).

За да може общността да бъде ползвана като ресурс за преодоляване на проблеми вътре в самата общност, следва да се държи сметка за някои специфични възможности. На първо място това са уменията на местните хора. Оказва се много често, че ние търсим възможности, ресурси или експертиза отвън, преди да сме се поинтересували какво самите членове на общността притежават като знания, опит и умения. Също така е важно да се вземат предвид влиянието и въздействието, което местните мрежи оказват върху своите членове. Това може да бъдат местни неформални групи, които имат потенциала да формират мнение и нагласи, да инициират общи дейности или най-общо казано – да събират общността около значими за членовете ѝ въпроси. От изключителна важност е също да се използват ресурсите на общността, което може да включва местни доброволчески формирования, неправителствени организации, институции или топоси-символи, които имат притегателна сила за членовете на общността. Такива символни места могат да бъдат читалището, училището, църквата, стадионът, включително местната кръчма и мн.др. Значими и важни са включително икономическите ресурси на общността, материалните възможности с които разполагат членовете ѝ. Не на последно място от голямо значение са историите на споделените животи в общността – общи преживявания и „живата“ история, която всички членове на тази общност не само познават, но и живеят заедно. Често може да се окаже, че една промяна трудно би си прокарала място в общност, която има сложен и травматично извървян общ път в събития, които са натоварени със специфичен смисъл или са теми-табу – нещо, което може да се окаже напълно неразбираемо за някой отвън. Именно поради тази причина общата споделена и живяна история в общността е от голяма важност за разбирането на смисъла, който членовете ѝ влагат в определени събития, като вероятно също биха имали отношение към възможни предстоящи промени в хода на развитието на тази общност. Всички споменати дотук градивни елементи, от които

всяка една общност се състои, следва да бъдат изследвани и оценени по посока на откриване на възможности. Това би помогнало на фасилитаторите и агентите на промяната в една общност да идентифицират, да свържат и да мобилизират всички ресурси, така че да бъде подпомогната и улеснена желаната промяна отвътре-навън. По своята същност развитието на общността представлява процес, посредством който една общност подобрява условията си на живот чрез доброволните, съзнателни и планирани действия на членовете си въз основа на собствения си капацитет за действие, на вътрешните и извънобщностните връзки (Stănică, 2014). В контекста на глобализацията общността трябва да бъде възобновена, за да включи отново всички връзки и взаимодействия, необходими за ежедневието на хората - независимо дали те се проявяват на местно ниво или не - за да могат общностите да започнат да решават проблемите (Green, 2016). Според редица изследователи развитието на общността следва да бъде насочено главно към повишаване на качеството на живота на хората в общността, към осъзнаване на връзките между хората в общността и тяхната взаимозависимост, както и създаване на условия за подобряване на комуникацията между отделните членове на общността и формиране на т.нар. „общностно чувство” (Божилова, 2007).

Развитието на общността като метод за социална работа на макроравнище

ООН определя развитието на общността като „процес, при който членовете на общността се събират, за да предприемат колективни действия и да генерират решения на общи проблеми“. Ценностите и етосите, които трябва да са в основата на практиката, могат да бъдат изразени като: ангажимент за правата, солидарност, демокрация, равенство, екологична и социална справедливост. Целта на развитието на общностите е постигане на демокрация на участието, устойчиво развитие, права, икономическа възможност, равенство и социална справедливост. Развитието на общността като метод за социална работа на макроравнище включва набор от ценности и практики с цел преодоляване на бедността и неравнопоставеността, сплотяване на обществото и утвърждаване на демокрацията (Marco, 2018).

Развитието на общността включва промяна на отношенията между обикновените хора

и хората на властови позиции, така че всеки да може да участва в решаването на проблемите, които засягат живота му. Изхожда се от принципа, че във всяка общност има богатство от знания и опит, които, ако се използват по творчески начини, могат да бъдат насочени към колективни действия за постигане на желаните цели на общностите.

Според Етичния кодекс на Националната асоциация на социалните работници „основната мисия на професията социална работа е да подобрява човешкото благополучие и да помага за задоволяване на основните човешки потребности на всички хора, като се отделя особено внимание на нуждите и овластяването на хората, които са уязвими, потиснати и живеят в бедност. Историческа и определяща особеност на социалната работа е фокусът на професията върху индивидуалното благополучие в социален контекст и благополучието на обществото. Основно за социалната работа е вниманието към ресурсите на средата, които създават, допринасят и се справят с проблемите в живота” (NASW, 1996, р. 1). Дефиницията ясно показва, че фокусът на професията е поставен както върху индивидуалното благополучие в социален контекст, така и върху благополучието на обществото като цяло. Общностната социална работа е един от методите за оказване на позитивно и насочено професионално въздействие, които я правят различима от другите науки поради фокусирането ѝ върху големите социални проблеми на обществото и върху факторите на околната среда (Koutra, 2015).

Развитието на капацитета на общността се съсредоточава върху овластяването и сътрудничеството на общностите, които са засегнати от проблем или ситуация, за да могат общностите да работят съвместно и заедно със своите сили, като така бъдат в състояние да решават и организират своето бъдеще чрез познания и умения. Социалната работа с общности с фокус върху „овластяването” помага на клиентите да преодолеят собствената негативна самооценка, като така те стават способни да бъдат агенти на промяната и влияят на решаването на собствените си проблеми. По този начин се прекъсва цикълът на интернализирания провал, при който индивидите смятат, че действията им няма да доведат до никакъв полезен резултат и по тази причина се въздържат да предприемат действия. Екосистемният подход акцентира върху създаването на комуникационни кана-

ли и върху участието и взаимодействието между групи и организации, т.е. на активното функциониране на рефлексивни и приобщаващи мрежи, на общностни форуми за обсъждане и приемане на решения; на насърчаването на нови местни ръководства и мобилизиране на естествени социални мрежи и групи за подкрепа с цел насърчаване на компетентни обмени на емоционално и инструментално ниво (An Introduction to Community Development, 2009; Pastor, 2015).

Същност на общностите

Теорията за екологичните системи разглежда „общността като структурата на взаимоотношенията, чрез които населението отговаря на ежедневните си потребности“. Общността има ключова роля за осигуряване на подкрепа на членовете си за нейното оцеляване чрез формиране на взаимоотношенията. Различните теории допринасят за разбирането на общността като структура на отношенията, в която различните членове са взаимосвързани и функционират чрез социално взаимодействие. Взаимоотношенията в общността могат да се основават на споделена идентичност, произлизаща от място, етнос, култура, интереси или идеология. Интересна е диференциацията на два типа солидарност – такава, при която индивидите имат „дълбоки чувства и всеобхватни отношения“, като расови или етно-религиозни групи, и другият тип солидарност, която се отнася до отношенията, характерни за постмодерната епоха. При втория тип солидарност хората членуват в различни организации на основа на идентификация с професия, група или място. Участието им обаче може да не е толкова дълбоко и всеобхватно, колкото при първия тип солидарност (Goel, 2014).

Понятието за общност може да означава и географско пространство, геополитическо или гражданско образувание, но може да насочва и към наличието на емоционална идентичност. Една общност може да включва взаимодействие между хора с общи интереси, които живеят в определена област. Или може да включва съвкупност от хора с общи социални, икономически, политически или други интереси, независимо от местожителството (Pradeep, Sathyamurthi, 2017).

Определенията за общност попадат главно в две категории. В първата категория акцентът се поставя върху конкретното населено място. Втората категория определения се със-

редоточават главно върху понятието взаимоотношения, солидарност или общение, или взаимодействие, което може да надхвърли определено географско място или топос. Може да се добави и трето разбиране на общността – това на привързаността – тъй като общностите на място или интерес може да нямат усещане за споделена идентичност. Според Коен най-добре е се подхожда към общностите като „общности на смисъла“. Той възприема общността като „система от ценности, норми и морални кодекси, които предизвикват чувство за идентичност в обвързаност с нейното цяло за хората. Общността, продължава Коен, е „арената, на която хората придобиват най-фундаменталния си и най-съществен опит от социалния живот извън границите на дома...Следователно общността е мястото, където човек се учи и продължава да практикува как да бъде „социален“ (Cohen, 1985, p. 15).

Развитие на общността

Развитието на общността е метод за социална работа на макроравнище с групи, които са лишени от права, маргинализирани или живеещи в социална изолация, изправени пред значими социални проблеми, произтичащи от несправедливи политики и планиране на глобално, национално, държавно и местно равнище. Глобалните икономически процеси оказват съществено негативно влияние върху най-бедните и уязвими социални групи. Социалните работници са изправени пред тези предизвикателства в световен мащаб и имат все по-често важна роля и отговорност за извършване на промяна, която предотвратява маргинализацията и отговаря на човешките потребности. За справяне със съвременните социални проблеми, каквито са бедността, глада, болестите, престъпността и насилието, са необходими решения включително на ниво общност. По този начин развиването на базирани в общността структури може да служи като алтернатива на мащабните бюрократични структури и управление. S. Kenney определя развитието на общността като „метод за овластяване на общностите да поемат колективен контрол и отговорност за собственото си развитие“ (Kenney, 2011, p. 8).

Основният акцент на метода за развитие на общността е върху създаването на процеси, които помагат на общностите да вземат самостоятелни решения за удовлетворяване на собствените им потребности и адресиране

на проблемите, които засягат най-силно живота им. Методът насърчава колективни действия, а не е насочен към оказване на въздействие върху конкретни индивиди.

До голяма степен развитието на общността се реализира посредством организации от третия сектор. Това включва много често неправителствени организации, организации с нестопанска цел, доброволчески организации, асоциации, организации, базирани в общността, както и самото гражданско общество, които работят самостоятелно от правителството. Развитието на общността насърчава активното гражданство, при което хората работят заедно за подобряване на човешките условия за „благополучие на техните общности“ (Kenney, 2011). Целта на развитието на общности е предимно хората да бъдат насърчавани да поемат лична отговорност за промяна на условията, в които живеят, да бъдат мобилизирани действията за самопомощ, самоинициативността и съвместните колективни действия, да се насърчи развитието на потенциала на индивидите в условията на местната култура и общност (Механджийска, 2009).

Развитието на общността може да се определи като непрекъснат процес, чрез който членовете на общността се събират заедно, за да се предприемат колективни действия и да вземат решения за общите им проблеми. Развитието на общността може да варира от малки инициативи в рамките на една малка група до големи инициативи, които включват пошироката общественост (Sureshkumar et al., 2015). Някои от основните характеристики на развитието на общностите са: всички хора, засегнати от промяната, трябва да участват; уважаване на местните знания и използване на местните таланти; засилване на усещането за устойчивост - хората се чувстват по-привързани към проект, в който са помогнали; изграждане на местен капацитет - дългосрочната устойчивост на общността зависи от развитието на човешките и социалните способности; поддържане на ефективна и прозрачна комуникация (Community Development Strand, 2002).

Не всяко развитие на общността обаче следва да се разглежда като позитивно и благоприятно за членовете на общността. Пример за прекомерно развитие, което не е полезно за общността, е протичането на урбанизация с висока скорост, която започва да има отрицателен ефект върху околната среда и върху

установените общности. За щастие има много примери за благоприятно развитие, каквито са развитието на медицинската наука, която осигурява защита срещу болести, осигуряването на електричество и чиста вода в отдалечени райони, което от своя страна подобрява качеството на живота на хората, също и усъвършенстването на компютъра, което е свързано с напредъка в почти всеки аспект на човешкото развитие (Schutte, 2016).

Теории за развитието на общността

- *Теория за социалния капитал*

Агентите на промяната знаят, че качеството на социалните отношения е от съществено значение за изграждането на солидарност и успешни обществени инициативи. Приятелството, доверието и желанието да се споделят някои ресурси са неразделна част от колективните действия. Социалните учени разглеждат тези отношения като форма на капитал. Социалният капитал е този набор от ресурси, присъщи на социалните отношения, които включват доверие и мрежи (Косулиев, 2009). Често социалният капитал се свързва и с доверието в публичните институции, гражданската ангажираност, самостоятелното икономическо развитие и цялостното благополучие и щастие в общността. Доверието е част от ежедневните отношения. Култура с високи нива на реципрочност насърчава плуралистична политика и компромиси, което може да улесни и появата на инициативи за развитие на общността.

Специалистите, работещи по посока на развитие на общността, могат да интегрират теорията за социалния капитал в своите инициативи. В някои случаи те ще намерят общности, които имат сравнително ниски нива на социален капитал. В такива случаи може да се наложи да започнат с подхранване на социалния капитал посредством споделяне на храна и напитки, тържества, разказване на истории, танци или обществено изкуство. Те ще трябва да създадат възможности хората да се опознаят и да изградят нови нива на доверие.

- *Теория за структурния функционализъм*

Важно е да се разгледа и структурата, която лежи в основата на организационния и груповия капацитет за постигане или спиране на промените. По същество структурата е свързана с концепцията на А. Giddens за изграждане на капацитет. Според тази теоретична рамка обществата съдържат определени взаимозависими структури, всяка от които

изпълнява определени функции за поддържане на обществото. Структурите се отнасят за организации и институции като здравни грижи, образователни организации, бизнес и нестопански организации или неформални групи. Функциите се отнасят до техните цели, мисии и какво правят в обществото. Тези структури формират основата на социална система. Най-често свързвани с тази теория са имената на социолозите Talcott Parsons и Robert K. Merton. Според Merton социалните системи имат явни и латентни функции. Явните функции са умишлени и се разпознават. За разлика от тях, латентните функции могат да бъдат неволни и неразпознати. Например, може да се твърди, че явната функция на градоустройственото планиране е да осигури добре организирани и ефективно функциониращи градове, докато латентната функция е да разпределя блага за определени заинтересовани лица на високо обществено равнище.

Теорията за структурния функционализъм е полезен инструмент за практикуващите в областта на общностното развитие специалисти. Така например специалисти, познаващи добре принципите на функционализма, биха могли в много по-успешно да анализират спецификите на потребностите в общността и как местните организации откликват на тези нужди. Ориентиран към функционализма практикуващ специалист също е вероятно да забележи дисфункции в организациите. Ако съществуващите организации не отговарят на местните нужди в тази област, функционалистът ще изгради капацитет на общността, като трансформира съществуваща организация, за да отговори на същите проблеми. Функционалист би искал също така да изгради връзки с по-широки социални системи, като например външни организации, които биха могли да помогнат на микропредприятията в общността да се развият.

• *Теория на конфликта*

Властта е третият ключов въпрос за развитието на общността. Властта дава контрол и достъп до ресурси (земя, труд, капитал и знания). Според теорията индивидите и групите се борят, за да могат да увеличат своите блага и ресурси, като по този начин неизбежно се стига до социални промени. Индивидите и групите имат способност да упражняват въздействие върху другите, така че да се влияе и на социалния ред.

• *Теория за символния интеракционизъм*

Споделеното значение е четвъртият основен аспект в развитието на общността. Ако полето е ангажирано с изграждането или укрепването на солидарността, тогава практикуващите трябва да бъдат загрижени за значението, което индивидите приписват на места, хора и събития. Символният интеракционизъм е от съществено значение за развитието на общността, тъй като осигурява представа за начините, по които хората развиват чувство за споделено значение, което е и основна съставка на солидарността. Когато агент на промяната развива дадена общност, той работи преди всичко по посока на създаване на споделена визия на членовете на общността относно тяхното бъдеще, като им помага по този начин да изградят усещане за единство.

• *Теория за комуникативното действие*

Развитието на общността се случва в контекста на демокрацията, която предполага наличието на диалог. Публичната беседа не е просто говорене. Тя е от съществено значение за демократичното участие. От гледна точка на развитието на общността участието се осъществява в обстановка, в която се чува многообразие от гласове, за да се изследват проблемите, да се тестват решения и да се правят промени в политиките. Общностите със стабилни демократични мрежи могат да се разглеждат като комуникативно интегрирани. Този тип интеграция включва комуникативните дейности, които свързват индивиди, мрежи и институции в общност по място или по интерес.

По своята същност развитието на общността включва участието в мрежи на групи и индивиди. Въпреки че този жизнен свят функционира в контекста на техническите, политическите и пазарните реалности, трябва да се отбележи, че принципите на развитието на общността включват участие на гражданите в дефинирането на техните собствени проблеми и мечти. Така например Ю. Хабермас, който разбира демокрацията като публичност, вярва, че във всяко едно общество трябва да има дискусия.

Социална работа и развитие на общността

Социалната работа по посока на развитие на общността се стреми да обедини преди това неорганизираните хора в ефективни групи и коалиции, които работят заедно в изпълнение на споделена социална програма (напри-

мер за подобряване на средата в училищата, за по-безопасни квартали, за по-голямо гражданско представителство в политическите дела и т.н.). Също така социалната работата с цел развитие на общността се стреми да укрепи традиционните семейни, родствените и съседските връзки, да разработи нови социални договорености, които са от съществено значение за ефективното функциониране на общностите. Не на последно място социалните услуги, базирани в общността, са сред най-ефективните средства за работа с уязвими групи. Развитието на общността е основна съставка за успеха на демократичните общества (Estes, 1997). Както вече бе акцентирано, развитието на общностите оказва въздействие не само върху функционирането на членовете като част от едно общо цяло, но благоприятства включително развитието на личността на индивидуално равнище. Според някои изследователите положителното въздействие, което общностите оказват върху техните членове на индивидуално равнище, включва: 1. Общностите регулират поведението на индивида; 2. Общностите предоставят възможности за овластяване на индивидите; 3. За оправомощаването на индивидите се изисква те да имат капацитет за оценка, достъп, управление и промяна на ресурсите в общността; 4. Индивидите се нуждаят от това да допринасят, да получават взаимност и да влияят на благосъстоянието на своите общности; 5. Участието в общността предоставя на индивидите капацитет да влияят не само върху собствения си живот, но и върху благосъстояние на общността като цяло (Hardcastle, 2011).

Общностите са контекст и съдържание в методиката на социалната работа на макро-равнище. За да бъдат ефективни в своята работа практикуващите специалист, те следва да разбират как общността влияе върху живота на хората. Практиката на социалната работа е свързана с използването на общността и използването на естествено срещащи се и социално изградени мрежи в социалната среда за осигуряване на помощ на уязвими групи и общности. Развитието на общности има своето място в процеса на предоставяне на подкрепа, посредством идентифициране и мобилизиране на ресурсите, които вече са налични, но за които липсва стимул и знание от членовете на тази общност как и с какви цели биха могли да бъдат използвани. Главната ценност и полза от метода произтича от генерирането на гражданска активност и експер-

тиза от вътре-навън, което прави общностите проактивни и отговорни за своето развитие.

Литература

1. **Божилова, В.** (2007). Насоки и етапи на социалната работа с общности – „Цикъл на общностно развитие”. – В: Проблеми на социалната работа. Образование, практика, научни изследвания. С.
2. **Косулиев, А.** (2009). Същност и особености на социалния капитал. Фонд „Научни изследвания“, Проект № 08-БМ-04
3. **Механджийска, Г.** (2009). Общностни измерения на социалната работа. Методите на макропрактиката. С.
4. **Милюшева, Т.** (2018). Психосоциална рехабилитация в клиничната социална работа с клиенти с психични и поведенчески разстройства. УИ „Св. Климент Охридски”
5. **An Introduction to Community Development.** (2009). Phillips, R., R. Pittman (Ed.). First Edition. Routledge, NY.
6. **Cohen, A.** (1985). The Symbolic Construction of Community. Routledge.
7. **Community Development Strand.** Unit 1: Introduction to Community Development. Module: 1.1 Understanding Community Development. (2002). Riach, M. (Ed.). PASTEP.
8. **Estes, R.** (1997). Social work, social development, and community welfare centers in international perspective. - *International Social Work* 40(1): pp 43-55.
9. **Goel, K.** (2014). Understanding Community and Community Development. In: Goel, K., Pulla, V. and Francis, A. P. (Eds.). Community Work: Theories, Experiences & Challenges. Bangalore: Niruta Publications, 262 pages .
10. **Green, J.** (2016). Community Development and Social Development: Informing Concepts of Place and Intentional Social Change in a Globalizing World. - *Research on Social Work Practice*, Vol. 26(6), pp 605-608.
11. **Hardcastle, D.** (2011). Community Practice. Theories and Skills for Social Workers. Third Edition, Oxford University Press.
12. **Kenny, S.** (2011). Developing communities for the future (4th ed.). South Melbourne, Australia: Cengage Learning
13. **Koutra, C.** (2015). Community Development: A Challenging Strategy For Social Capital, Health Promotion, And Community Social Work. Chapter in: Social Capital: Global Perspectives, Management Strategies and Effectiveness, Edition: 1, Publisher: NOVA, Editors: Johnson C. Douglas.
14. **Marco, C.** The Future of Community Development. In: Community Development Practice. Talimage, G. (Ed.). Fall 2018, Issue 22.
15. **Matarrita-Cascante, D., M. Brennan** (2011). Conceptualizing community development in

the twenty-first century. - *Community Development*, 43(3), 293-305. doi: 10.1080/15575330.2011.593267

16. **National Association of Social Workers (NASW).** Code of Ethics (1996). <https://www.socialworkers.org/about/ethics/code-of-ethics/code-of-ethics-english>

17. **Pastor Seller, E.** (2015). Social Work and local community development in the 21st century. - *Arbor*, 191 (771): a208. doi: <http://dx.doi.org/10.3989/arbor.2015.771n1010>

18. **Pradeep, M., K. Sathyamurthi.** (2017). 'The 'Community' in 'Community Social Work'. - *IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS)*, Volume 22, Issue 9, Ver. 1 (September) PP 58-64

19. **Rowland, S.** (2008). What is Asset Based Community Development (ABCD). Collaborative of Neighborhood Transformation (последно посетен на: 14.05.2020г.)

20. https://www.neighborhoodtransformation.net/pdfs/What_%20is_Asset_Based_Community_Development.pdf

21. **Schutte, De Wet.** (2016). Community development and community participation: a conceptual revisit. 10.13140/RG.2.2.22723.81443. (последно посетен на: 14.05.2020г.)

22. https://www.researchgate.net/publication/307560360_COMMUNITY_DEVELOPMENT_AND_C

COMMUNITY PARTICIPATION A CONCEPTUAL REVISIT

23. **Stănică, V.** (2014). Community Development. Case Studies. Accent, Cluj-Napoca.

24. **Sureshkumar, N. et al.** (2015). Social work and development. Module 2: Community Development. State Resource Centre, Kerala.

Теодорина Милушева, гл. ас. д-р
Софийски университет „Св. Климент Охридски”

Катедра „Социална работа”

Бул. „Цар Освободител” 15

e-mail: teodorina.milusheva@fp.uni-sofia.bg

Публикацията е по проект № 80-10-220/06.05.2020 г. – „Бедността като проблем пред социалното включване и приобщаващото образование на децата и възрастните хора” на СУ „Св. Климент Охридски”, финансиран със средства, отпуснати целево от държавния бюджет за 2020г.



СРАВНИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ХОЛОКОСТА СРЕД СЪЮЗНИЦИТЕ НА ГЕРМАНИЯ – СОЦИО-ПСИХОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ

Андерей Попатанасов

COMPARATIVE NOTES ON THE HOLOCAUST AMONG THE ALLIES OF GERMANY – SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS

Andrey Popatanasov

ABSTRACT: In 2020 we modestly commemorated 75 years of the shut down of the last death factories of the Final Solution in a global atmosphere of still brooding anti-Semitism and ethnical tensions.

The Holocaust is among the greatest disgrace for human beings claiming to be “civilized”. It was performed in the very core of the most civilized part of the world at that time – Europe. The Holocaust was probably the most organized genocide of all times with its pinnacle - the invention of the industrialized mass murder. It required an unseen by then planning, organization, developing of technologies and building of infrastructure and facilities for mass murder of civilians. Some estimates state that millions of Europeans took part in it or supported it, even more Europeans knew of it or witnessed part of it. And it seems a deplorably small number Europeans did something to avert the tragedy of such vastness and magnitude.

In the present analysis are compared some factors and specifics of the Holocaust in the countries allied with Germany during the Second World War which formally maintained their sovereignty thus technically speaking had a better opportunity to prevent the extermination of their citizens of Jewish ethnicity.

Key words: Holocaust, genocide, Nazism, Fascism, racism.

Въведение

Холокостът – целенасочено планираното и организирано умъртвяване на представители на еврейския етнос в периода между края на първата световна война и края на втората без съмнение е сред най-срамните деяния за човешката цивилизацията на XX-ти век. Едва ли също така има съмнения, че Германия има водещата роля в „изобретяването“ и осъществяване на този невиджан по мащабите си индустриализиран геноцид. Въпреки това много страни, народи и индивиди от Европейския континент, и не само, вземат участие в организацията и осъществяването на това широкомащабно изстребление. Както уместно отбелязва Peter Kenep, германците във всяка страна успяват да намерят достатъчно хора, които да съдействат в организацията, депортацията и дори умъртвяването на евреите, при това напълно осъзнавайки какви ще са последствията за евреите в резултат от това тяхно участие и действия (Kenep, 2013). Някои оценки считат, че не хиляди, милиони са участвали в осъществяването на Холокоста (Feig & Wilhelm, 1981).

В Европа по време на подготовката и в хода на Втората световна война Германия намира няколко съюзника, които да споделят нейните завоевателни стремежи и свързаните с това отговорности. Освен това тези страни се обвързват с визията на Германия за нов световен ред и вътре-обществени взаимоотношения в локален и глобален план. Важен елемент от тази визия е и т.нар. „Еврейски въпрос“ и начините за неговото решаване. „Еврейският въпрос“ (или „Еврейският проблем“) според национал-социалистическата гледна точка на Max Eichler (Eichler, 1939) може накратко да се определи набор от обществени страхове и негодувания от нарасналата финансово-социална еманципация и политическо влияние на еврейското малцинство на фона на задълбочаваща се социално-икономическа депресия в обществото. Това според него е нужно да провоцира система от действия и мерки целяща да редуцира и в крайна сметка и да елиминира прекомерната роля и влияние на евреите в европейските общества, които неговите съпартийци по онова време считат за особено пагубно и дезинтегративно.

В Германия след 1933г. се налагат множество рестрикции върху евреите, започват и гонения. Така през юли 1938г. на международна среща в Evian-les-Bains, Франция относно евреите бежанци делегатите на Румъния, Унгария, Полша и Германия „предлагат своите евреи на света”. Само Доминиканската република и Коста Рика се съгласяват да увеличат своите квоти за прием (Brustein, & King, 2004a).

Подобен род безразличие от страна на международната общност към положението на еврейския етнос и гоненията срещу него допълнително еманципират германските нацисти. Така в хода на еволюцията на тези системи от антисемитски настроения, схващания и мерки на конференцията във Wannsee, Германия през 1942г. се стига до германското решение за *Финално разрешаване* на *Еврейския въпрос*, чрез организирано масово умъртвяване на цивилните и нецивилни евреи независимо от възраст, пол, религия и др. (Gerlach, 1998).

През средата на 30-те години на XX век Германия управлявана от Национал-социалистическата партия ръководена от Адолф Хитлер подготвя и инициира политико икономически съюз, прераснал впоследствие и във военен с кралство Италия чрез поредица от договори и спогодби, което става известно в историята като Оста (Родригес и Пономарев 2005).

Скоро към тях се присъединява и Япония формирайки лагера на Тристранния пакт (27.09.1940г.). След това с нарастване на мощта и завоеванията на Германия и съюзниците ѝ в хода на вече течащата Втора световна война към тях се присъединяват Унгария (20.11.1940г.), Румъния (23.11.1940г.) и България (01.03.1941г.) (Родригес и Пономарев 2005). Югославия също се присъединява към пакта, но тъй като два дни след това излиза от него поради преврат, с последваща окупация от страна на Германия и съюзниците ѝ, тя не е включена в настоящия анализ.

Факторите водещи до възникването и извършването геноцид условно могат да се разделят на три групи:

1/. на макро ниво - международните и националните фактори, социално икономическата обстановка, идеологиите и др.;

2/. на мезо ниво - в най-широк смисъл обхваща пространството между факторите на национално и международно ниво и тези на индивидуално ниво.

3/. на микро ниво - търси отговори на въпроса „Защо хората участват в масовото насилие срещу цивилни?” (Popatanasov, 2018).

В настоящия кратък анализ ще бъдат разглеждани някои от по-значимите фактори предимно от първите две категории и особеностите им в организацията и приноса за осъществяването на Холокоста в страните съюзници на Германия, които са имали суверенни органи на управление и са имали по-голям избор дали и доколко да се включат в този геноцид над евреите.

Италия и Холокоста

Исторически бележки: Италия като наследник на Римската империя има дълги и дълбоки традиции с расизма и базирания на него негативизъм към хора не принадлежащи на управляващия етнос. Това културно-историческо наследство изглежда оставя своя отпечатък върху мирогледа на италианските *фашисти* – те го превръщат в култ известен като *романтика* (Nelis, 2007).

Още от времето на Римската република в Италия живее една от най-старите еврейски диаспори на Европейския континент. Въпреки това до средата на XIX-ти век много от тях благодарение на многовековна принудителна сегрегация живеят в гета (Bettin, 2010). От средата на XIX-ти век с отпадането на многовековните ограничения върху евреите при тях настъпва процес на ускорена „италианизация” и интерграция в обществото (Livingston, 2014; Bettin, 2010).

До септември 1943г., когато северните части на кралство Италия биват на практика превзети от Германия, губейки напълно своя суверинитет, на територията на днешна Италия анти-семитските действия на фашите не водят до масови депортации или убийства на евреи.

След това обаче ситуацията драстично се променя. В рамките на няколко месеца в резултат на добре премислени и организирани действия от страна на германското Гестапо и италианската подопечна на Германия полиция биват извършени няколко “мълниеносни” депортации на около 10000 хиляди евреи (Livingston, 2014).

Демографска структура на еврейското малцинство и място в обществото и икономическия живот:, като около две трети от тях живеят в малки градчета и села, а останалите в Рим и големите областни центрове. В

периода след това до 30-те години на XX-ти век във връзка с еврейската еманципация настъпва засилена урбанизация и дялът на живеещите в Рим и големите областни центрове достига до около 60%. Наред с това се наблюдава приток на емигранти предимно от Източна Европа, с които увеличават числеността им с около 20%, достигайки към 48000 или 0,001% от населението на Италия (Sabatello, 1969; Bettin, 2010).

По отношение на трудовата заетост болшинството евреи са заети в сферите на търговията (42%), индустрията (27%), селско стопанство (8%) и свободните професии (Bettin, 2010; Sabatello, 1969; Brustein, 2003). Те са свръхпредствени във вестникарската индустрия като собственици, редактори и журналисти. Евреи са 8% от професорите (Brustein, 2003).

В икономиката евреите доминират в областта на застраховането и имат добри позиции в банковия сектор. Въпреки това голяма част от евреите са по-скоро бедни (Brustein, 2003).

Антисемитска политика: Възход в политическия антисемитизъм се наблюдава в началото на 20-те години на XX-ти век с идването на власт на Б.Мусолини. Първоначално това се проявява предимно в реториката, но впоследствие бива приет закона за расите 1938г. (Livingston, 2014).

Учудващото е, че в партията на Мусолини към 1934г. членуват 10% от италианските евреи. Които основават и фашистки вестник *La Nostra Bandiera*, подкрепящ режима и анти-Ционизма (Bettin, 2010).

Закон за расите, 1938г. Премахване от обществени длъжности; ограничен достъп до трудовия пазар; задължително носене на отличителни знаци; конфискация на имущество; затваряне на евреи имигранти в концентрационни лагери (Bettina, 2011)

Антисемитски настроения и прояви в обществото: Множество антисемитски прояви на натиск и заплахи от нацистки формации. Антисемитска пропаганда с листовки, медии и др. (Livingston, 2014).

Убити евреи: 7680 (15%) (ISRAH, 2020).

Просемитски настроения и прояви в обществото. Опити за спасяване на евреите: В про-нациска Италия имат противоречиво поведение спрямо евреите. Показателен пример е как редови италиански войници в окупираните зони на Хърватия през лятото на 1941г. самоволно организират натоварване на

военни камиони, коли и танкове преследвани от хърватските *усташи* хиляди евреи и ги извозват в безопасни зони в Италия (Zuccotti, 1996). Тези 5000 спасени евреи стават обект на дипломатическа конфронтация между италианци и германци. Устното разпореждане на Мусолини за депортирането им бива осуетявано месеци чрез ловки бюрократични маневри и протакания от страна на офицери и чиновници. При повторното оплакване до Мусолини от германците, той нарежда депортация, но генерал М. Robotti директно възразява. Мусолини в личен разговор се съгласява с него, съветвайки го да измисли оправдание за протакането пред германците (Zuccotti, 1996).

Болшинството от евреите са защитени от умъртвяване до инвазията и окупирането от Германия през септември 1943г. (ISRAH, 2020). След окупацията множество италианци дават подслон или участват в организацията на „нелегално“ спасяване на евреи (ISRAH, 2020).

Унгария и Холокоста

Исторически бележки: Унгария като част от Австро-унгарската империя след средата на XIX-ти век. се превръща в социално-икономически „Рай“ за еврейската популация. Популация която има многовековен финансово-инвеститорски опит и разполагаща с относително лесен достъп до значителни количества инвестиционни капитали, се превръща в най-големия икономически „благодетел“ на тепърва индустриализиращата се феодална Унгария (Cârstocea, R. 2009; Kádár, & Vági, 2004). Евреите формират голям дял от средната класа и заемат длъжности и професии, които са под достойнството на аристокрацията и извън образователния и икономически ценз на селячеството (Kádár, & Vági, 2004).

Този възход постепенно бива помрачен след 1920г. с настъпването на следвоенна икономическа депресия и народни брожения.

Демографска структура на еврейското малцинство и място в обществото и икономическия живот: От 1805г. до 1910г. броят на евреите в Унгария нараства от 127000 до 911000 души, или 5.9% от цялото население. Този брой пада до 473000 души след териториалните загуби през 1920г., процента от цялото население се запазва на 5,9% (Kádár, & Vági, 2004). С териториалните придобивки от 1941г. обаче броят им става 725007 души (4,9% от населението) (Kádár, & Vági, 2004).

Като градското население е 56%, а в Будапеща са 20% от цялото население.

Дялът на евреите при различните свободни професии през 1920г. възлиза на: 55% лекари, адвокати 50%, 30% инженери, агенти 75%, търговия 48%, научни работници (Slezkine, 2019; Kádár, & Vági, 2004). Във финансовата сфера доминацията е дори още по-изразена: банкови служители и счетоводители 59%, борсови агенти – 89%; валутни брокери – 91% (Slezkine, 2019). Между 25% и 43% от студентите са евреи.

Икономическия живот също се радва на солидно еврейско присъствие и контрол: в междувоенния период между 50% и 90% от индустриите в Унгария са свързани и се контролират от еврейски банкери (Slezkine, 2019). Евреите притежават над 43% от индустриалните предприятия (Kádár, & Vági, 2004). Евреите на практика имат пълен монопол над производството на алуминий, сурово желязо и др. (Kádár, & Vági, 2004). Еврейските банки чрез различни синергии контролират 72% от фискалния капитал на страната (Kádár, & Vági, 2004). Всичките 10 най-големи корпорации са еврейски; 31% от най-богатите семейства в Унгария са еврейски; 71% от най-богатите данъкоплатци също са евреи (Slezkine, 2019; Kádár, & Vági, 2004).

Антисемитска политика: Още през 1920г. се приема „Numerus Clausus”, въвеждащ квоти за малцинствените студенти, за евреите те са 6%, колкото е дялът на това малцинство (Patai, 2015; Kádár, & Vági, 2004). През 1938г. се приемат първите еврейски закони задаващи квоти за сферите и длъжностите, в които има еврейска доминация в спрямо демографските пропорции, и за първи път се дефинират евреите по расов признак (Patai, 2015). През 1941г. се приема и закона уреждащ забраните за бракове с евреи (Patai, 2015), както и допълнителни рестрикционни разпоредби (Braham, 2000).

Ограничаване на достъп до обществени места и институции; ограничен достъп до трудовия пазар; задължително носене на отличителни знаци; конфискация на имущество; вътредържавно изселване в гета; трудова повинност за мъжете по инфраструктурни проекти в трудови лагери. Политика на заблуждаване за намеренията и насвършения факт, с цел избягване на съпротива и сблъсъци. Маршове на смъртта. (Braham, 2000).

Антисемитски настроения и прояви в обществото: В началото на междувоенния

период започват и поредица локални погроми срещу евреите с десетки и стотици убити от леви революционни елементи (Patai, 2015). През 1941г. се извършва първото петцифрено масово избиване на евреи с картечници (Braham, 2000). Формиране на антисемитски формации и пропаганда. Антисемитски медийни прояви и публикации (Braham, 2000).

Убити евреи: 569000 (70%) (ISRAH, 2020).

Просемитски настроения и прояви в обществото. Опити за спасяване на евреите: Редица просемитски дипломатически интервенции и застъпничества срещу расовите закони и депортациите (Patai, 2015; ISRAH, 2020). Като цяло унгарските власти „се бавят” с осъществяването на финалното решение. Наказания за офицерите разпоредили кланетата в новите територии (Braham, 2000).

Румъния и Холокоста

Исторически бележки: Земите на Румъния като част от Второто Българско царство постепенно попадат под Османска власт в периода XIV-XV-ти век. В края на XIX-ти век получава независимост от Османската империя почти по едно и също време с България, но все пак Румъния следва по-различна еволюция на националната идентичност и взаимодействие с други етноси. Като част от Османската империя на част от нейните области е дадена значителна автономност траеща почти до получаването на пълна независимост. В Османската империя евреите са сред привилегированите етноси (Неделева, 2013), но в много от земите на днешна Румъния е по-скоро обратното.

Обединена Румъния е аграрна страна, с двукласова структура от малобройни едри земевладелци (бояри) и многобройно селячество, в която на практика няма средна класа. Този класов вакуум донякъде бива запълнен от местните и новоемигрирали или присъединени към Румъния евреи. Които често стават посредници в даването по аренда на земя между боярите и бедното селячество. Тази изгодна и за боярите и евреите ситуация, първите се опитват да използват като инструмент за потискане на развитието на потенциално конкурираща ги зараждаща се румънска буржоазия (Brustein & King, 2004b).

Няколко месеца след началото на войната между Германия и СССР юни 1941г. на Румъния са предявени териториални претенции

и от двете страни. Междувременно бива извършен преврат от ксенофобското Легионерско движение, в резултат на което бива установена пронациска диктатура и два месеца след това страната се присъединява към Тристранния пакт (Friling, et al., 2005).

Демографска структура на еврейското малцинство и място в обществото и икономическия живот: До средата на XIX-ти век евреите наброяват около 20 хиляди. След което за период от половин век броят им нараства близо 5 пъти – над 100000 души. А до началото на втората световна война техният брой нараства още три пъти. В допълнение този брой нараства още повече с новоприсъединените към Румъния територии от съседни държави като Украйна и Унгария така еврейското малцинство достига до 4-5% от цялото население на страната.

Евреите се заселват предимно в градовете, като в някои от тях достигат почти до 50% от населението.

Евреите са диспропорционално представени в редица относително високоплатени професии и длъжности. Евреите наброяват около две трети от работниците с „бели якички“, т.е. предимно офисни длъжности в сферата на управлението, администрацията и др. Например в Букурещ евреи са 99% от брокерите, около 80% от служителите в банките и търговските предприятия, 40% от адвокатите. На национално ниво евреите също са свръхпредставени в много професии с липса на тежък физически труд. Например евреи са 70% от журналистите, 80% от инженерите в текстилната индустрия. Евреи са 15% от студентите, като при тези с медицински профил достига 40%. Демографската справка от 1930г. показва, че от общо 258000 души работещи в сферата на търговията, евреите са 173000, т.е. дял от 67% (Brustein, & Ronnkvist, 2002; Friling, et al., 2005).

Ролята на евреите в икономическия живот на страната също е силно диспропорционална в някои сфери. Например в Букурещ в строителството в края на 20-те години на XX-ти век са инвестирани 35 милиарда леи, от които дялът на еврейските инвестиции е 29 милиарда леи, т.е. 83% дял. Пак през този период от общо 5,9 милиарда леи румънски инвестиции в индустрията, дялът на инвестициите контролирани от евреите е 3,7 милиарда леи, т.е. 66% дял (Brustein, & Ronnkvist, 2002).

Антисемитска политика:

Множество антисемитски закони и рестрикционни разпоредби (Brustein & King, 2004b) Ограничаване на достъп до обществени места и институции; ограничен достъп до трудовия пазар; задължително носене на отличителни знаци; конфискация на имущество; вътредържавно изселване в провинцията и трудово-концентрационни лагери (Brustein & King, 2004b). От разглежданите държави само Румъния създава и въвежда в експлоатация концентрационен лагер със съоръжения за масово умъртвяване на евреите (Brustein & King, 2004a). Само Румъния започва вътрешни депортации и избиване на евреи по свое усмотрение без съгласуване с германците. Налага се германска намеса за „забавяне“ на планираните умъртвявания на част от евреите (Friling, et al., 2005).

Антисемитски настроения и прояви в обществото: Поради силните антисемитски настроения в обществото и относително консистентния политически антисемитизъм от това време в страната през между световните войни и след това биват извършени редица нападения и погроми срещу членовете на еврейското малцинство завършили с множество човешки жертви и материални щети. Като в някои случаи броя на убитите евреи възлиза на няколко хиляди като погрома в град Яши (Iasi) от юни 1941г. (Friling, et al., 2005). Формиране на антисемитски формации и пропаганда. Антисемитски медийни прояви и публикации (Brustein & King, 2004b).

Убити евреи: 271000 (56%) (ISRAH, 2020).

Просемитски настроения и прояви в обществото. Опити за спасяване на евреите: Редица просемитски петиции и застъпничество срещу расовите закони на локално и международно ниво (ISRAH, 2020).

България и Холокоста

Исторически бележки: Евреите в Османската империя по земите на днешна България са сред най-привелигерованите етноси в нея имащи редица привилегии и автономии като право да секат монети, да строят синагоги и училища, освободени са от кръвен данък и т.н. (Мутафова и Василев, 2013).

Само от ново-окупираните от нея територии през 1941г. (част от днешна Северна Македония и Гърция) биват депортирани към разрасналата се Германия с цел умъртвяване. Макар в писмените документи да се упомена-

ва депортиране без да се посочва умъртвяването като крайна цел, на изпълнителната власт е било известно каква ще е реалната участ на тези евреи (Аврамов & Данова, 2013; Bar-Zohar, 1998).

Като основна причина за спасяването им от смърт от страна на държавните органи на България се сочи, че те не са български граждани. Това наистина е така според Наредбата за поданството в новоосвободените през 1941г. земи (Аврамов & Данова, 2013), която е в съзвучие със Закона за защита на нацията от 1940г. Но за разлика от другите небългарски етноси в тези земи, на които е дадено правото да изберат или да вземат българско гражданство или да напуснат България, то на евреите е просто забранено да придобият българско гражданство, но без изискване да напуснат страната, както е при другите етноси. Така тази неопределеност в третирането и статуса на тези еврейски общности, дава основание да те да бъдат депортирани от българските власти и германски военни (с цел умъртвяване) като небългарски граждани. Макар че юридическите основания на това съдебно решение и до днес са обект на дискусии (Танева, 2002), от гледна точка на обикновения човек декларирането на тези евреи като небългарски граждани вероятно е изиграло пагубно влияние за неактивирането на реакция на гражданска защита от увреждащи посегателства върху тях като съгражданини.

Демографска структура на еврейското малцинство и място в обществото и икономическия живот: Общия брой на евреите в България през 1910г. / 1934г. е съответно 38554 / 48398 души или 0,89% / 0,8% от цялото население, като преобладаващата част от тях живеят в градовете – 96% / 97%, като евреите са към 10% от населението на София (Щерионов, 2013; Данаилов, 1910; Chary, 1972).

Поминька на българските евреи е предимно от търговия, занаятчийство и свободни професии (лекари 5%, адвокати 3%) (Chary, 1972; Грозев, 2012; Неделева, 2013). Като средно евреите имат по-високи доходи в сравнение с българския етнос, малко от тях обаче придобиват значително богатство и международна известност (Chary, 1972). Често притежават имоти в централните търговски части на обитаваните от тях градове (Мутафова и Василев, 2013; Грозев, 2012).

Антисемитска политика: Закон за защита на нацията, 1941г. и множество допълнения. Ограничаване на достъп до обществени места и институции; ограничен достъп до трудовия пазар; задължително носене на отличителни знаци (звезда на Давид, жълта); конфискация на имущество; вътредържавно изселване в провинцията; трудова повинност за мъжете по инфраструктурни проекти в трудови лагери и т.н. (Chary, 1972; Аврамов & Данова, 2013).

Организиране и финансова подкрепа на ксенофобски и радикализирани политически формации и младежки движения (Chary, 1972; Bar-Zohar, 1998).

Антисемитски настроения и прояви в обществото: Локални погроми от ксенофобски формации спонсорирани от правителството. Антисемитски издания и листовки. Наказателни акции срещу проеврейските граждани (Chary, 1972; Bar-Zohar, 1998).

Убити евреи: 11000 (20%) (само от окупираните територии) (Chary, 1972; Bar-Zohar, 1998).

Просемитски настроения и прояви в обществото. Опити за спасяване на евреите: В България възникват спонтанно или организирано редица относително мащабни реакции и протести срещу някои от ограниченията и най-вече срещу депортацията на евреите (Chary, 1972; Bar-Zohar, 1998). Монархът води ловки маневри за протакане на решението на „Еврейския въпрос“ в предвоенните земи, което вероятно е сред причините за убийството му (Bar-Zohar, 1998). Части от анти-семитското правителство изглежда също не „бързат“ със решаването на този въпрос (Аврамов & Данова, 2013).

Обобщаващи бележки

Въпреки схематичността и ограничения обем на изложението върху такъв комплексен и обхванен проблем може да се направят някои ценни обобщения и паралели.

При всички разгледани държави има установени авторитарни режими и диктатури със значително ограничаване на свободата на словото и волеизлиянието на гражданите, особено ако е в разрез с изпълнителната власт. Както и разширени правомощия на полицията и жандармерията. (Родригес и Пономарев 2005). Политически неудобните субекти биват интернирани в трудово-концентрационни лагери (Bettina, 2011). Пра-

ви впечатление наличието на сходен патерн на рестрикционните мерки наподобяващ на тези в Германия.

И в България и в Италия (докато не губи своя суверинитет) бива осуетено масовото депортиране и умъртвяване на евреи от предвоенните им граници.

И във двете страни еврейското малцинство съставлява под 1% от цялото население.

И във двете страни ролята на евреите в икономическия живот е по-скоро незначителна.

И във двете страни има значително протакане на осъществяване на мерките за депортиране и унищожение на еврейските граждани в предвоенните им територии.

Нещата са доста различни при Румъния и Унгария.

И двете страни имат еврейски малцинства от 5% и повече от общото население на страната. Като в градовете дялът може да достигне няколко десетки процента.

И в двете страни евреите в предвоенния период съставляват значителен процент от средната и заможна класа в обществото.

И в двете страни евреите имат значителна доминация в някои важни сектори и отрасли на икономиката, като капиталовите пазари и някои индустрии.

И в двете страни има огромен брой бедно селячество, което има икономически взаимоотношения и дори зависимост от евреи.

И в двете страни има антиеврейски погроми съпроводени с убийства на стотици и хиляди евреи.

Като цяло евреите в България и Италия в предвоенните им граници са стари поселения, които са добре интегрирани в обществото, което вероятно е сред причините за липса на крайни летални действия срещу тях и активните действия срещу такива.

Докато при Румъния и Унгария има наличие на множество погроми срещу евреите с многочислени достигащи и хиляди човешки жертви особено в новите територии. Предвид особено високия социално-икономически статус на голяма част от тях вероятно е уместна тезата на загиналия в лагера Аушвиц евреин Abram Leon разглеждащ вълната антисемитизъм в междувоенна Европа в плоскостта по-скоро на противопоставяне на различни социални групи отколкото на етноси (Leon, 1970).

Литература

- Bar-Zohar, M. 1998. *Beyond Hitler's grasp: The heroic rescue of Bulgaria's Jews*. Adams Media Corporation.
- Bettin, C. 2010. *Italian Jews from Emancipation to the Racial Laws*. Springer Verlag.
- Bettina, E. 2011. *It Happened in Italy: Untold Stories of How the People of Italy Defied the Horrors of the Holocaust*. Thomas Nelson Inc.
- Braham, R. L. (2000). *The politics of genocide: The Holocaust in Hungary*. Wayne State University Press.
- Brustein, W. I. 2003. *Roots of hate: Anti-semitism in Europe before the Holocaust*. Cambridge University Press.
- Brustein, W. I., & King, R. D. 2004a. Anti-semitism in Europe before the Holocaust. *International Political Science Review*, 25(1), 35-53.
- Brustein, W. I., & King, R. D. 2004b. Anti-semitism as a response to perceived Jewish power: the cases of Bulgaria and Romania before the Holocaust. *Social Forces*, 83(2), 691-708.
- Brustein, W., & Ronnkqvist, A. 2002. The roots of anti-Semitism: Romania before the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 4(2), 211-235.
- Chary, F. B. (1972). *The Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940-1944*. University of Pittsburgh Press.
- Cârstocea, R. 2009. *Uneasy Twins? The Entangled Histories of Jewish Emancipation and Anti-Semitism in Romania and Hungary, 1866-1913*. slovo, 21(2), 64-85.
- Feig, K. G., & Wilhelm, L. 1981. *Hitler's death camps: The sanity of madness*. Holmes & Meier Publishers.
- Friling, T., Ioanid, R., & Ionescu, M. E. (Eds.). 2005. *International Commission on the Holocaust in Romania*. Polirom.
- Gerlach, C. 1998. The Wannsee Conference, the fate of German Jews, and Hitler's decision in principle to exterminate all European Jews. *The Journal of Modern History*, 70(4), 759-812.
- ISRAH (Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust). 2020. Rescue in the Holocaust. 02.04.2020. <https://www.holocaustrescue.org/chronology-of-rescue-in-romania>
- Kádár, G., & Vági, Z. 2004. *Self-financing genocide: the gold train, the Becher case and the wealth of Hungarian Jews*. Central European University Press.

- Kenez, P. 2013. *The Coming of the Holocaust: From Antisemitism to Genocide*. Cambridge University Press.
- Leon, A. 1970. *The Jewish Question. A Marxist Interpretation*, New York.
- Livingston, M. A. 2014. *The Fascists and the Jews of Italy: Mussolini's Race Laws, 1938-1943*. Cambridge University Press.
- Max Eichler, 1939. *Du bist sofort im Bilde*. Erfurt: J. G. Cramer's Verlag.
- Nelis, J. 2007. Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of "Romanità". *Classical World*, 391-415.
- Patai, R. 2015. *The Jews of Hungary: history, culture, psychology*. Wayne State University Press.
- Popatanasov, A. 2018. Possibilities for research and prevention of homicidic genocide phenomena with animal models of aggression. *Academic Journal Management and Education*, 14 (4), 43-48.
- Sabatello, E. F. 1969. Occupational patterns and intergenerational mobility of the Jews in Italy. In *Proceedings of the World Congress of Jewish Studies* (pp. 305-344). World Union of Jewish Studies.
- Slezkine, Y. 2019. *The Jewish Century*. Princeton University Press.
- Zuccotti, S. 1996. *The Italians and the Holocaust: Persecution, Rescue, and Survival*. U of Nebraska Press.
- Аврамов, Р., & Данова, Н. 2013. *Депортирането на евреите от вардарска Македония, беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г.* Документи от българските архиви, 1, 2.
- Грозев, К. (ед.). 2012. *Евреите в източна Европа и Съветския съюз в годините на Втората световна война и Студената война (1939–1989 г.)*. УИ Св. Климент Охридски.
- Данаилов, Г. 1910. Изследвания върху демографията на България.
- Мутафова, К. и Василев, М. 2013. Еврейската общност в Никопол и Плевен. България, българите и Европа - мит, история, съвремие. Том 6, Брой 1, Статия 9.
- Неделева, П. 2013. Място и роля на еврейската общност в българските земи (от османско владичество до 30-те години на XX в.). *Law Journal of NBU*, No. 2. 33-57.
- Родригес, А.М. и М.В. Пономарев (ред.). 2005. *Новейшая история стран Европы и Америки. XX век — Ч. 1 : 1900-1945*. ВЛАДОС, Москва.
- Танева, А. 2002. *ГЛАСОВЕ В ЗАЩИТА НА ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО Протоколи на Светия Синод на Българската православна църква по еврейския въпрос (1940 - 1944)*. ГАЛ-ИКО, София.
- Щерионов, С. 2013. Демографски измерения на еврейското етническо присъствие в България през периода 1878–1946 г. *Епохи*, 21(1), 166-175.

Име на автора/авторите
 Андрей Попатанасов
 Асистент
 Университет
 Българска Академия на Науките
 Катедра
 Институт по Невробиология
 Адрес
 ул. акад. Георги Бончев, бл. 23
 e-mail:
 and_atanasov@abv.bg



УПРАВЛЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ

Технически редактор
Иван Димитров

Художник на корицата
Красимир Николов
Издателство

Университет „Проф. д-р Асен Златаров”
Формат – 206 / 290



MANAGEMENT AND EDUCATION

Technical Editor
Ivan Dimitrov

Cover Design
Krasimir Nikolov
House Press

Prof. Dr Assen Zlatarov University
Format – 206 / 290